

પ્રથમાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ લઘુ ગ્રંથ પ્રજાવર્ગઆગળ મૂકવાનો પ્રસંગ આવતાં આનંદ
 ૧૫ છે. ન્યારે આરોગ્યવિદ્યાનું અજ્ઞાન થવાથી અને આહારવિહારની
 વ્યવસ્થા થવાથી વ્યાધિઓની પ્રજાવૃત્તિ પ્રજાવર્ગમાં પ્રસરેલી છે, ન્યારે
 શાધિની નિવૃત્તિમાટે ગૃહશિક્ષણ જરૂર રહ્યું છે અને શાક્ષાઓપર સર્વ
 શિક્ષણમાટે આધાર રખાય છે અને શાક્ષાઓમાં સર્વ એ શિક્ષણને
 અમતા નથી અને તેથી સાધારણ વ્યાધિ થતાં પણ શીશીઓ લઈ
 કેટલે પાંચે દોડવાનો વખત આવ્યો છે અને સાધારણ જ્ઞાનવાળી
 જા તો ગમે તે અનુભવી ગાંધી, પેઠા કે હકીમના ગમે તેવા ઔષ્ઠ
 ને ખોતાનું શરીર ઝોંપવા તરફ થઈ રહી છે તથા આમ પરાધીનતા
 પર્વત આ સંબંધમાં પ્રસરેલી છે, ન્યારે વિવિધ વિષમય ઔષધો પ્ર-
 જાવર્ગનાં શરીરોને પ્રતિદિવસ દુર્બલ કરતાં જાય છે, ત્યારે આ નિર્દોષ
 અને તરલા અસર કરનાર ઔષધોને જણાવનાર જીવનરસાયનવિદ્યાના
 મચારને સર્વ સ્તર અભિનંદન કરે એ સ્વાભાવિક છે. આ ઔષધોનું
 મન કેટલું છે અને કેવી સારી રીતે એ તરત જ અસર કરે છે તેનો
 અ્યાસ એક વાર ઔષધોને અજમાવી જોવાથી જ પ્રજાવર્ગને થાય તેમ
 જ, અને માટે ગમે તેટલું વર્ણન કરવામાં આવે તો તેથી એ તેટલું
 સ્પષ્ટ થઈ શકે તેમ નથી. અંગ્રેજી જાણનાર પ્રજાજન તો આ ઔષ-
 ઠોને ઘણા સમય થયાં વાપરવા લાગ્યા છે. આપણા ઇલાકામાં જ
 ત્યેક મોટા શહેરમાં જોઈશું તો આ ઔષધોને વાપરનાર અનેક ખાનગી
 ગૃહસ્થો જણાશે એટલુંજ નહિ પણ કેટલાક ડાક્ટરો પણ આ ઔષ-
 ઠને વાપરતા થયા છે. એક વાર આ ઔષધો વાપરવા માંડ્યા પછી
 તેઓ વિરલ પ્રસંગે જ ખીજાં ઔષધોપર દૃષ્ટિ નાંખે છે. પણ પ્રજાવ-
 ર્ગના જે મનુષ્યોને અંગ્રેજીનો અભ્યાસ નથી તથા અભ્યાસ હોય તો
 પણ વૈદ્યવિદ્યાના અધો સમજી શકવાનું સામર્થ્ય નથી તેમને આ નવીન
 શોધનું જ્ઞાન થતા યોગ આવતો નથી, અને તેથી તેમને પણ આ નવીન
 શોધનો લાભ મળે એઅર્થે એ વિદ્યાનું આ લઘુ પુસ્તક રચવામાં
 આવ્યું છે. એ વાત સત્ય છે કે આ લેખકનો ભૈષજ્યવિદ્યા એ ખાસ
 વિષય નથી, છતાં એ વિદ્યાનું અધ્યયન કરવાનો અને એ ઔષધોને લોકો-
 ના વિવિધ વ્યાધિમાં અમલમાં મૂકવાનો કેટલાંક વર્ષ થયાં યોગ આવવાથી
 એ ઔષધના સંબંધમાં ખાતરી થવાથી જ આ ગ્રંથરચનામાં પ્રવૃત્તિ
 થઈ છે. એ વિદ્યામાં નિષ્ણાત પડખાતરથી આવા અધો પ્રજાવર્ગમાટે

પ્રત્યેક શાસ્ત્રમાં તે તે શાસ્ત્રના પારિભાષિક શબ્દો હોય છે અને તેટલા જ અર્થને વહન કરનાર શબ્દો બીજી ભાષામાંથી શોધવા કઠિન પડે છે. અત્ર આ સંબંધમાં મુખ્યત્વે કરીને ડા. ત્રિભોવનદાસે પ્રસિદ્ધ કરેલા વૈદ્યકના અર્થમાં વાપરેલા શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. એ બધા શબ્દો વધારે જ છે અને એથી વધારે અનુરૂપ શબ્દો મળી શકે છે કે નહિ, એ નહિ જોતાં, એ અથવા શબ્દો વપરાશમાં આવી ગયા છે તેથી નવા શબ્દો મૂકવા તે જ કરતાં આ પ્રયોગમાં આવેલા જ વાપરવાથી અંધની મુગોષતા અધિક રહેશે એમ ગણી એ શબ્દોથી જ અત્ર વ્યવહાર કર્યો છે. જે ઔપધા આ વિદ્યા વેધરે છે તેમાંનાં કેટલાંક આપણી ગ્રંથમાં પ્રચલિત નથી અને બીજી ભાષાના શબ્દો ગુજરાતી ભણેલાને યાદ રાખવા કઠિન પડે છે એમ ધારી તે તે ઔપધાનાં નામ બતાવી તેમને નબર આપ્યા છે અને પછી એ નબરથી જ અંધમાં વ્યવહાર કર્યો છે. ઔપધાના નંબર તેના નામના અક્ષરના અનુક્રમથી જ ગોઠવ્યા છે, માત્ર નં. ૩૧ ઔપધ જ પ્રથમ નહિ મૂકતાં ત્રીજું મૂક્યું છે.

પ્રત્યવર્ગમાંના ધણાખગ આ વિદ્યાનો લાભ લઈ શકે તે માટે આ અંધનું મૂલ્ય નામનું જ રાખવામાં આવ્યું છે અને એ યોજના સરલતાથી થઈ શકે તેમાટે નેક નામદાર મહારાજ સાહેબ સર સાવસિંહજી બહાદુર, કે. સી. એસ. આઈ. કે જેઓ વૈદ્યવિદ્યામાં પ્રીતિ તથા નિપુણતા ધરાવે છે તેમણે આ અંધ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવાનું અમારા નીતિનિષ્ઠાત ઉદારશય દીવાન સાહેબ રા રા પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટનીદારા શ્રવણમાં આવતાં જે સાહાય્ય પ્રીતિથી કરી છે તેમાટે આ લેખક આ પ્રસંગે એમનો ઉપકાર માને છે.

આ પ્રસ્તાવના પૂર્ણ કરતાં આ વિદ્યાનું અધ્યયન તથા પ્રયોગ કરવામાં વિવિધ પ્રકારે જે મદદ, આ લેખકપર સ્નેહ રાખનાર ડા. શિવનાથ રામનાથ, એલ એમ. એન્ડ એસ, ચીફ મેડિકલ ઓફિસર, ભાવનગર રોડ, તથા સ્વર્ગવાસી ડા ઠાકોરદાસ કીકભાઈ એલ. એમ એન્ડ એસ, એમણે કરી છે તેમાટે તેમનો આભાર માનવામાં આવે છે.

અત્ર દર્શાવેલાં ઔપધાના પ્રયોગથી વ્યાધિગ્રસ્ત સગજનો નિરાશયતાને પ્રાપ્ત કરે એ જ શ્રીઈષ્ટપ્રતિ પ્રાર્થના છે.

લચ્ચ, લુખસ. દરાઝ, મસા, આંટણુ, ખરખરું, ખીલ, રક્ષીપદ,	
ખસ વગેરે, ગડ, ગુમકું, પાકું	૧૭૧
પ્રકરણ ૩૦ : જખમ, લચક, વાગવું, દાઝવું, દંશ ...	૧૭૪,
પ્રકરણ ૩૧ : બાલકોના વ્યાધિઓ	૧૭૫
પ્રકરણ ૩૨ : સ્ત્રીઓના ખાસ વ્યાધિઓ: યોનિકંકુ, યોનિ- મુખવરમ, યોનિદુર્ધ, પ્રદર, યોનિભ્રંશ; ઋતુસંબંધના વ્યાધિઓ: નદીર્તવ, સપીડાર્તવ, અતિઆર્તવ; ગર્ભાશયનો વરમ તથા ભ્રંશ, સ્ત્રીઅંડવૃદ્ધિ; સગર્ભા તથા સૂતિકાના વ્યાધિઓ, દુધ આછું આ- વવું, અધુરે જવું. ઔપધીની સૂચના. આ દવાઓનો ઉતાર ...	૧૭૬
પરિશિષ્ટ ૧: અણ્યુચૂર્ણ, બંધકોશચૂર્ણ, જ્વરચૂર્ણ, શ્લે- ષ્માદિચૂર્ણ, વાતચૂર્ણ, તન્તુવેદનાચૂર્ણ, પ્રદરચૂર્ણ, સગર્ભાચૂર્ણ, ત્વચાચૂર્ણ પ્રમેહચૂર્ણ, અશક્તિચૂર્ણ, પુષ્ટિચૂર્ણ	૧૮૪
પરિશિષ્ટ ૨: વ્યાધિ તથા ચિન્હોની આકારાદિકમયી સૂચી તથા તેની ચિકિત્સા.... ..	૧૮૭
પરિશિષ્ટ ૩: માનસિક ચિન્હો (૧૮૩); માથું, મગજ અને ઔપરી (૧૮૪); આંખ (૧૮૬), કાન (૧૮૮); નાક (૧૮૮); અહેરો (૧૮૯); મુખ (૨૦૦); જીભ (૨૦૦); સ્નાદ (૨૦૧); દાંત (૨૦૧); ગળું (૨૦૨); જઠર (૨૦૨); આંતરકું, પેદું અને દ- સ્ત (૨૦૪), મૂત્રયંત્ર (૨૦૭); શ્વસનયંત્ર (૨૦૭); રક્તાભિસર- ણયંત્ર (૨૦૮), પુરુષજનનેન્દ્રિય (૨૧૦); સ્ત્રીજનનેન્દ્રિય (૨૧૧), સગર્ભા અને સૂતિકા (૨૧૨), પૃષ્ઠ, પગ વગેરે (૨૧૨); મગજતન્તુ (૨૧૪); નિદ્રા અને સ્વપ્નાં (૨૧૫); જ્વર (૨૧૫); ત્વચા (૨૧૬); પ્રકીર્ણ (૨૧૮); ખાસીએત (૨૧૮).	૧૮૩
ઔપધી મળવાનાં સ્થાન તથા લાવ... ..	૨૨૦
શ્રીશ્રેય:સાધકઅધિકારિવગેરેયાવલિ.... ..	૨૨૩

॥ ॐ શ્રી ॥

જીવનરસાયનશાસ્ત્ર

અથવા

બાયોકેમિસ્ટ્રી.

(BIOCHEMISTRY)

મંગલ.

આ વિશ્વપ્રખ્યાત વાસ્તવ અધિગનરૂપ જે સત્, ચિત્ અને આનંદરૂપ પદ્ધતિમાં દુષ્કાર અને બાધિભાવનો નોંધે કાળે અસહ્ય છે, જે મત્તાની અદ્યત્તોપાગમના કરનાર સર્વ વિવેકી, ઉપાસનાની સિદ્ધિએ મ્થૂન શરીરના સ્વપૂર્ણ આરોગ્યને પામ્યા ઉપરાંત સ્વદેશ અને કુળપ્રદેશની પશુ પૂર્ણ નિગમયતાને અનુભવતા સમર્થ થાય છે, તથા જે મત્તાના બધે જ વિવિધ જનહિતકર વિદ્યા અને કલા સમયે સમયે પ્રકટ થતી રહે છે તે વિશ્વજાતીન સત્તારૂપ અનન્ત-કંપાણુગુણગુણરૂપદ શ્રીમન્નૃસિંહભગવાનનાં તથા તદ્દલિન્ન ધૃત શ્રીમદ્ ઉપેન્દ્રભગવાનના ચરણસરોજશ્રીમા અનન્ત પ્રજ્વલિતપરપરા આ કંપાણુકર કાર્યના આગમમાં સમર્પિ હું.

આ જ નિયમ વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં પંચુ લાગુ પડે છે. મનુષ્યનો ઇતિ-
હાસ જે સંભવથી જાણાયો છે ત્યારથી મનુષ્યને વ્યાધિની પીડા પણ
જાણવામાં આવી છે અને ત્યારથી વ્યાધિને નિવારણ કરનાર વિવિધ
ઔષધનું મેવન થતું પણ ઇતિહાસથી સિદ્ધ છે. ઔષધોપચાર કરવાનું
કામ પૂર્વે જાદુગર કરતા, હજમ શેઝકામ કરતા, સમય જતાં 'એને
સ્થાને વિવિધ કુશલ વૈદ્યોને હાથ એ કામ આવ્યું' અને ક્રમે ક્રમે વૈદ્યને
ખદ્યે ડાક્ટરોની સ્થિતિ થઈ વૈદ્યવિદ્યામાં વિવિધ નવીન ઔષધો પ્રતિ-
વર્ષે પ્રયોગથી શોધી કાઢવામાં આવે છે, શસ્ત્રકલામાં પ્રતિવર્ષે નવીન
નવીન શસ્ત્રો, તે તે અવયવને ડાઘાડવાની કાપડાની, વિધવિધ દવા શોધી
દાખલ કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે ધંણું વર્ષે આ વિદ્યાના ખેડા-
ણુમાંટે પ્રપલ્લ થયા છે અને યાય છે. પણ એ વિદ્યામાં મોટો ગળ-
વર ડ્રેશર તો હોમીયોપથીની શોધે છે. હાનમાને યોગણીસમી
સદિમાં કરી ત્યારથી જ થયો છે. હોમીયોપથીનું બીજું નામ "બાયો-
લોજીકલ" પદ્ધતિ છે. એના પિતાપણાનું માન તે છે. હાનમાનને જ
છે. આ 'હોમીયોપથીની અપેક્ષાએ પ્રાચીન પદ્ધતિનું' નામ એસોપથી
આપવામાં આવે છે. એ હોમીયોપથીમાં સુધારો કરી, યોગણીસમા
સૈકાના અતિમ ભાગમાં (ઈ સ. ૧૮૭૩ માં) જર્મનીના પ્રસિદ્ધ
ડૉ. સુસ્કરે બાયોકેમિસ્ટ્રીની વિદ્યાનું સ્થાપન કર્યું એ વાત સાચી
છે કે ડૉ. સુસ્કરની પૂર્વે ડૉ. વર્ચોએ "મેડ્યુલર પેથોલોજી" વિવિધ
પ્રયોગોથી અને શોધો કરી સિદ્ધ કરી જાહેરમાં મૂકી હતી, તેમ જ
બાયોકેમિસ્ટ્રી અથવા જીવનરસાયનપદ્ધતિમાં જે ખનિજ દારોનો ઉપ-
યોગ કરવામાં આવે છે તેનું જ્ઞાન હોમીઓપાથ તથા એસોપાથ એ
બંનેને હતું. પણ એ દારો ઔષધરૂપે આપવાથી સર્વ સાધ્ય વ્યાધિઓ
મટે છે એ અનુભવથી સિદ્ધ કરવાનું અને એ દારો જે જે ચિન્હો-
પરથી વ્યાધિમાં વપરાય છે તે સર્વને શાસ્ત્રીય રીતે પશિશોધી જાહેરમાં
મૂકવાનું માન છે. સુસ્કરને જ ઘટે છે. તેથી જેમ હોમીઓપથીના
પિતાડપે છે. હાનમાનનું નામ અપાય છે તે જ પ્રમાણે બાયોકેમિસ્ટ્રી-
ના પિતાડપે છે. સુસ્કરનું જ નામ ગણવું ઘટે છે એ જર્મ-
નીમાં આવેલા ડૉ. ડનમર્ગ શહેરના સુપ્રસિદ્ધ નામાકિત ડાક્ટરે વીશ
વર્ષ ઉપરાંત આ દવાઓ વિવિધ રોગોઉપર અજમાવી સિદ્ધ કરી
ત્યાર પછી જ Abridged Therapy (સંક્ષિપ્ત થેરાપી) એ
નામના પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ કરી છે. આપણે જોઈએ છીએ કે ત્યારે
ઘોડા, બળદઆદિનાં વાહનોનો ત્યાગ કરી, બંધાં મળી શકે છે ત્યાં

આપણે દિગ્, મરી, કપૂર, તામ્ર, રૂપું, પારો, ગંધક, સોનામટ્ટી આદિ વાપરીએ છીએ અને હોમીયોપથી પણ એ જ દવાઓ-એ બધી જ દવાઓ વાપરે છે. પણ ફેર માત્ર દવાના પ્રમાણમાં અને દવાની સૂક્ષ્મતામાં છે. એસોપથી ડાક્ટરો આર ગ્રેઇન દિગ્ આપે છે ત્યારે હોમીયોપથી જાણનાર દિગ્ને એક ગ્રેઇનનો હજારમો ભાગ, દશહજારમો ભાગ કે લાખમો ભાગ એક ડોઝમાં આપે છે. વેદ અને ડાક્ટરો એસોપથી પ્રમાણે પાંચ ટીપાં કપૂરના અર્કનાં આપે, છે કે જેમાં કપૂરનું સત્ત્વ આલુએ આલુએ ભરપૂર થઇ ગયેલું હોય છે, ત્યારે હોમીયોપથી પ્રમાણે એ જ કપૂર વાપરતાં છતાં એક ડોઝમાં એક ગ્રેઇનનો હજારમો, લાખમો કે કરોડમો ભાગ આપવામાં આવે છે. આથી દવાની જાત એસોપથી તથા હોમીયોપથી એ બંનેમાં એક છતાં પ્રથમ ભેદ દવાની માત્રામાં છે. બીજો ભેદ તે દવાની સૂક્ષ્મતામાં છે. એસોપથી ડાક્ટરો તથા વૈદો કપૂર આદિને શોષે છે. કેટલીક અશુદ્ધિ જે એમાં સ્વભાવથી મિશ્રિત થયેલી હોય છે તેને વિવિધ પ્રયોગથી કાઢી નાંખે છે અને પછી રોગીને શુદ્ધ કરેલું કપૂર આપે છે પણ એ કપૂરના જે આલુઓ તે બહુમા અત્યંત ઝીણા-સૂક્ષ્મ કરવામાં કાંઈ પ્રયત્ન કરાને નથી. હોમીયોપથીના મુખ્ય લક્ષ આ સૂક્ષ્મકરણમાં છે. એ જ કપૂર લઈ એને હળી શકે, એને ઝીણા ઝીણા અલુઓવાળું કરી શકે એવા બીજા પદાર્થસાથે મેળવીને એનું મર્દન કરવામાં આવે છે. અને એ પ્રકારે અમુક વખત મુખી અમુક વિધિપ્રમાણે મર્દન કરાયેલું—ધૂંટાયેલું—કપૂર જ હોમીયોપથીમાં વપરાય છે. જે બીજા પદાર્થ આ કપૂર, દિગ્, સોનામટ્ટીઆદિ પદાર્થોની સાથે એ પદાર્થોના બારીક અલુઓ કરવામાટે મેળવવામાં આવે છે તે કાંઈ વિષ નથી, કે પાપાણુ નથી પણ સ્વાદિષ્ટ આહારનો જ પદાર્થ છે. એ પદાર્થ તે દુધમાંની ખાંડ છે જેને મુગર ઓફ મિલ્ક કહે છે કે જે મર્વ કેમિસ્ટ અને ફિઝિસ્ટને ત્યાં જોઈએ તે પ્રમાણમાં મળી શકે છે. જે સાદી ખાંડ આપણે ખાઈએ છીએ તે ખાંડ પણ બારીક અલુઓ કરી શકે છે પણ કેટલાક હેતુઓને લઈને એ ખાંડકરતાં દુધમાંની ખાંડ પસંદ કરવામાં આવી છે.

આ ખાંડ ઔષધરૂપ મનાતા પદાર્થોમાં મેળવવાની એ રીત છે—

(૧) એક ભાગ ઔષધ અને નવ ભાગ ખાંડ, (૨) એક ભાગ ઔષધ અને નવાણું (૯૯) ભાગ ખાંડ. આમાંની પ્રથમ પદ્ધતિ તે દર્શાવપદ્ધતિ,

(Decimal scale-ડેસિમલ સ્કેલ) કહેવાય છે અને દશશતક ૪ (એકસ) આ ચિન્હ તે દવા આગળ મૂકવામાં આવે છે. બીજી પદ્ધતિ તે શતાંશપદ્ધતિ (Centesimal scale-સેન્ટેસિમલ સ્કેલ) કહેવાય છે અને એ સૂચવવા ૦ (સી) આ અક્ષર દવા આગળ મૂકવામાં આવે છે અથવા તો કોઈ પણ ચિન્હ મૂકવામાં નથી આવતું. આ પ્રમાણે એક વાર દશાંશ રૂપતાને પમાડેલી દવા તે ૧૪ લખાય છે, બે વાર દશાંશરૂપતાને પમાડેલી દવા તે ૨૫ કહેવાય છે, ત્રણ વાર દશાંશરૂપતાને પમાડેલી દવા તે ૩૫ કહેવાય છે વગેરે. આ પ્રમાણે ચાર, છ, બાર, ત્રીસ, સાઠ, સો, બમ્બો, પાંચમ્બો, હજાર અને પાંચહજારસુધી દશાંશરૂપતાને પમાડેલી દવાઓ તૈયાર કરવામાં આવે છે આ જ રીતે એક વાર શતાંશરૂપતાને પમાડેલી દવા તે ૧૦ અથવા ૧ કહેવાય છે, બે વાર પમાડેલી તે ૨૦ અથવા ૨ કહેવાય છે વગેરે. આ ગ્યલે સૂચન કરવું પ્રસંગપરત્વે ઉપ-યોગી છે કે ૨૫ તે ૧૦ ની બરાબર થાય છે, ૪૫ તે ૨૦ ની બરાબર થાય છે. આ નિયમપ્રમાણે “ એના ૩૪ ” લખવામાં આવે તો તેનો અર્થ એ થયો કે એનામકી-દશાંશપદ્ધતિપ્રમાણે ત્રણ વાર દશાંશરૂપતાને પમાડેલી લેવી, “ મર્ક્યુરી ૬૫ ” લેવાનું કશું હોય તો તેનો એ અર્થ થયો કે પારે લેવો. પણ તે દશાંશપદ્ધતિપ્રમાણે છ વાર દશાંશરૂપતાને પમાડેલો લેવો. “ આઈર્ન ૬૦૫ ” એટલે દશાંશ પદ્ધતિપ્રમાણે ૬૦ વાર દશાંશરૂપતાને પમાડેલું આઈર્ન લેવું, “ આર્ગે-નિક ૬ ” અથવા “ ૩૦ ૦ ” એટલે શતાંશપદ્ધતિપ્રમાણે છ વાર તથા ત્રીસ વાર શતાંશરૂપતાને પમાડેલું સોમય લેવું-વગેરે. હોમીયોપથી જાણુનારે આ લખી વાંચી સમજી શકવા જરૂર હોવાથી આ બે પદ્ધતિનો ખુલાસો અત્ર કરી બતાવ્યો છે પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં આ દવાની સૂક્ષ્મતામાત્ર જ જણાવવાની છે. ઉપરની પદ્ધતિથી તમને સહજ સમ-જાશે કે હોમીયોપથીક “ સલ્ફર ૩૫ ” નો એક ગ્રેઈન આપવામાં આવે ત્યારે તેમાં ગંધક તો માત્ર ગ્રેઈનનો એક હજારાશમો ભાગ જ હોય છે અને બાકીનો ભાગ તે દુધમાંની ખાડ હોય છે, “ ફોસ્ફરસ ૬૪ ” નો એક ગ્રેઈન આપવામાં આવે ત્યારે તેટલામાં ફોસ્ફરસ તો એક ગ્રેઈનનો દસ લક્ષાશમો ભાગ જ હોય છે. આ રીતે પ્રમાણે સૂક્ષ્મ ચર્ષ જવાથી એ દવામાં ગંધક કે હિંગ કે કપૂર કોઈની વાસ આવતી નથી, એ દવા ખાધાથી પેટમાં સ્પિરિટનો તથા દવાનો ચીરાડો પડે તેમ પડતો નથી અને મોટું તીણું તમતમ કે કટાણું થતું નથી જે એલોપથીના રગડા પીને ઉઠત્યા છે તેને આ દવામાં ચીરાડા વગેરે

નહિ પડવાથી ન્યૂનતાલાગે છે પણ બાળકો કે જોનાં જરૂર તથા હુન્દા બગાડવામાં નથી આવ્યાં તેમને એલોપથી અને હોમીયોપથી દવા એ બંને આપી જુઓ. તે કેને પસંદ કરે છે ? એલોપથી દવા માવાને તમારે વેલણ કે વતરણ કે ચમચો મોંમાં નાંખવો પડે છે અને બલ્લાકારથી તે બાલકને પગપચ્છે દાબી તેના મુખમાં દવા રેડવી પડે છે એ જ એ દવાઓની અસ્વાભાવિકતા ખુરી કરે છે. એને બદલે તેને હોમીયોપથિક દવા આપી જુઓ. એ બાલક પ્રીતિથી એ દવા લે છે. એ દવા આપતાં તમારે બાલકને લેશ પણ ત્રાસ આપવો પડતો નથી. આ આ દવાની ક્રિયતા સદૃશ સૂચવે છે. તેથી એ દવાથી ગળામાં ચીરાડા પડતા નથી એઆદિ હેતુ જો કાંઈએ પક્ષનો છે તો હોમીયોપથીના ઉપરિપાણને જ મિદ્ધ કરે છે કે એ એલોપથી દવાની કૃત્રિમતા, અસ્વાભાવિકતા, સ્વભાવથી વિરુદ્ધતાને સિદ્ધ કરે છે ? છતાં આ પ્રસંગે આપણે એ બે વિદ્યાનુ તારતમ્ય નહિ જોતાં એ શું છે તે પ્રતિ જ લક્ષ વાળવાનો છે માટે તેને જ અનુસરી એ જોના બેદને જ માત્ર બતાવીએ છીએ. બંનેમાંથી કંઈ ક્રિય છે તે સર્વને સ્વાનુભવથી સદૃશમાં સમજાવ્ય તેમ છે તેથી તે સંબંધનો કલહ આ પ્રસંગે અસ્થાને છે.

એલોપથી અને હોમીયોપથીમાં બીજો બેદ ચિકિત્સાના નિયમનો છે. હિંગ ઉષ્ણવીર્ય છે માટે તે પિત્ત કરનાર દવા છે તથા પાચુને દરનાર દવા છે. કિવનાર્ધન જંતુને મારનાર છે તેથી મેવેરીયાના જવરમાં એ આપણું સાર છે. આ પ્રમાણે વિવિધ નિયમથી એલોપથી દવાઓ અપાય છે. કેટલાક વાત, પિત્ત, અને કફને ઉત્તેજન દરનાર તથા દરનાર એ વિભાગમાં દવાઓનું વર્ગીકરણ કરે છે અને પછી એ નિયમ લક્ષમાં રાખી તે તે દવા પસંદ કરે છે. અન્ય કેટલાક વ્યાધિગ્રસ્ત માણસને તે તે દવા ઉદાગથી કે વિચારથી આપી તેથી તે તે વ્યાધિ મટેવો તથા અન્ય ઉદ્ભવેવો જોઈ તે તે દવાને તે તે મટેલા વ્યાધિના પ્રતીકારરૂપે અને વધેલા અથવા ઉદ્ભવેલા વ્યાધિના જનકરૂપે ગણે છે અને તેને લક્ષીને તેને વાપરે છે. વળી જંતુવિદ્યા (બેક્ટેરીઓલોજી) નો જેમ જેમ પ્રચાર વધારે ચતો જાય છે તેમ તેમ તો બધા વ્યાધિઓનો હેતુ પ્રકારવિશેષના જંતુઓ છે એમ જ જ્ઞાપનામાં આવે છે અને તદનુસાર તે તે જંતુને (અને પ્રસંગે જંતુસાથે દરદીને !) મારવાનાં ઔષધો તે તે વ્યાધિને મટાડનાર ઔષધરૂપે એલોપથીની સરખા વાપરે છે. આ પ્રમાણે ન્યારે એલોપથીમાં

ચિકિત્સાના લિન લિન-પ્રસંગે એકબીજાથી વિરુદ્ધ નિયમો દેખાય છે ત્યારે હોમીયોપથીમાં એક જ નિયમથી ઔષધોની ઉપયોગિતા નિર્ણય કરાય છે. તે નિયમ આ છે. સારો તનદુરસ્ત દેખાતો માણસ હોય તેને મોટા પ્રમાણમાં વજનાગ, મોમઘ, હિંગ, કપૂર આદિ ઔષધો આપવાં અને આ લેવાથી તેના શરીરમાં અવશ્ય કંઈ કંઈ વિક્રિયા થશે જ. જે જે વિક્રિયા આ રીતે થાય છે તેની નોંધ ઔષ્ઠસ લેવામાં આવે છે. ખીન્ન એવા જ તનદુરસ્ત માણસને એ ઔષધો આપવામાં આવે છે. અને તેને લાગતી તથા જણાતી વિક્રિયાની નોંધ પણ લેવાય છે. આ પ્રમાણે જૂવનો અથવા પ્રકૃતિબેદનો દોષ દૂર કરવા ઘણા મનુષ્યો-પર આ પ્રમાણે પ્રયોગ કરવામાં આવી અબ્યાધિત જે જે વિક્રિયા અવશ્ય દેખાતી હોય તેની નોંધ લેવામાં આવે છે. આનું નામ પ્રુવિંગ (Proving) આપવામાં આવે છે. અને જે વિક્રિયા આ એ-લોપથી પ્રમાણમાં આપેલાં ઔષધોથી થાય છે તે જ વિક્રિયા તેની તે જ દવા હોમીયોપથીપ્રમાણમાં આપવાથી મટે છે, શમે છે-એ હોમીયોપથીનો સિદ્ધાન્ત છે. આ પ્રમાણે વેરાટ્રમ એલ્બ અથવા એન્ટિમની કુડામ જે સારા માણસને આપવામાં આવે-તો તે કાલેરાના જેવા સવળા ચિન્હો ઉત્પન્ન કરે છે અને તેથી હોમી-યોપથીપ્રમાણમાં એ જ દવાએ કાલેરાના ઔષધરૂપે અથવા એવા જાડા તથા ઉલટીમાટે ઔષધરૂપે હોમીયોપથીમાં અપાય છે. આ નિયમ તે અગ્રિજી ભાષામાં Like cures like અથવા લેટિનમાં Similia similibus curantur-એ શબ્દોથી વ્યવહાર્ય છે. એનો અર્થ એ જ છે કે જેનાથી જે થાય તેનાથી તે શમે જે ઔષધોથી જે વિક્રિ-યારૂપ ચિન્હો થાય તે જ ઔષધને હોમીયોપથીપ્રમાણમાં આપતાં તે જ વિક્રિયા શમી જાય છે. આ એક સાદા નિયમને અનુસરીને જ હોમીયોપથીમાં ચિકિત્સા આવે છે. અને એ પ્રમાણે એના સંસ્થાપક હાનમાને ૬૧ ઔષધનાં પ્રુવિંગ કર્યાં હતાં. સાર પછી ડૉ. હેરિંગ આદિ અનેક લિપગ્રંથો આ વિદ્યાની પાછળ પડ્યાથી અનેક ઔષધો-નાં આ પ્રમાણે પ્રુવિંગ થઈ ગયા છે અને આજે એલોપથીસંસ્થામાં જેટલાં ઔષધો વપરાય છે તે કરતાં અધિકસંખ્ય ઔષધો હોમીયોપ-થી, ફારમાકોપીઆમાં દાખલ કરાયાં છે.

આ જે પદ્ધતિના ભેદના આટલા વિવેચનથી હોમીયોપથી શું છે તેનું તમને જ્ઞાન થયું હશે અને તેસાથે હોમીયોપથી દવા તાત્કાલિક-અત્તર શામાટે કરે છે અને કોઈ જાતનું નુકસાન કરતી નથી તથા

વ્યાધિને મટાડ્યા પછી દવાના વ્યાધિ જેને અત્રેજમાં સીકવલ કહે છે તેને ઉપલ્પ કરતી નથી તેનાં કારણો પણ સમજવાં હશે. એસો-પથી દવા સ્વસ્થરૂપમાં હોવાથી એ શરીરમાં તરત પ્રવેશ પામતી નથી તેથી એ દવાઓ પીવામાં કે ખાવામાં આવે છે ત્યારે પ્રથમ તો જઠરમાં જાય છે અને ત્યાં જઠરના રસસાથે, પછી પેન્ટ્રિકલ્સ, યકૃત, આંતરડાં આદિના રસસાથે મિશ્રિત થાય છે અને નવીન, અત્યાત કેમિકલ કેમ્પાઉન્ડને ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રકારે એનો વિપાક થઈ તેમાંથી જે ભાગ સૂક્ષ્મતાને તથા યોગ્ય રૂપાન્તરને પામે છે તેટલો જ ભાગ રક્ષિતમાં પ્રવેશે છે અને તે રક્ષિતના ધરવાની સાથે આખા શરીરમાં ફરી જે જે ભાગમાં તે જોઈતા હોય ત્યાં પહોંચે છે, અને તેમ થાય છે ત્યારે જ તે અમુક અમુક અસર કરે છે. શેષ રહેલો ભાગ જે ક્યારાસ્થ રહે છે તે વિવિધ વિક્રિયા કરી શરીરથી બહાર નીકળે છે. આ પ્રકારની સ્થિતિ હોવાથી વ્યાધિ જ્યારે થાય છે ત્યારે સર્વ અવયવોને શિથિલતા થાય છે છતાં તે દશામાં પણ ઔષધને પચાવવાનું, તેનો સારાસાર વિભાગ કરવાનું અને અસારને કાઢી નાંખવાનું કામ શરીરને અધિકમાં કરવું પડે છે. આ સર્વ ક્રિયા કરવામાં સમય જાય છે તેથી એ દવાને ગુણુ કરતાં વિવંન થાય છે અને અસાર ભાગ ઔષધના વ્યાધિઓને કરે છે. આસાથે એ દવાનો શો વિપાક થાય છે તે અત્યાત જ છે તેથી એ દવાથી વ્યાધિની નિવૃત્તિ થવાનો પ્રકાર અત્યાત રહે છે અને દવામાત્ર ઉદાંતને આધારે, અખતરને આધારે જ અપાય છે. હોમીયોપથીના નિયમથી આપેલી દવા સૂક્ષ્મ અણુઓવાળી હોય છે, એ દવાના અતિશય બારીક કટકા કરી દવામાં આવેલા હોય છે, તેથી એ દવાને જઠરસુધી જવાની જરૂર રહેતી નથી પણ જીભઉપર એ મૂકવામાં આવે છે એટલે તરત જ એમાં રહેલી રસચુસણી શિશાઓ (Absorbents) એ દવાને ચુસી લે છે અને તરત જ રક્ષિતમાં એ મિશ્રિત થઈ જાય છે. પાણીમાં દવા લીધી હોય છે તો તે જલ, અત્તનળી અને જઠરસુધી પહોંચે છે પણ તેમાં પણ ચુસણીશિશાઓ જેઓ સર્વ ભાગમાં પ્રસરી રહેલી હોય તે એને ચુસી લે છે અને રક્ષિતમાં મિશ્રિત કરી દે છે. આ પ્રમાણે આ દવાઓ રક્ષિતમાં તરત મિશ્રિત થઈ જાય છે તેથી એની અસર તત્કાલ થવા માંડે અને એ દવાની સાથે બીજા રસોને મળવાનો અવકાશ ઓછો રહે છે તેથી એ દવાઓ શુદ્ધરૂપમાં જ અસર કરવા પામે છે. જ્યારે વ્યાધિથાય છે ત્યારે શરીરના અવયવો પૂરાઈ જાય છે (Clogged

થઈ જાય છે) તેથી અતિ સૂક્ષ્મરૂપતાને પામેલા અણુઓ જ એ અવ-
યવોમાં પ્રવેશી શકે છે. જેમ અણુની સ્થૂલતા તેમ એ ભરાઈ ગયેલા
અવયવોમાં તેના પ્રવેશ થઈ શકવાનો અસંભવ થતો જાય છે. આમ
હોવાથી જે વ્યાધિ ધણા સમયનો હોય છે તે વ્યાધિને મટાડવામાટે અ-
ણુની અધિક સૂક્ષ્મતા કરવી જરૂરી થઈ રહે છે એ હવે સ્પષ્ટ જણાય
છે. શરીરની શિરાઓ, અવયવોઆદિ તરતના બંધ થયેલાં હોય છે તો
તે બંધ થોડા ભાગમાં જ હોય છે અને શિથિલ હોય છે. આથી તે
સમયે સાધારણ સ્થૂલતાવાળા અણુઓ પણ અંદર દાખલ થઈ શકે છે,
પણ જ્યારે એ બંધ થવાનું કામ કેટલોક સમય ચાલ્યા કરેલું હોય છે
ત્યારે એ બંધ અધિક પ્રદેશમાં વિસ્તરેલા હોય છે એટલું જ નહિ પણ
દડતાને પામેલો થઈ રહે છે આથી એ સમયે જે અત્યંત વધારે બા-
રીક અણુઓ હોય તો જ એ બંધને બેઠીને અંદર પ્રવેશી પોતાની
અસર કરી શકે છે. આથી તમને સ્પષ્ટ જણાશે કે જેમ જેમ વ્યાધિ
લાંબી સુદંતનો હોય તેમ તેમ દવાની જાત સૂક્ષ્મ થવી જોઈએ. હો-
મીયોપથીમાં એમ જ કરવામાં આવે છે. જે રોગકોષ પર સામાન્ય રીતે
૭૫ ની દવા અપાય છે તે જ વ્યાધિ જે દીર્ઘ સમયનો થયેલો હોય
તો તે જ દવા ૩૦૧ અથવા ૬૦૫ની માત્રાની અપાય છે. આવા દીર્ઘ
સમયના—ક્રોનિક—વ્યાધિમાં જે ૩૧ કે ૬૪ ની માત્રાની દવા આપ-
વામાં આવે છે તો એ સ્થૂળ અણુઓનો તે તે બંધ થયેલા અવયવ-
માં પ્રવેશ થઈ શકતો નથી તેથી એ અણુઓ તેથી બહાર રહે છે. લાં-
તેમની જરૂર નહિ હોવાથી તે વરમનેજ(irritation-inflammation)
કરે છે અર્થાત્ તે તે વ્યાધિનાં ચિન્હોને વધારતાં હોય તેવું ૩૫ દેખાડે
છે. આ પ્રયોગસિદ્ધ વાત છે અને એ જ દવાને સૂક્ષ્મ કરવી આવશ્યક
છે એનો બેઠી ન શકાય તેવો મુખ્ય પુરાવો છે. આ પ્રસંગથી ક્રોનિક
વ્યાધિઓ જે હોમીયોપથીથી મટી શકતા નથી તે હોમીયોપથીથી સત્વર
અરામ પામે છે એનું કારણ પણ તમને સ્પષ્ટ જણાય તેમ છે.

અત્યારસુધી આ પ્રમાણે હોમીયોપથી તથા હોમીયોપથીના બેદનો વિ-
ચાર કર્યો એ વિચાર શામાટે કરવો પડ્યો છે કે જીવનરસાયનમાં જે
જે ઔષધો આપવામાં આવે છે તે હોમીયોપથીની માત્રાથી જ આપ-
વામાં આવે છે. આથી જીવનરસાયનના ઔષધની સમજણ આપવા આ
બેદ જાણવાની જરૂર છે. વળી હોમીયોપથીની શોધ થયા પછી એમાં-
થી જ આ જીવનરસાયનવિદ્યા શોધાઈ છે તેથી હોમીયોપથીનું સામાન્ય
જ્ઞાન એ વિદ્યાની સમજણમાટે આવશ્યક છે.

હોમીયોપથીની માત્રાથી જીવનરસાયનવિદ્યામાં ઔષધો અપાય છે. પણ તેટલા ઉપરથી એ એનું સામ્ય નથી. એથી ઉલટું એ એનું સામ્ય અદિથી જ અટકે છે. એમોપથીના નિયમથી જેમ જીવનરસાયન લિખ છે તે જ પ્રમાણે હોમીયોપથીના નિયમથી પણ એ લિખ જ છે. આપણે જેમએ છીએ કે પશુપક્ષી આદિ પ્રાણીઓ કોઈ દિવસ પોતાના રોગની નિવૃત્તિ કરવા પછાગ કે સોમલ ખાતાં નથી છતાં તેમના રોગ નિવૃત્ત થાય છે, એટલું જ નહિ પણ તે અદ્ય સમયમાં નીરાગતાને સહજ પ્રાપ્ત કરે છે. વૃક્ષ કરમણું હોય તો તેના મૂળમાં જલ સિંચન કરાય છે. કોઈ પણ ડાહ્યા માણસ તેના મૂળમાં ઝેરકચોડું વાટીનાંખતો નથી કે તેને હડતાવનો લેપ કરતો નથી. જ્યારે જમીનને ફલદુપ કરવી હોય છે ત્યારે ખાતર તરીકે યોગ્ય વસ્તુને જ નાંખવામાં આવે છે. ચૂનો, એમોનીયા કે પોટાશને ખાતરરૂપે વિદ્વાન લોક વાપરે છે પણ ઝેરના અર્ક છાંટી જમીનનો પાક વધારવાની આશા સખતા નથી. તે જ પ્રમાણે માનુષ શરીરમાં બાધિની નિવૃત્તિ કરવા કોઈ પણ વિધિ આપવાની જરૂર નથી, એ સિદ્ધાન્ત પ્રથમ જ જીવનરસાયનવિદ્યા રથાપે છે. શરીરમાં એક ફાંસ વાગી હોય તો એ બહારનો પદાર્થ હોવાથી, એ વિગતીય વસ્તુ હોવાથી (Foreign body હોવાથી), આખા શરીરની પ્રકૃતિ તેને બહાર કાઢી નાંખવા પ્રયત્ન કરે છે એ કેને અચૂત છે ? સૌ જાણે છે કે ફાંસ કે ફાંસો બહારની ત્વચામાં વાગવાથી કુદરત તરત જ ત્યાં લોહીનો પ્રવાહ વેગથી ચલાવે છે, ત્યાં સોજો કરે છે અને એ નાતબહાર વસ્તુને પોતાથી દૂર કરવા સર્વ પ્રયત્ન કરે છે, તથા જ્યારે એને બહાર કાઢી નાંખે છે ત્યારે જ કુદરત જંપે છે. શ્વાસનળીમાં અનાજના કણ પ્રવેશે છે કે તરત ઉધરસ આવે છે અને એ સ્થાનમાં વિગતીય વસ્તુરૂપ એ કણને બહાર કાઢી નાંખવા કુદરત પ્રયત્ન આદરે છે. આખું શરીર એવા પ્રકારના બહારણથી રતું છે કે એ તત્કાલર પણ બહારના પદાર્થને સહન કરી શકતું નથી. આ વાત સર્વ શાસ્ત્ર માન્ય કરે છે. તો જીવનરસાયન જણાવે છે કે વછાગ, ઝોમલ, હડતાલ, ત્રાંબું, રપું, હરડે, કિનાઈન આદિ જે ઔષધો આપવામાં આવે તે શરીરના કયા અવયવનાં ઘટક છે ? નથી એ દ્રેશ્માં બંધાવાના કામમાં આવતાં, કે નથી એ રક્તાશયમાં જણાતાં, નથી એ જઠરમાં, કે જઠરના રસમાં કે યકૃત, પ્લીહ આદિ અવયવોમાં જણાતાં, કે નથી એ મગ્ગિક કે કરોડરજીમાં ઉપલબ્ધ થતાં, ત્યારે એ પદાર્થો તે શરીર કેવી રીતે પોતાના જાણે ? જ્યારે આ રીતે રપટપણે એ

સર્વ નાતબહારીઆ પદાર્થો જ સિદ્ધ થાય છે ત્યારે શરીરને એ કાંટા તથા શ્વેત જેવા જ લાગ્યા બેઠાં એને તેમ થવાથી એ તે શરીરના વ્યાધિને મેટાડે કે શરીરમાં કાંટા આદિની માફક વ્યાધિ તથા વેદનાને ઉત્પન્ન કરે તે વિચારવાનું કળી 'સકલ' કઠિન નથી. આવા ઘોષા પદાર્થોને આપદરૂપે આપવાનું વિધાન કરનાર તે શાસ્ત્ર કહેવાય કે શાસ્ત્ર કહેવાય ? જીવનરસાયનવિદ્યા વળી તમને કહે છે કે તમે નીરોગી માણસોને તપાસો એના શરીરના પ્રત્યેક અવયવને સર્વ ઓરાક પૂરો પાડનાર રહિર છે, એ રહિરને તપાસો એની પૃથક્કૃતિ કરી બુઝો. એમાં વહનામ, ઝેરકોચક, જેલ્સીમીઅમ આદિ કોઈ વસ્તુ જડે છે ? એમાં દરડે, નસોતર કે નેપાળો જણાય છે ? જ્યારે આમાંનું કોઈ પણ જણાવું નથી ત્યારે નીરોગ સ્થિતિ આવા કોઈ પણ પદાર્થને શરીરમાં બવાતકારથી બોસવાથી પ્રાપ્ત થાય છે એમ માનવા તમને શો દેહ છે ? મનુષ્યોનું રહિર તપાસો તો તેમાં કેટલાક સકરણ (organic) અને કેટલાક અકરણ (inorganic) પદાર્થો જણાશે. જલ, ખાંડ, ચરખી, એલ્યુમિનવાળા પદાર્થો, મીઠું, પોટાશ ક્યોરાઈડ, ચૂનાનો ફ્લોરાઈડ, સિલિકા, લોહ, ચૂનો, મેગ્નેશિયા, સોડા અને પોટાશનું રહિર બનેલું છે, અને તેમાં લોહ આદિ સ્વતંત્રરૂપે રહેલા નથી પણ ફેર્રોફેરિક, કાર્બોનિક અને સલ્ફ્યુરિક એસિડ સાથે મિશ્રિત થયેલા જણાય છે. આમાં ખાંડ, ચરખી અને એલ્યુમિનવાળા પદાર્થો તે સકરણ પદાર્થો છે અને બાકી રહેલા અકરણ પદાર્થો છે. રહિરના બે ભાગ છે, એકને પ્લેઝમા કહે છે અને બીજાને રહિરના આલ્યુમેન કહે છે. આ પ્લેઝમા નામના ભાગમાં મેડાના કારોની પ્રધાનતા છે અને આલ્યુના ભાગમાં પોટાશના કારોની પ્રધાનતા છે. જે સકરણ પદાર્થો છે તે કારબન, હાઈડ્રોજન અને ઓક્સીજનના વિકારો છે અને એલ્યુમિનવાળા પદાર્થોમાં કારબન, હાઈડ્રોજન અને ઓક્સીજનના ઉપરાંત ગંધક અને નાઈટ્રોજન રહેલા છે. અકરણ પદાર્થો કે જેને કોઈ કહેવામાં આવે છે તે નીચે પ્રમાણે નામવાળા છે અને એક દળાર આમ રહિરમાં નીચેના પ્રમાણમાં રહેલા છે —

આયર્ન ફાસ્ફેટ.....૦.૦૮૮	પોટાશિઅમ સલ્ફેટ..... ૦.૧૩૨
પોટાશિઅમ ક્યોરાઈડ...૦.૦૭૮	પોટાશિઅમ ફાસ્ફેટ.....૨.૩૪૩
સોડિઅમ ફાસ્ફેટ....૦.૬૩૩	સોડિઅમ ક્યોરાઈડ (મીઠું) ૦.૩૪૪
કેલ્શિઅમ ફાસ્ફેટ....૦.૦૮૪	મેગ્નેશિઅમ ફાસ્ફેટ.....૦.૦૬૦

આ ઉપરાંત કેલ્શિઅમ ફ્લોરાઈડ, સિલિકા, મોડિઅમ સલ્ફે-

પ્રત, અને ક્વચિત્ ક્વચિત્ કેન્દ્રશિશ્યમ સદ્ગ્રેષ્ઠ તથા મેનુગેનીજના સુદમ અંશે દેખાય છે. આ સકરણ અને અકરણ પદાર્થોમાં સકરણ પદાર્થોની રચના તથા વ્યાપાર અકરણ પદાર્થો એટલે દ્વારના ઉપર આધાર રાખે છે. જે સર્વ દ્વારો મુખપ્રમાણમાં હોય છે તે સકરણ પદાર્થોનો વ્યાપાર બરાબર આવે છે અને જેમ જેમ સકરણ પદાર્થોનો એક તરફથી હાય થતો જાય છે તેમ તેમ બીજી તરફથી તે નવા નવા થતા જાય છે. સકરણ અને અકરણ પદાર્થોનું બનેલું આ રૂધિર આખા શરીરમાં ફરે છે અને શરીરના સર્વ અવયવોને એ તેમનો ખોરાક પૂરો પાડે છે. રૂધિરનો પ્લેઝમા નામનો જે ભાગ છે તેનો એક અંશ શરીરરથ સુદમ નાડીમાં થઇ આગપાસના અવયવોમાં પહોંચે છે અને તે આરવવના પોટા (સેલ) એમાંના દ્વારમાંથી જે જે પોતાને નોંધતા હોય તે ચુગી લે છે, અને એ ચુગી લઈ શરીરરથ એનુષ્ણમેનમાંથી, જે સકરણ પદાર્થો જોડતો હોય છે તે, આ દ્વારોવડે બનાવે છે. આ પોટાઓમાં સર્વ પોટાનો એક આહાર નથી, પણ જિન્ન જિન્ન છે. મજ્જતત્ત્વના પોટાનો આહાર, એને અર્પેક્ષિત દ્વાર, તે મેનુગેશિશ્યમ શ્રેન્દ્રેષ્ઠ, પોટાશિશ્યમ ટ્રાન્દ્રેષ્ઠ, મીઠું અને લોહ છે. રનાયુના પોટાને આ ચાર ઉપરાંત પોટાશિશ્યમ ક્યોરાઈડની અપેક્ષા છે. સ્વયંજક તત્ત્વના પોટામાં ખાસ કરીને સિલિકા છે. અને એના એક ભાગરૂપ જે સ્થિતિરથાપક તત્ત્વ છે તેમાં કેલ્શિઅમ ક્યોરાઈડ છે. અસ્થિના પોટામાં કેલ્શિઅમ ક્યોરાઈડ તથા મેનુગેશિશ્યમ શ્રેન્દ્રેષ્ઠ અને ધણી પ્રમાણમાં કેલ્શિઅમ ફોસ્ફેટ છે. કેલ્શિઅમ ટ્રેસેન્દ્રેષ્ઠ નાના પ્રમાણમાં રનાયુ, મજ્જતત્ત્વ, મરિત્ક અને સાંધણતત્ત્વમાં પણ રહેલું છે. ગ્લેમપોટામાં મીઠું ખાસ કરીને છે. મીઠું એ શરીરના પ્રવાહી અને સંઘીન સર્વ અવયવોમાં ન્હેવો દ્વાર છે. આ પ્રમાણે આ વિવિધ પોટાઓ આ દ્વારોને લીધે બને છે અને એ દ્વારોને લીધે જ એ સર્વ પોતાનું કામ કરે છે. જ્યારે એ દ્વારોમાંથી કાંઈ ઓછો થાય છે ત્યારે તે તે પોટાની રચના બગડે છે અને એ પોટાનો વ્યાપાર અચ્ચવસ્થિત થાય છે, બાધિપીડિત મનુષ્યોનું રૂધિર તપાસવાથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેમાં આ દ્વારોમાંથી એક વા અધિકની ન્યૂનતા થયેલી હોય છે.

આ સાથે દુધ કે જે પૃથ્વી ખોરાક સર્વન મનાયું છે તેને જુઓ તો એક લિટર એટલે ૧૦૦૦ ગ્રામ દુધમાં આ પ્રમાણે સર્વ દ્વારો રહેલા છે.—

પોટાશિશ્યમ.....૦.૭૮૦

સોડિઅમ.....૦.૨૩૦

કેતશિઅમ ... ૦.૩૩૦

મેનેશિઆ ... ૦.૦૬૦

લોહ ... ૦.૦૦૪

કેરફેરિકએસિડ ... ૦.૪૭૦

ક્યોરિન ... ૦.૪૪૦

ફ્યોરિન આદિના અમો.

આ શું સૂચવે છે ? એ એ જ સૂચવે છે કે અત્યાસ્થધી વ્યાધિનું જે કારણ આપવામાં આવ્યું છે તે શાન્તિ છે. વ્યાધિ થતાં શરીરમાં કાંઈ દુરમન પેશી જતો નથી કે તેને મારી કાઢી નાંખવાને હોય વ્યાધિ એ જન્તુજન્ય નથી કે જન્તુને મારવાને વિષ આપવાનાં હોય. વ્યાધિ થવાથી શરીરના રસોઆદિમા કોહાણ થાય છે અને તેથી જેમ જાણુ વગેરેમાં કોહાણ થવાથી જન્તુઓ પાકે તેમ આમાં પણ જન્તુઓ પાકે, પણ આ જન્તુઓને પાક તે વ્યાધિના પરિણામરૂપ છે અને વ્યાધિના કારણરૂપ નથી આ જ હેતુથી વ્યાધિઅસ્ત અવશ્યમા જન્તુઓ જણાયા તેટલાપરથી એ જન્તુઓને એ વ્યાધિના કારણરૂપ માનવા એ ગાંડપણ છે, એ કાર્યકાણુનો વિપર્યય છે.

વ્યાધિ એ શરીરસ્થ ન્યૂનતા છે અને તે ન્યૂનતા તે તે પદાર્થ આપવાથી પૂરી પડે છે વ્યાધિઅસ્ત સ્થિરમા અમુક અમુક કારણની ન્યૂનતા દેખાય છે તો તે તે કારણને પૂરા પાડવા એ જ વ્યાધિને મટાડનાર આપણ છે. મનુષ્ય બૂખ્યો થાય છે ત્યારે તેના શરીરમાં શાકની માફક ઝેરી જન્તુઓ પેશી જતા નથી અને તેથી બૂખરૂપ બૂમ શરીર પાડતું નથી, પણ શરીરમા ખોરાકની તંગી પડી છે, અને તેથી શરીર ખોરાકમાટે બૂમ પાડે છે કે જે બૂમને આપણે બૂખરૂપે સમજીએ છીએ પણ એ બૂખ મટાડવા આપણે શું કરીએ છીએ ? શું આપણે એમા પાપાણો નાખીએ છીએ કે વિના ચુટડા પીને જઠરના સ્વદ્ધમ તત્ત્વને કે મજ્જાતત્ત્વને બહાર મરાવીએ છીએ કે જેથી બૂખનું ભાન આપણને નહિ થાય ? ના, આમાથી કાંઈ પણ કરવું આપણે યોગ્ય ગણતા નથી ત્યારે જ્યારે મગડો થાય છે ત્યારે પણ શરીરમાથી સોડિઅમ મોરોષાઈ કે પોટાશિઅમ ક્યોરોષાઈ છુટે છે તો તે સમયે શરીરને એ કારણ આપવા ઉચિત છે કે એને બદલે એ આંતરગ્રામા આરોગ્ય મજ્જાતત્ત્વને બહાર મારી નાંખનાર અફીણરૂપ વિષ આપણે ઉચિત છે ? અવશ્ય જે જોઈતું નેમ્ય તે જ આપણે ઉચિત છે બહાર મારવાથી વેદના એાછી પ્રતીત થાય પણ અજ્ઞાન એ આરોગ્ય ગણાતું નથી આ જ પ્રમાણે સર્વ વ્યાધિઓમાં જે જે કારણ શરીરમાથી ન્યૂન થઈ જાય તે તે આપણ એ જ વૈવિધ્યા છે, એ જ ત્રિચારથી યુક્ત છે અને એ જ ચિકિત્સા છે, અને એને અન્યે ગમે તે આપણ એ ગાંડપણથી અતિરિક્ત કંઈ જ નથી સંશ્લ-

પરમાં જીવનરસાપનશાસ્ત્રનો આ સિદ્ધાન્ત છે. એ સિદ્ધાન્તપ્રમાણે વ્યાધિની વ્યાખ્યા જે આજ્ઞાસુધી પહોંચી શકે તે સ્પષ્ટ રીતે આપી શકાય છે. વ્યાધિ એટલે ક્ષારવિશેષની ન્યૂનતા અને આરોગ્ય એટલે સર્વ અપેક્ષિત ક્ષારોની પૂર્ણતા.

અર્થાત્ તમને શંકા થશે કે જેમ ક્ષારોની ન્યૂનતા વ્યાધિમાં થાય છે તે જ પ્રમાણે જે ઓર્ગેનિક પદાર્થો હતા તેની પણ ન્યૂનતા થાય છે તો તેને આપધરૂપે કેમ નહિ આપવા ? આનું ઉત્તર જીવનરસાપન-શાસ્ત્ર આ આપે છે કે એ નહિ આપવાનું કારણ એ છે કે એની જરૂર નથી. તમે કૃપિશાસ્ત્રમાં જુઓ. ત્યાં કુશળ કૃષિકાર શું કરે છે ? વૃક્ષનાં ફળો નિર્મલ થાય છે, તેમાં ઓર્ગેનિક અવયવો ખૂટે છે, સારે તે વૃક્ષનાં મૂળમાં તે તે ઓર્ગેનિક પદાર્થો રહે છે કે ઉપર કહેલા ક્ષારોને જ રહે છે ? તમને દરેક માણસ કહેશે કે એમાં ક્ષાર જ રહેવામાં આવે છે અને તેથી પુનઃ વૃક્ષની પૂર્ણતા થતી દેખાય છે. આમેરિકા વગેરે કૃપિશાસ્ત્રમાં આગળ વધેલા દેશોમાં ખનિજનું ખાતર વાપરવામાં આવે છે એટલું જ નહિ પણ એમાં પણ સિદ્ધ થયું છે કે જોખા ખાતરનો મોટો ટગવો વૃક્ષોનાં મૂળ આગળ નાંખે છે તેના કરતાં સૂક્ષ્મરૂપતાને પમાડેલું પોટાશ વગેરેનું થોડું ખાતર વૃક્ષોને અતિસારી રીતે ફલદ્રુપ કરી મૂકે છે. તો માનુષશરીરમાં પણ એ પ્રકારે જ છે. આમ હોવાનું કારણ એ ક્ષારોના સ્વભાવ જોવાં સ્પષ્ટ થાય છે. ઉપર સૂચન કર્યું તે પ્રમાણે આ વિદ્યામાં બાર ક્ષારો જ વાપરવામાં આવે છે કેમકે એ બારનું જ કાયમ અસ્તિત્વ સ્થિરમાં છે. એ વિદ્યાના સંસ્થાપક ડૉ. સુસ્કરે આરંભમાં બાર ક્ષારો જ નિર્ણીત કર્યા હતા અને પાછલથી તેમાંથી એકનું અસ્તિત્વ કંઈકે અનિયમિત દેખાવાથી અગ્નીઆરનો નિર્ણય કર્યો છે. જે આ બારથી અધિક સંખ્યાનો નિર્ણય અનુભવથી જણાય તો તેને આમાં દાખલ કરતાં એના નિયમથી લેશ પણ વિરોધ નથી. છતાં હાલની શોધોથી અગ્નીઆર અને વધારેમાં વધારે બાર માત્ર જણાય છે તેથી તે બારનો જ સ્વભાવ જોવો ધરે છે. તે બારમાં પાંચ ફેરફેર છે, ત્રણ સંદેષ છે, બે ક્યોરાઈડ છે અને બાકી બે ખીન્ન છે. એ બારોનાં નામો આ પ્રમાણે છે, (૧) કેલ્શિઅમ ફેરફેર, (૨) પોટાશિઅમ ફેરફેર, (૩) ફેરમ ફેરફેર, (૪) સોડિઅમ ફેરફેર, (૫) મેગ્નેશિઅમ ફેરફેર, (૬) કેલ્શિઅમ સંદેષ, (૭) પોટાશિઅમ સંદેષ (૮) મોડિઅમ સંદેષ, (૯) પોટાશિઅમ ક્યોરાઈડ (૧૦) મોડિઅમ ક્યોરાઈડ, (૧૧) કેલ્શિઅમ ફોસ્ફોરસ,

(૧૨) સિલિકા અથવા સિલિશીઆ, આ બંનેમાં પ્રથમના દ્વારને એલ્યુમિન સાથે નિકટનો સંબંધ છે તેથી, ખોરાકમાંથી ગમે તે પ્રકારે એલ્યુમિનને આકર્ષી તેની સાથે એ દ્વાર સંબંધવાળો થાય છે. દ્વિતીય તથા પંચમને મસ્તિષ્કમાં રહેલા બુદ્ધિ પદાર્થ અને ધોળા પદાર્થ સાથે એવો જ નિકટનો સંબંધ છે. તૃતીય અને સત્તમને ઓક્સીજન સાથે સંબંધ છે, બંને સાંધી એ ઓક્સીજનને આકર્ષે છે. અને સત્તમનો સંબંધ શરીરરથ તૈલ સાથે છે. આ જ પ્રમાણે, નવમને ફાસ્ફોરિન નામના ઓર્ગેનિક પદાર્થ સાથે સંબંધ છે તેથી ખોરાક વગેરેમાં જે એલ્યુમિન હોય છે તે સાથે મળી એ ફાસ્ફોરિનને ઉત્પન્ન કરે છે અર્થાત્ તેવું ફાસ્ફોરિનમાં રૂપાંતર કરે છે. આઠમા તથા દસમા દ્વારનો સંબંધ પાણી સાથે છે. એક પાણીને ચૂસી બહાર કાઢી નાખે છે અને અન્ય શરીરમાં જોઈતું પાણી તેમાં રાખી મૂકે છે અર્થાત્ તેને બહાર જવા દેતો નથી તથા શરીરના જૂદા જૂદા ભાગમાં પાણીના પ્રમાણની વ્યવસ્થા કરી રાખે છે. આ પ્રમાણે સર્વ દ્વારોને તે તે ઓર્ગેનિક પદાર્થો સાથે સંબંધ હોય છે તેથી એ સર્વ ઓર્ગેનિક પદાર્થોને એ પોતે જ આકર્ષી રચે છે. આમ હોવાથી જો કામ કરનાર ટીઆરપ આ દ્વારોમાંથી જે જે ખટતા હોય તે તે શરીરમાં લેવામાં આવે છે તો એલ્યુમિનરૂપ ચૂના-છંદને એ ગોઠની શરીરરૂપ ગૃહને વ્યવસ્થામાં રાખવા શક્તિમાન થાય છે. એથી ઉલટું જો એ ઓર્ગેનિક પદાર્થોને શરીરમાં નાંખવામાં આવે છે અને તેને વ્યવસ્થાપૂર્વક ગોઠવી રાખનાર જે કરીગરો—આ દ્વારો—તે પૂરતા પ્રમાણમાં હોતા નથી તો એ ઓર્ગેનિક પદાર્થો માત્ર પથતરૂપે, બારરૂપે જ શરીરમાં પડે છે, શરીરના સંતોષ સાથે મળી જતા નથી અને તેથી ફાસફોરિન માફક તેને બહાર કાઢી નાંખવાની શક્તિને જરૂર પડે છે. આ હેતુને લીધે વ્યાધિમાં ઓર્ગેનિક પદાર્થોની ન્યૂનતા દેખાય છે તે આ દ્વારોની ન્યૂનતા થવાને લીધે જ હોય છે. તેથી આપધરૂપે આ દ્વારો જ આપવાની જરૂર રહે છે અને તે તે ન્યૂન રૂપમાં પ્રતીત થતા ઓર્ગેનિક પદાર્થો લેવાની જરૂર રહેતી નથી.

કાંઈ કાંઈ વ્યાધિમાં ઓર્ગેનિક પદાર્થ, જેવો કે એલ્યુમિન શરીરમાં વધી ગયેલો દેખાય છે પણ તે પણ આંતરિક જ છે જેમ કડીયાની સંખ્યા ઓછી હોય તો રોજના પ્રમાણમાં આણી આપેલી છે પણ વધારે યત્ન પડે છે તેમ કેન્સર અથવા ફોરેક્ટ આણું યત્ન જાય છે તો જે એલ્યુમિન પર એ કામ કરવું હતું તે એલ્યુમિન વધી પડેલું દેખાય. પણ આમાં એ ખરું જોતાં એ ફાસફોરિન ન્યૂનતા હેતુ

અને તે ઔપધરૂપે લેવાથી મગી જાય છે એટલે એકાગ્રુતેન નકામુ પડેનું નહિ રહેવાથી એની વૃદ્ધિ તરત જ અપ્રતીત થઈ જાય છે

આ કારણે અને વિવિધ આર્ગેનિક પદાર્થોના એવો નિકટનો સંબંધ છે કે એક વિના બીજો હોતો નથી જ્યાં જ્યાં કાઈકિંઈ હોય છે ત્યાં તેની સાથે પોટાશિયમ ક્યોરાઇડના અણુઓ લાગેલા જ દેખાય છે એ પોટાશિયમ ક્યોરાઇડના અણુઓ જો બગડી જાય છે તો એ પણ શરીરમાંથી પ્રાઇડ્રિનસાથે જ બહાર નીકળે છે તાપર્થ કે જે પ્રાઇડ્રિન નાના અણુસાથે આ પોટાશિયમ ક્યોરાઇડ સહમ થયેનું હોય છે તે પ્રાઇડ્રિનને જ્યારે એ અણુઓ બંધનિયન કરી શકતા નથી ત્યારે એ પ્રાઇડ્રિન બહાર નીકળે છે ત્યારે તેની સાથે એ અણુઓ પણ સહમ થયેના હોવાથી બહાર નીકળે છે પણ તેટલા ઉપરથી શરીરમાં પૂરતું અથવા અધિક પ્રમાણમાં પોટાશિયમ ક્યોરાઇડ છે એમ અનુમાન થઈ શકતું નથી એથી તો ઉનદુ જ અનુમાન થાય છે કે શરીરમાં જે પોટાશિયમ ક્યોરાઇડ છે તે પ્રાઇડ્રિનને બંધનિયત કરે તેવા સામર્થ્યવાળું રહ્યું નથી, અર્થાત્ અતુરૂપ સામર્થ્યવાળા પોટાશિયમ ક્યોરાઇડની ન્યૂનતાનું જ અનુમાન થાય છે અને તેથી તેવું થઈ પોટાશિયમ ક્યોરાઇડ ઔપધરૂપે લેવું પડે છે આથી કેટલાક વ્યાધિમાં પ્રેરેછેટ શરીરબહાર નીકળે છે તે વ્યાધિમાં ફેબ્રેઇટ શામાટે આપણે એ આદિ પ્રાણેનું સમાધાન થઈ જાય છે

આ જીવનરસાયનશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તની સામે તમને એ પ્રશ્ન અવશ્ય થાય તેવો છે કે આ શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તપ્રમાણે તો આ બાર અથવા હવે ખાસ આવશ્યક કેટલું એકાદ બે કારણે જણાય તો તેટલા જ માન ઔપધરૂપે આપવાથી લાભ થાય પણ તેમ હોય તો હોખીએપ થિક દવાઓ આપવાથી લાભ દેખાય છે તે કેવી રીતે દેખાય ? એલેપથિક દવાથી હજારો વર્ષ થયા લાભ થતો દેખાતો છે તે કાઈ રીતે ન થવો જોઈએ આ પ્રકારનો આક્ષેપ તમારી વૃત્તિ કદાચ કરશે પણ તમને વિશેષ વિચારથી જણાશે કે એ શબ્દ આ સિદ્ધાન્તને હલાવે તેમ નથી, પણ આ જીવનરસાયનશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તને જ સમર્થન કરે છે તે આ પ્રમાણે જીવનરસાયનશાસ્ત્ર જણાવે છે અને તે પ્રયોગથી સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે કે આ કારણે મનુષ્યાદિ પ્રાણીના શરીરમાં જ રહે છે તેમ નથી એથી બહાર પણ સર્વ રચને રહે છે આપના (જિમાંથી સિકાના બને છે) જેન્સમ, વેરાટ્રમ, વછનાગ, આર્નિકા, પ્રાઇડ્રોવાઇન, રૂક્ષ, હિગ આદિ પદાર્થોમાં પ્રેરેછેટ નામનો કાર

રહેલો પૃથક્કરણથી સિદ્ધ કરી શકાય છે. તે જ પ્રમાણે ચામના, કાંઈ-ટાવળ, કોલોસિય, ગ્રાઈટ આદિમાં પોટાશિયમ ક્યોરાઈડ, રૂબ્રમ, હેમાથિલિસ આદિમાં ઝેડિયમ ફોસ્ફેટ, પવસેટલા, બેપ્ટિસ, રૂસ, વેરાટ્રમ, ડિજિટેલિસ, કેફ્ટસ, સ્ટ્રોમાન, હેમા, કાઈટા આદિમાં પોટાશિયમ ફોસ્ફેટ, કાઈટા, મેનગિને, હેમામ, સિલિંગ, સિ-મિફ આદિમાં પોટાશિયમ ક્યોરાઈડ, મેકુન, ઓરમ, હેમામ, સિકેવ આદિમાં ઝેડિયમ ક્યોરાઈડ, કાઈટા આદિમાં કેલ્શિયમ ફોસ્ફેટ, ધિવસેટમ, સિમિફ, ચેલિડોન, ગ્રાઈટ, સિકેવ આદિમાં સિલિકા; એપોસિન, હિંગ આદિમાં કેલ્શિયમ સફેટ, એપોસિન, હેમામ, આઈરિસ, લાઈટાપો, પ્રાયોની, પોડોફિલિન, એકચોડુ, હેમા-મ, સિમિફ આદિમાં ઝેડિયમ સફેટ અને વાઈબર્ન, બેલાટો-ના, લોમેવિ, સ્ટ્રોમન, કોલોસિય, જેલ્મેમ, રૂસ આદિમાં મેગ્-નેશિયમ ફોસ્ફેટ છે. આપણા દેશમાં વપરાતાં આપણની પૃથક્કૃતિ દ્રાવ્ય ખાસ આ ધારણથી કરેલી નથી, નહિ તો તેમાં પણ આ બાર દારોમાંના દારોનું અસ્તિત્વ અવસ્થા આ પ્રમાણે જણાય તેમ છે. આમ હોવાથી જ્યારે આ વિવિધ ઔષધો આપણામાં આવે છે ત્યારે એ દ્વારાએ તેમાં રહેલા આ દારો પણ શરીરમાં જાય છે અને એ દારો જ એમાંથી પૃથક્ થઈ રધિરમાં ભળી ગયું કરે છે. તેથી આ-પણો અત્યાર સુધીનો અનુભવ ખોટો ઠરતો નથી તેમ જ જીવનરસા-યનવિદ્યાનો સિદ્ધાન્ત જ આ અનુભવથી પુષ્ટિને પામે છે કેમકે એટલા પથિફ ડાક્ટર પણ તે તે ઔષધદ્વારા આ દારો જ આપે છે પણ ફેર એટલો છે કે એ દારો વિવિધ નકામા પદાર્થો સાથે મિશ્રિત થઈ ગયેલા હોય છે તેથી શરીરને એ દારોને પૃથક્ કરતા વિવળ થાય છે અને આમ થવાથી જ એ ઔષધોને અસર કરતાં વિલગ લાગે છે. વળી એ દારો સાથે તે તે નકામી વસ્તુ મળેલી હોય તે શરીરના અગમ્ય પદાર્થરૂપ નહિ હોવાથી શરીરમાં તે નકામી વિરૂપ થઈ રહે છે. આ હેતુને લીધે જ એ ઔષધોમાંનાં ઔષધો જે હાનિ કરે છે તે હાનિ યાય છે આ જ પ્રમાણે હોમીયોપથી પણ આ સર્વ ઔષધ વાપરે છે તેમાં ગુણ કરનાર તો માન આ તેના અગમ્ય દારો જ છે. તે સાથે હોમીયોપથી પદ્ધતિથી તે તે પદાર્થનું મદન કરવામાં તથા સુક્ષ્મ વિભાગ કરવામાં આવે છે ત્યારે આ ખનિજ દારો શિવાય ઈતર પદાર્થ ધણે અશે રહે છે કે નહિ તે પણ અંશયજ્ઞે જ છે અર્થાત્ રહે છે તે અતિઅત્ય અશે જ રહે છે અને તેથી હોમીયો-

પથીયો જો કોઈ દુ ખદ વેદના અથવા ચિન્હો વધે છે અથવા યાય છે તો તે ચિરસ્થાયી હોતાં નથી, પણ તે આપણા મુદ્દી દેવામાં આવે છે કે તરત જ આર ક્ષણમાં તે પ્રતીત થતાં ચિન્હો શમી જાય છે એવોપથી દવામાં આ વિષમય ક્યારે વધારે પ્રમાણમાં રહે છે તેથી જો દવાથી જો હાનિ યાય છે તો તે દીર્ઘ સમય પહેલ્યે છે. એસાં પથી દવા તથા હોમીયોપથી દવા કેવી રીતે ચુલ્કુ કરે છે તથા હોમીયોપથી દવા સામાટે હાનિ કરનાર જણાતી નથી એ આથી તમને સમજાવવા વિના રહે તેમ નથી

જેમ હોમીયોપથી દવા હાનિ કે નાર નથી તે જ પ્રમાણે જીવનરસાયનશાસ્ત્રના આપણા પણ હોમીયોપથીપ્રમાણમાં લેવાથી એ પણ હાનિ કરનાર થઈ શકતાં નથી. એ જ ને પ્રકારની દવાથી કોઈના શરીરને હાનિ થતી નથી, કોઈનું મરણ નીપજતું નથી આસાથે જીવનરસાયનશાસ્ત્રનાં જે આપણા છે તે ખાસ રહિ ના અગજૂત પદાર્થો છે તેથી તે કોઈ પણ રીતે હાનિકર થઈ શકે તેમ નથી તે એટલેસુધી કે એ આપણની આખી શીશી જો કોઈ માણસ ખાઈ જાય તો તેથી તેને કોઈ દિવસ મરણ નીપજે કે કોઈ મોતી હાનિ યાય તેમ કદાપિ જની શકતું નથી—અગર જો એની પ્રતિત કરવા કોઈને બલામંત્રુ કે સ્વી એ અવિવેક જ છે જીવનરસાયનનાં આપણા લેવાથી કંઈ કંઈ અસરો યાય છે તે પ્રસંગે દર્શિત અને પ્રસંગે તેથી વિરોધી પણ હોય છે જેમકે કોઈ માણસનું યકૃત વધારે કામ કરતું હોય અને તેવે પ્રસંગે જુલથી કોઈ પોટાશિઅમ કોરોરાઈડ લે તો તેથી યકૃત વધારે ઉત્તેજિત યાય છે આથી પિત્તના આધિક્યથી જે ચિન્હો પ્રતીત થતા હોય તેમા તત્કાલ શુદ્ધિ દેખાય છે, પણ તેમ થતા જ જો સોડિઅમ સલ્ફેટ લેવામાં આવે તો પા અર્ધ કલાકમાં જ એ વધેલી અને મૂનની સર્વ વિક્રિયા તત્કાલ શમી જાય છે તેમ જ પોટાશિઅમ કોરોરાઈડ લેવાનું બંધ કરવામાં આવે તોપણ અદ્ય સમયમાં વધેલી વિક્રિયા પોતાની મેજે શમી જાય છે આથી જો એ ખારે દારોના વિરોધી જણાવામાં આવે છે તો પ્રત્યેક દાર લેવાથી જે અસર યાય છે તે અસર પણ ક્યુ આપણ યોગ્ય છે તેને તરત સૂચવે છે. આ જીવનરસાયનશાસ્ત્ર સેલ્સુસર પેથોલોજીપર રચાયું અને સેલ્સુસર પેથોલોજી જેનું પુસ્તક ડૉ. વર્થેએ રચેલું પ્રસિદ્ધ છે તેનો સિદ્ધાન્ત એવો છે કે વિવિધ શરીરવ્યવસ્થાને રચનાર તથા યોગ્ય આપનાર અને જીવનમાં રાખનાર જે સેલ્સ (પોટા) છે તે પોતાનો ખોરાક

પોતે જ પસંદ કરી લે છે, અને તેને ગમે તે ખોરાક બહાતકારથી આપી શકાતો નથી. રુધિરમાં અનેક તત્વો રહેલાં છે અને તેથી રુધિરનું અભિસરણ થાય છે ત્યારે એ સર્વ તત્વો તે તે સેલઆગળ ખોરાકરૂપે આવી હાજર થાય છે પણ તે સેલ એમાંથી બધાં તત્વોને ચુસી લેતું નથી, તેમ જ ગમે તે તત્વને પણ ચુસી લેતું નથી, પણ જે પોતાને જોઈએ છે તે જ તત્વને અદ્યક્ષ કરી લે છે. આ સિદ્ધાન્ત એલોપથીસરસ્યા પણ સ્વીકારે છે. એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે જોતાં જીવનરસાયનઔષધમાંથી ગમે તે ઔષધ આપણે લઈએ તો તે સેલને વિકાર પમાડી શકે તેમ નથી કેમકે તે ઔષધની જે શરીરમાં જરૂર નહિ હોય તો કાંઈ પણ સેલ તેને વધારે પ્રમાણમાં અદ્યક્ષ કરે તેમ નથી પણ તે ઔષધ નકામા ખોરાકરૂપ થઈ માત્ર બહાર નીકળી જાય છે. આ કારણથી પણ જીવનરસાયન ઔષધો લેતાં વિકૃતિ થતી નથી એ સ્પષ્ટ જણાય છે.

વળી આ જે બારે દારો છે તેને આપણે નિરંતર દવાદારો, પાણીદારો, અને જે આહાર અદ્યક્ષ કરીએ છીએ તેદારો લઈએ જ છીએ. એ સર્વમાં આ દારો રહેલાં જ હોય છે, તેથી આ ઔષધો નથી પણ માત્ર આહારરૂપે પદાર્થો જ છે. ભેદ એ છે કે ખોરાકમાં જે દારો રહેલાં હોય છે તે સ્થૂલ રૂપમાં હોય છે અને તેથી શરીર તેને તરત પાચન કરી શકતું નથી અને આ શાસ્ત્રના વિધિપ્રમાણે જે તૈયાર કરી આપવામાં આવ્યાં હોય છે તો તે પચને થાય છે, રુધિરમાં મળી જાય છે અને તેથી સ્કંધ સેલને યોગ્ય સ્કંધ આહારરૂપ થઈ રહે છે, આ હેતુથી જ ખોરાકમાં એ દારો આવતાં છતાં પૃથક્ આવા સ્કંધ રૂપે એને અદ્યક્ષ કરવાની પ્રસંગે પ્રસંગે આવશ્યકતા રહે છે.

માનસશાસ્ત્રના નિયમથી વ્યાધિઓ મટી જાય છે તે પણ આ ક્ષારને લીધે જ મટે છે. માનસશાસ્ત્રના નિયમથી બલવાન બાવના બ્યારે કરાય છે ત્યારે એ બાવનાના વેગને લીધે, લેવાયેલા ખોરાકમાંથી એ દારો પૃથક્ થઈ જાય છે અને શરીરમાં રુધિરસાથે મળી તે તે સેલમાં પહોંચી ત્યાંની ન્યૂનતા દૂર કરે છે. વિચારના આંદોલનથી જે વ્યાધિની નિવૃત્તિ થાય છે તે અનુભવજન્ય સત્ય સિદ્ધાન્તને આ જીવનરસાયનના સિદ્ધાન્તસાથે કાંઈ રીતે વિવાદ નથી પણ પૂર્ણ રીતે બંનેનો સંવાદ જ છે. જે પુરુષોના વિચારના આંદોલનો એટલાં બલવાન થયેલાં હોય છે કે ગમે ત્યાંથી તરત જ જોઈતા દારોને આકર્ષી લાવે, તેમને કાંઈ પણ ઔષધ, કાંઈ પણ દાર સ્થૂલ રૂપે લેવાની જરૂર રહેતી

નથી. પણ જેનામાં વિચારના આંદોલનનું આટલું બધું વધુ નથી તેમને જ જરૂર પડે ઔષધ લેવાની જરૂર રહે છે, અને તેમાં પણ ગમે તે વિષમય ઔષધ લેવાં તે કરતાં આ નિર્દોષ આહારરૂપ, વિકાર નહિ કરનાર, અને અવશ્ય લાભ કરનાર ઔષધ જ પસંદ કરવાં ઘટે છે.

ત્યારે આ જીવનરસાયનથી સર્વ વ્યાધિઓ મટે છે? ના, નહિ જ. એ કંઈ રસવિદ્યા નથી કે એ લીધાથી અજરામરત્વ પ્રાપ્ત થાય. અજરાત્વ અને અમરત્વ પ્રાપ્ત કરનાર માત્ર રસવિદ્યા અને યોગવિદ્યા એ બે વિદ્યા જ છે. એ બેથી તૃતીય કોઇ સાધન નથી મહાતપશ્ચરણ કર્યા છતાં પણ રાવણાદિ દૈત્યો મરણને રાણ થયા છે અને યથાર્થ યોગ સિદ્ધ કરનાર શ્રીબાહ્મ આદિ સમર્થ મહાત્માઓ ઇચ્છાનુસાર દેહને ઊડનાર પ્રસિદ્ધ છે તેથી કોઇ પણ તપશ્ચરણથી જેની પ્રાપ્તિ થતી નથી તે અજરામરત્વની યોગવિદ્યાથી પ્રાપ્તિ થાય છે એ સુસંસ્થિત છે. આ અર્થ રસવિદ્યા પણ સારે છે. પણ તે કોઇ નીતિમાન, ધૈર્યવાન, ઉચ્ચ આધિક્ષાવાળા વિરલ સાધકવીરને જ ઈશ્વરના અનુમદથી સિદ્ધ થાય છે. તેથી જગતના ઇતર મનુષ્યોમાટે તો વ્યાધિને ધક્કે ઝસે નિવૃત્ત કરનાર આ જીવનરસાયનવિદ્યા જ છે. એ શાસ્ત્રનાં ઔષધો પ્રથમ તો કોઇને મારવાના સામર્થ્યવિનાનાં છે એવોપથી-ઔષધોમાં મારણશક્તિ મ્હી છે, તે ઉપદ્રવ કરનાર જન્તુઓપર વપરાય છે તો તે એથી હણાય છે અને તેથી આગળ વધી દરદીપર વપરાય છે તો દરદીનો પણ નાશ કરે છે. જીવનરસાયનઔષધો દરદીનો તો કદાપિ નાશ કરતાં જ નથી તેમ જન્તુઓનો પણ સાક્ષાત્ નાશ કરનાર નથી. કૃમિ વગેરેને એ ઔષધો મારે છે પણ તે સાક્ષાત્ નહિ. કૃમિઓ જે શરીર-રથ પદાર્થને ખોગકરૂં મહણ કરી જીવે છે તે ખોરાકરૂપ પદાર્થ એસિડ છે અને તેને એસિડમ્મ ફોસ્ફેટ, આગળ જણાવવામાં આવશે તેમ, પૃથક્કરણ કરી નાંખે છે. આથી આહારના અભાવે એ કૃમિ મરી જાય છે. તે જ પ્રમાણે દરાઝઆદિ જે વ્યાધિઓ જન્તુજન્ય છે તેનો પણ નાશ આવી જ રીતે આ ઔષધો કરે છે, સાક્ષાત્ નહિ આથી જ્યાં એ જન્તુઓનો નાશ તરત જ અપેક્ષિત હોય ત્યાં આ ઔષધની સાથે એ જન્તુને મારનાર વિષમય ઔષધ લેવાની જરૂર રહે છે. ખરું જોતાં આ તે દરદીની ભૂલનો જ પરિણામ છે જ્યારથી એ જન્તુઓ થવા માંડ્યા ત્યારથી તરત જ આ જીવનરસાયનનાં ઔષધો લેવામાં આવ્યાં હોત તો એ જન્તુનું બધું જન્મત નહિ અને એનો તરત જ નાશ થઇ જતો. પણ એ જન્તુની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે ત્યારે જ એ બલવાળા

થઈ રહે છે, અને એનું પૂર્ણ બલ થાય છે ત્યારે એથી વધારે હાનિ થતી અટકાવવામાટે જ, જે અનર્થમાંથી ન્યૂનને પસંદ કરવાના ન્યાયે,, વિષમય ઔપધ લેવાની જરૂર પડે છે.

આ જ પ્રમાણે કોઈ માણસ ભૂલથી કે નાણીએકને કોઈ વિષમય પદાર્થને ખાઈ જાય છે તો તેને તાત્કાલિક વિરોધન, વમન આદિ આપવાં પડે છે. તે પ્રસંગે વ્યાધિની નિવૃત્તિ કરવાની નહિ હોવાથી, ખુટતા પદાર્થ શરીરમાં દાખલ કરવાના નહિ હોવાથી, પણ નકામો પદાર્થ શરીરમાં દાખલ થઈ ગયો છે તેને કાઢવાની અપેક્ષા હોવાથી આ ક્ષારોથી ઇતર ઔપધ લેવાની જરૂર રહે છે. પણ જો એ વિષ શરીરમાં જૂનું થઈ રહે છે અને તેને પછી કાઢવું હોય છે તો આં આ ક્ષારો ક્રમે ક્રમે તે કામ બીજાં ઔપધો કરતાં ઘણી સારી રીતે કરી શકે છે.

જ્યારે કોઈ અવયવ સડી જાય છે, અથવા નકામો થઈ તેને કાપી કાઢવાની જરૂર ઉપજી જાય છે ત્યારે શસ્ત્રવિદ્યાની અપેક્ષા આ શાસ્ત્રને ઇતર ચિકિત્સાશાસ્ત્રપ્રમાણે રહે છે. છતાં તેમાં પણ આ શાસ્ત્ર ધણે પ્રકારે મદદ કરનાર થઈ પડે છે. એ શાસ્ત્રનાં ઔપધો લેવામાં આવ્યાં હોય છે તો સડો ઓઠો થાય છે, પ્રસંગે અટકી પણ જાય છે અને શસ્ત્રવિદ્યાની જરૂર પડતી નથી અને જરૂર પડે છે ત્યારે પણ પાછું વિરોધણ કરવામાં આ ઔપધો પ્રથમ પકિતની સહાય આપે છે. આ પ્રમાણે ઇતર વિદ્યાની અપેક્ષા છતાં આ ઔપધોનો ઉપયોગ વિવિધ રથગે કરી શકાય છે. બાકી જ્યારે શરીરનાં બધાં મેન્સ ભરણના અભિમુખ થાય છે, પોતાનો જોગક લઈ શકવાના સામર્થ્યથી રહિત થઈ જાય છે ત્યારે જેમ એવોપથી કેવળ નિરુપયોગી છે તે જ પ્રમાણે આ ઔપધો આપવામાં આવે તોપણ તેનો પ્રવેશ મેન્સમાં નહિ થવાથી એનાથી પણ ભરણને અટકાવી શકાતું નથી. તેથી આ ઔપધોથી પણ જરાભરણથી સર્વથા બચી જવાની આશા રાખવી એ નકામી છે અને સર્વ સાધ્ય વ્યાધિઓની નિવૃત્તિ તો આ ઔપધ ચારી રીતે કરી શકે છે એ એને અનુભવમાં મૂકનાર અનેક દુરાગ અનુભવી ડાક્ટરોના તથા જનસમાજના અનુભવથી સિદ્ધ જ છે.

પ્રકરણ ૩.

જીવનરસાયનઔષધોના પ્રકાર, દવા લેવાનો વિધિ.

પૂર્વે જે ૩૪, ૬૨, ૩૦૧ આદિ સંખ્યાઓ વર્ણન કરી છે તેનું સમજણ કરાવવા અગત્ય છે. એમાં જે ૩, ૬, ૩૦ આદિ આંકડા છે એ પાવર કહેવાય છે. તેથી ૩૨ એટલે દશાંશપદ્ધતિમાં ત્રીજી પાવર, ૩૦૪ એટલે દશાંશપદ્ધતિમાં ત્રીશમી પાવર. સુકરતાને અર્થે આપણે દશાંશ અને સતાંશ એ પદ્ધતિમાંથી આ અંકમાં દશાંશપદ્ધતિનો જ સ્વીકાર કરીશું. તેથી આ અંકમાં ન્યા ત્રીજી પાવરનું અથવા ૨૪ નું અમુક ઔષધ લેવું એમ કંઈ હોય તો ત્યાં દશાંશપદ્ધતિની જ ત્રીજી પાવર સમજવી.

જીવનરસાયનશાસ્ત્રનાં બારે ઔષધો આટલા પ્રકારનાં આવે છે:

(૧) બ્રૂકાર્પમાં—જેને ટ્રિટચુરેશન અથવા પાઉડર કહે છે; (૨) ટીકડી-ટેબ્લેટના રૂપમાં, (૩) પ્રવાહીરૂપમાં—ટિક્ચરના રૂપમાં અને (૪) ગોળીના રૂપમાં—ગ્લોબ્યુલના રૂપમાં. સર્વ પાવરનાં ઔષધ પ્રથમ પ્રકારમાં મળી શકે છે. દ્વિતીય પ્રકારનાં પણ મળી શકે છે પણ તે મોંઘાં પડે છે અને તેસાથે સહેલથી મળી શકતાં નથી. તૃતીય પ્રકાર તથા ચતુર્થ પ્રકાર બાર પાવરથી આરંભી જ આવે છે, એથી એાછી પાવરનાં એ પ્રકારમાં મળી શકતાં નથી.

આ બારે પ્રકારમાંથી સર્વ રીતે વિચારતાં પ્રથમ પ્રકાર-પાઉડરના રૂપમાં જે આવે છે તે એટલે કે મોકલે એ જીલ્લર મૂકા લઈ શકાય છે, પાણીમાં નાંખી તેમાં ઓગાળી લેવો હોય છે તો તેમાં પણ કામમાં આવી શકે છે અને વેસ્ટેલાઇન આદિમાં એને મલમ કરવો હોય છે તોપણ તે સારી રીતે થઈ શકે છે, તેસાથે એ પ્રકારમાં જે ઔષધ બનાવવામાં આવે છે તે જ યથાર્થ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિપ્રમાણે મર્દન કરાઈ બનાવવામાં આવે છે તેથી એ સર્વોત્તમ ગુણુ કરે છે. બાકી આ પ્રકાર જ વાપરવા ખાસ બલામણુ કરવામાં આવે છે. છતાં જેમને સુકરતાને અર્થે બીજા પ્રકારે વાપરવા પ્રસંગે ઇચ્છા થાય તેમને અર્થે ઉપર જણાવ્યું છે કે અગીઆર પાવરથી ઉપરની પાવરવામાં જ એ ઔષધો એ સર્વ પ્રકારમાં મળી શકે છે.

ઔષધો વાપરવાના વિધિઓ.

આ ઔષધો ઘણા વિધિથી વપરાય છે. તે વિધિઓ આ પ્રમાણે છે:—

(૧) એ ભૂકાને જીભપર મૂકી દેવા. જેમકે પેટમાં દુ ખાવામાટે નં. ૮ નું ઔપધ લેવાનું હોય તો એ ઔપધમાંથી એક, બે અથવા વધારે ગ્રેઇન, જેટલું લેવું હોય તેટલું, લઈ જીભપર મૂકવું, તેને ઝાગળી જવા દેવું, અને તેપછી તેની ઉપર સહેજ પાણી પી જવું. પાણી નહિ પીવું હોય તો તેની ખાસ આવશ્યકતા નથી.

(૨) જે ઔપધ લેવું હોય તેને લઈ કાચની શાશીમાં પાણી ભરી તેમાં નાંખવું અને પછી તેમાં ઝાગળી જાય એટલે પી જવું. આમાં પણ બે પ્રકારે ઔપધ કરાય છે. આખા દિવસમાં જેટલા ડોઝ લેવાના હોય તેટલામાં જેટલું ઔપધ લેવાનું હોય તેને જેખી છૂટું કાઢવું અને તે સર્વને સામડું, એક ડોઝમાં અર્ધ આઉસ (૧ રૂપીઆભાર) પાણી આવે તે પ્રમાણથી ગણી તેટલા પાણીમાં નાંખી દેવું અને પછી ઝાગળી જાય કે તેમાંથી ૧ રૂપીઆભાર પાણી એક એક ડોઝના સમયે પીવું. ધારો કે નં. ૪ નું ઔપધ દિવસમાં ૪ વાર લેવાનું છે અને પ્રત્યેક સમયે બે ગ્રેઇન જેટલું લેવાનું છે. તો ખાર ગ્રેઇન જેટલું એ ઔપધ જેખી ૭૫ રૂપીઆભાર—ત્રણ આઉસ પાણીમાં નાંખી દેવું અને તેના છ ભાગ કરી દર બે કલાકને અથવા ત્રણ કલાકને અંતરે તેમાંથી એક એક ભાગ પાણી પીવું. અથવા પ્રત્યેક ડોઝ લેતી વખતે બે ગ્રેઇન એ ઔપધ લઈ તેને અર્ધ આઉસ પાણીમાં નાંખી તે પી જવું. આ એક પ્રકાર છે અને બીજો પ્રકાર આ છે કે દરેક વાર અથવા ઝાઝા, જેટલા લેવા હોય તેટલા, ગ્રેઇન ઔપધ લઈ તેને છ આઉસ પાણીમાં નાંખવું અને પછી પા અથવા અર્ધ કલાકે તેમાંથી ચમચી ચમચી પાણી પીવું. આપણે આચમન કરીએ છીએ તે પ્રકારે એ ઔપધમિશ્રિત પાણી પીવું. આ બીજો પ્રકાર છે. અને સિપિંગ પ્રકાર કહે છે. વ્યાધિ બલવાન વેગમાં હોય છે ત્યારે આ સિપિંગનો પ્રકાર ખાસ લલામણુ કરાય છે, નહિ તો પ્રથમનો પ્રકાર લલામણુ કરાય છે. પ્રથમ વિધિ કરતાં બને લાંસુધી આ દ્વિતીય વિધિપ્રમાણે ઔપધ લેવું, પણ જઠાર જુલુ કરવું હોય ત્યારે પ્રથમના વિધિપ્રમાણે—જીભપર ઔપધ મૂકી દેવાથી—ખાસ નુ-નતા થતી નથી.

(૩) બહાર ઔપધવામાટે વેગલાઈનમાં એ ઔપધનો મધમ અથવા લેપ જેવું કરવામાં આવે છે. ત્યાં જે દવાનો લેપ કરવાનો હોય તે દવાને ૩૦ ગ્રેઇન જેટલી પ્રમાણમાં લઈ તેને જરા ઝાગળી નાખવી અને તે પાણીને એક આઉસ વેગલાઈન

સારી પેઠે દવાની નાખવું. ૫૭ી ન્યાં - ઔપડવાનું હોય ત્યાં એને ધસીને લગાડવું. લેપને વધારે સખત કરવો હોય તો આ પ્રમાણમાં ફેર કરી ઔપધ વધારે લેવું અને મૃદુ કરવો હોય તો ઔપધ ઓછું લેવું. વેએલાઈનને બદલે લેનેલાઈન, ઘી, મધ પણ વપરાય છે તથા ગિતસરાઈન પણ પ્રમગે વપરાય છે.

(૪) પોતાં મૂકવામાટે પણ આ દવાઓ વપરાય છે. ત્યાં બેએન્ડ આંડસ પાણી લઈ તેમાં ૧૫ ગ્રેઇન જેટલું ઔપધ નાખવું. તે આંગળી નાચ એટલે તેમાં સ્વચ્છ લૂગડાનો કકડો બોળીને ત્યાં મૂકવું હોય ત્યાં મૂકવું. અહિં પણ આ પોતાને-લોરાનને-તીવ્ર અથવા મૃદુ કરવું હોય તો દવાનું પ્રમાણ તે પ્રમાણે અધિક-ધૂન કરવું.

(૫) આખમાં, કનમાં ટીપાં નાખવામાં વાપરવું હોય ત્યારે એક આંડસ પાણીમાં ૧૫ થી ૩૦ ગ્રેઇન જેટલા પ્રમાણમાં ઔપધ નાખવામાં આવે છે અને પછી તેમાંથી ડ્રોપટયુબવડે અથવા શીશી-પર આંગળી રાખી ટીપાં નાખવામાં આવે છે.

(૬) રેનાનમાં પણ પ્રમગપરતે આ ઔપધ વાપરવામાં આવે છે. ત્યાં જે વાસણમાં સ્નાનું જલ બધું હોય તે વાસણમાં બેએન્ડ ગ્રેઇન જેટલું ઔપધ નાખી પછી તે જલવડે સ્નાન કરવું.

આ જ પ્રમાણે જે શરીરનો કાંઈ ભાગ ઘોવાનો હોય છે તે તેમાં પણ એક અથવા અધિક ગ્રેઇન ઔપધ નાખી તે ભાગને ઘોવામાં આવે.

આ આદિ નિવિધ પ્રકારે આ ઔપધ વાપરવામાં આવે છે. મુખ્ય પ્રકાર આ છ જ છે એ કહેવા જરૂર નથી ઔપધ ખાવામાં એક ગ્રેઇનથી તે દશ પંદર અથવા તેથી વધારે પણ લેવાય છે, સાધારણ રીતે એક ડોઝમાં બેથી ત્રણ ગ્રેઇન ઔપધ લેવાય છે, બહુ તીવ્ર (acute) વ્યાધિમાં વખતે દશ વીંશ ગ્રેઇનનુથી પણ આપવું પડે છે.

પ્રકરણ ૪.

કયી પાવરનું ઔપધ લેવું તથા દવા ક્યારે
ક્યારે લેવી, વગેરે.

ઔપધ કયી પાવરનું લેવું એ વ્યાધિના ઉપર આધાર રાખે છે. જે વ્યાધિ થોડા સમયનો અથવા તત્કાલનો હોય છે તે તેને એ-

ક્યૂટ કહે છે. એ એક્યૂટ વ્યાધિમાં ત્રણ, અથવા છ પાવરની દવા
 ઔપધારણુ રીતે લેવાય છે. તેમાં પણ ૩, ૪ અને ૧૨ માં નંબરનાં
 ઔપધા બારની પાવરનાં લેવાં હોય. સુસ્વર ભલામણુ કરે છે—અગર જે
 ત્યારપછીના ડાક્ટરો એ ત્રણે ઔપધ પણ છટ્ટી પાવરનાં વાપરે છે
 અને પ્રસંગે ત્રીજી પાવરનાં પણ વાપરે છે. છતાં બંને ત્યાં સુધી બા-
 રની પાવરનાં લેવાં પ્રશસ્ત છે. એવોપચિક દવા અને આ દવામાં પૂર્વે
 જણાવ્યા પ્રમાણે મુખ્ય ભેદ એ છે કે આ દવાઓ જઠરમાં ગયા
 વિના જ લોહીમાં મિશ્રિત થઈ જાય છે તેથી એ એટલી સૂક્ષ્મ કરી
 નેપ્થએ કે જેથી આંતર ત્વચામાં થઈ એનો લોહીમાં પ્રવેશ થઈ શકે.
 તેથી જે ઔપધા જલમાં મિશ્રિત થઈ જાય છે તે ત્રીજી પાવરનાં
 આલી શકે પણ જે મિશ્રિત થઈ જતાં નથી તે છટ્ટી પાવરનાં જ હોવાં
 નેપ્થએ વળી કેટલાંક મિનરલ વોટર નેપ્થએ છીએ તો તેમાં આ
 ક્ષારો જ ૬૨ થી ૮૨ પાવરસુધીના જણાય છે. તેથી ૬૨ સાધારણુ
 રીતે વાપરવાનું હોય. સુસ્વર ભલામણુ કરે છે એક પદાર્થનો પ્રાપ્ત
 નહીં હોય ભાગ લેપ્થએ તો તેમાં ૧૬,૦૦૦૦૦૦,૦૦૦૦૦૦,૦૦૦૦૦૦
 અણુઓ હોય છે તો એ દિમાએ ગણતાં છટ્ટી પાવરની દવાનો એક
 ગ્રેન જેવામાં આવે તો તેમાં લગભગ ૧૬,૦૦૦૦૦૦,૦૦૦૦૦૦ અ-
 ણુઓ લેવામાં આવે. પોતી ખોટ ભાએ જ આટલી મોટી દોષ છે.
 તેથી ૨૫૫ ૦ કે ૬૨ ની દવા સાધારણુ રીતે પૂર્ણ છે.

કેનિક રૂપમાં પાવર.

જ્યારે વ્યાધિ છૂર્ણ થાય છે અર્થાત કેનિક અથવા લાંબા
 વખતનો થાય છે ત્યારે બારથી નીચેની પાવરનાં ઔપધા લાભ કરનાર
 ગણાતાં નથી. તે સમયે ૧૨ માં પાવરનાં અથવા ૩૦ માં પાવરનાં
 ઔપધા લેવાં સારાં છે. ત્રીશથી નહિ મટે અથવા વ્યાધિ વધવા જેવો
 લાગે તો ૧૦૦ માં અને નં. ૬ નું ઔપધ ૨૦૦ માં પાવરનું પણ
 આપવામાં આવે છે ક્ષયમાટે નં. ૧૨ નું ઔપધ ૨૦૦ માં પાવરનું
 પ્રશસ્ત ગણાય છે એ આગળ કહેવાયું.

વ્યાધિ એક વાર થઈ પછી ચારે થઈ જાય છે અને પછી વરે કે
 એ વરે પાછો દેખાય તો તે તાત્કાલિક વ્યાધિ ગણવો અને ત્રણ અ-
 થવા છ પાવરના ઔપધ પ્રથમ વાપરવાં તેથી ન મટે અથવા કંઈ વૃદ્ધિ
 થાય તો ૨૦ પાવરનું ઔપધ લેવું. (આવા વ્યાધિને સબ્એક્યૂટ
 કહે છે.)

ઐપથ લેવાનો અંતર.

ત્રણ અથવા છ પાવરનાં ઐપથિ વ્યાધિના બળપ્રમાણે લેવાય છે. જો વ્યાધિનું બળ ધણું હોય છે તો દસ દસ અથવા પંદર પંદર મિનિટે ઐપથ આપવામાં આવે છે અને પછી તેમાં મુધારો થયે એ અંતર દલાક, બે દલાક, ત્રણ દલાક, એમ વધારવામાં આવે છે. જો સાધારણ બલનો વ્યાધિ હોય છે તો ત્રણ ત્રણ દલાકને અંતરે ઐપથ લેવાનો પ્રચાર છે. આ ઐપથિ ગદિરમાં તત્કાલ જ મિશ્રિત થઈ બન્યું છે તેથી એટલી અસર પા દલાકથી અર્ધા દલાકમાં જ દરદીને ધણે પ્રસંગે જણાય છે, છતાં વિશેષ ઐપથ નાંખ નાંખ કરવું નકામું હોવાથી ત્રણ દલાકનો સાધારણ અંતર રાખવામાં આવે છે, એમાં ન્યૂનાધિક્તા પ્રસંગપરતે પોતાના અનુભવથી કરવા સર્વને સ્વતંત્રતા છે.

ઉચ્ચ પાવરનાં ઐપથિ.

બાર પાવરનાં તથા ત્રીસ અને આગળની પાવરનાં ઐપથિ આપવામાં ત્રણ પ્રકાર છે—

(અ) એ દવામાંથી એક ગ્રેઇન દવા પાણીસાથે પી જવી. સાર-પછી સાત દિવસસુધી બીજી વાર એ દવા નહિ લેવી પણ જો દવા લીધી ■ તેને જ કામ કરવા દેવું; અને આઠમે દિવસે જરૂર જણાયે એટલા ગ્રેઇન દવા પુનઃ પાણીસાથે લેવી. કેટલાક ડાક્ટરો કેનિક વ્યાધિમાં એકથી ચાર ડોઝ દરરોજ આપે છે.

(બ) એ દવામાંથી એક ગ્રેઇન દવા દિવસમાં એક વાર લેવી. બીજો ત્રીજો અને ચોથો દિવસે પણ એ જ પ્રમાણે દિવસમાં એક એક ગ્રેઇન દવા લેવી, અને પછી બે ત્રણ દિવસનો વચ્ચે ગાળો નાંખવો અર્થાત્ એ દવા ત્રિસકુલ નહિ લેવી. સાર પછી પુનઃ ત્રણ ચાર દિવસ એક એક ગ્રેઇન દવા લેવી, પુનઃ ત્રણ ચાર દિવસનો ગાળો નાંખવો. આ પ્રકારે પણ કેટલાક ડાક્ટરો આપે છે.

(ક) એક ગ્રેઇન દવા લઈ તેને છ થી આઠ આંદુસ પાણીમાં નાંખવી અને તે પાણીને થોડે થોડે અંતરે આચમન કરવું અર્થાત્ સિંચિંગથી લેવું અને આખા દિવસમાં તેટલી દવા પી જવી. બીજો દિવસે પુનઃ આ જ પ્રકારે દવા લેવી. ખાસ કેનિક થયેલા વ્યાધિમાં આ પ્રકારની ઘણી સુતિ ડાક્ટરો કરે છે. આ પ્રકાર પ્રમાણે દવા લેનારે જો દવા પીવામાં લીધી હોય તે જ દવામાંથી એક ગ્રેઇન દવા સ્નાનના જલમાં નાંખી તેથી સ્નાન કરવું એ વ્યાધિને સત્વર મટાડવાનો ઉપાય છે.

બે દવા લેવી હોય ત્યારે કેમ કરવું ?

બે અથવા વધારે દવાઓ લેવાની હોય ત્યારે રીતિ આ પ્રમાણે છે કે. સુસ્તરનો અને પછીના કેટલાક ડાક્ટરોનો એવો અભિપ્રાય છે કે આ બાર દવામાંથી કોઈ પણ બે દવાને મિશ્રિત નહિ કરવી પણ એકે વખતે એક દવા જ આપવી તેથી ત્યારે બે દવા લેવાની હોય ત્યારે એક પ્રથમ આપવી અને પછી કયાક અથવા બે કલાકને અંતરે બીજી આપવી, પછી કયાક અથવા બે કલાકને અંતરે પહેલી આપવી, પછી તેટલે અંતરે બીજી આપવી—એમ વાગદસ્તી બે દવાઓ આપવી તેમ જ ત્રણ દવા લેવાની હોય તો તે પણ આવી જ રીતે ક્રમપ્રમાણે વાગદસ્તી આપવી.

આ પ્રકારે એમનો મત છે પણ પાછળથી જેમ જેમ દેખીયો-પછીના વિશેષ પ્રયોગ થયો ગયો છે તેમ તેમ તે દવાઓ ભેગી કરી આપવાનો પ્રચાર પણ ચાલે છે અને તેથી લાભમાં ન્યૂનતા થયેલી પણ સિદ્ધ થઈ નથી. જીવનરસાધનના પ્રસિદ્ધ ડૉક્ટરી નં. ૧, ૪, ૬, ૮, ૧૦ દવામાંથી બે લેવાની હોય છે તો તેને ભેગી કરવાની અનુમતિ આપે છે. તેમ જ દરદીને છૂટી છૂટી દવા લેવી કઠિન પડે છે, તેને ભૂલ થવાનો સંભવ વધારે રહે છે તેઆદિ વિચારતાં તથા દવાઓને મિશ્રણ કરવાથી હાનિ થતી કોઈ રીતે દેખાતી નથી તેથી હવે સાધારણ પ્રચાર જે દવા લેવાની હોય છે તેને ભેગી કરી આપવાનો ચાલે છે.

બીજી દવા લીધી હોય ત્યારે કેમ કરવું ?

એલોપથી દવા લીધી હોય છતાં આમાંથી કોઈ દવા લેવી પડે તો તેસાથે લેશ પણ વિરોધ નથી. એલોપથીની દવા પીધા પછી ત્રણ કલાકે આમાંથી કોઈ પણ દવા લઈ શકાય છે ખાસ જરૂર પડે તો એથી ઓછે અંતરે પણ લેતાં અડચણ નથી એલોપથીની દવા જરૂરમાં જઈ વિષાક પામી અસર કરે છે ત્યારે આ દવાઓને ચુસણીશિ-રાઓ જ ચુસી લઈ રધિરમાં ભેળવી દે છે. તેથી આ બે દવા થોડે અંતરે લેવામાં આવે તોપણ તેનો સંયોગ થતાં યોગ આવતો નથી. રધિરમાં પણ બે દવા ભેગી થતાં સંભવ ઓછો છે કેમકે રધિરમાં એલોપથી દવા તે રૂપમાં પહોંચતી જ નથી. વળી મર્વ ડાક્ટરો એ સ્વીકારે છે કે આ દવા લેનારે ઉપવાસ કરવાના નથી પણ ખોરાક ગચિઅનુસાર અને પચે તેવો તેટલા પ્રમાણમાં લેવાનો છે. એ ખોરાકનું પ્રમાણ એલોપથીપ્રમાણ છે, દેખીયોપથીપ્રમાણ હોતું નથી. તેથી ત્યારે ખોરાકની સાથે આ દવાઓ લેવામાં બાધ નથી ત્યારે એલોપથી

બહાર ચોપડવાના હોય છે, ચોપડવાનું એક જોપધ અને અંદર લેવાનું બીજું જોપધ એ પ્રમાણે આ દવાઓમાટે નથી. આ જ રીતે જે જે દારો તે ને વ્યાધિની નિયતિ ક્રમનાર હોય છે તેના તે જ દારો તે વ્યાધિ થતો અટકાવનાર હોય છે. તેથી વ્યાધિથી બચવાનો ઉપાય (Preventive treatment) એક અને વ્યાધિને મટાડવાનો ઉપાય (Curative treatment) બીજો એવું આ શાસ્ત્રમાં નથી. જેમ શ્રીપરમાત્માના ભક્ત એક જ મનવડે પોતાના સર્વ અર્થની સિદ્ધિ કરે છે તેમ આ શાસ્ત્રથી પુરૂષો આ બાર જ દારવડે વ્યાધિને થતો અટકાવે છે અને વ્યાધિ થયો હોય તો મટાડે છે. જેમ બાર રાશિ કે જેની માથે આ બાર દારોને નિકટનો સબંધ છે તે પોતાની પ્રધાનતામાં જન્મ પામેલા સર્વ શરીરીઓને પોતાની સર્વ પ્રકારની આસર કરે છે, પૈતે તેની સુદ્ધિને પણ રચે છે અને સુખદુઃખાદિ ભોગરૂપ ક્ષતને પણ આપે છે તે જ પ્રમાણે આ બારે દારો રોગને દૂર પણ રાખે છે અને થયો હોય છે તો તેને મટાડે પણ છે.

ભાગ ૨,

ખારે ક્ષારોના ગુણ, સ્વભાવ, અસર, ચિન્હો,
વગેરેનો સંક્ષિપ્ત વિચાર.

પ્રકરણ ૧.

(કેલ્કેરીઆ ફોસ., CALC. PHOS.)

નામો વગેરે.

આ આયર્ષનું સાધારણ નામ ફોસ્ફેટ ઓફ લાઇમ છે અને નાઇનશાત્રમાં એ $\text{Ca}_3 (\text{PO}_4)_2$ એ પ્રમાણે એના અવયવોને સૂચવવા લખાય છે ચૂનાના પાણીમાં જલમિશ્રિત ફોસ્ફેટિક એસિડ રેડવાથી આ પદાર્થ બનાવી શકાય છે એ જ્ય અથવા એ-ફોફોલમાં મળી જતો નથી, પણ હવકા નાઇટ્રિક એસિડ અને બીજા એસિડસાથે મળી જાય છે અદ્ધિ આયર્ષકર્ષે વાપગવામાટે આ અને બીજા સર્વ આયર્ષ ખાત્ર વિશેષ ક્રિયા કરી આ ખન આયર્ષમાંથી તૈયાર કરવામાં આવે છે

ગુણસ્વભાવ.

શરીરની વૃદ્ધિ અને પુષ્ટિમાટે આ પદાર્થની ખાસ જરૂર છે એ ક્ષાર રક્તના જલીય ભાગમાં, રક્તના રજકણ (ફોસ્ફેસ સ), યુક્ત, જનરરસ, અરિધ, સયોજકજનન, દાત, દુધ આદિ સર્વમાં રહેલો છે આ ક્ષાર અરિધને દદતા આપે છે એ ક્ષારને શરીરસ્થ એલ્ક્યુમેન સાથે ખાસ રાસાયનિક પ્રીતિ છે તેથી જ્યારે જ્યારે શરીરના કોષ પણ ભાગમાંથી એલ્ક્યુમેન (ઈડાની સપેલીજેવો પદાર્થ) બહાર નીકળે ત્યારે તે આ ક્ષારને જ સૂચવે છે વગી રુધિરના નવા પૌદા (સિન) એ ઉત્પન્ન કરે છે, આથી સુકતાનમાં, પાડુરોગમાં અને સર્વ અવયવની પુષ્ટિમાં એ ઉપયોગી છે આ ક્ષાર તે એલ્ક્યુમેનક્ષાર અને અરિધક્ષાર કહેવાય છે કેમકે એ બેના ઉપર એની ખાસ અસર છે આથી બાવબને દાત આવતી વખતે, જેના અરિધ દુર્બલ હોય તેને, અગ્નિના ભાગમાં કંઈ વાગ્યુ હોય ત્યારે, હાડકુ ભાગ્યા પછી તેને સંધાતા વિવળ થતો હોય ત્યારે, જવર, અતિસાર આદિ ક્ષીણતા આણુનાર વ્યાધિ મગી ગયા પછી જથ્થાતી અરુચિ અને અશક્તિમાટે આ ખાસ વપરાય છે એનોપથીસ-

સ્થામા જેને Tonic (ટોનિક) ઔષધ કહે છે તેનું કામ આ સારે છે આ જ નિયમથી મૂત્રમા ફેરફેરકેટ જતા હોય તો ત્યાં આ જ ઔષધ સૂચવાય છે વૃદ્ધાવસ્થામા જનનસામર્થ્ય હીન થાય છે ત્યારે આ ઔષધનો પ્રયોગ લાભ ક્રમ્બાર છે તેમ જ સ્ત્રીપુરુષોની જનનેન્દ્રિયમા થતી ચૂટ પણ આથી મળે છે ક્ષયરોગ પ્રમંથે આનાથી મટે છે, અને તેમ નહિ થાય તોપણ આ ઔષધ આપવાથી નના અપ્રત્યો બધાય છે તેથી ક્ષયને લીધે થતી હીનતા ન્યૂન થાય છે

વળી આ દવા તથા ન ૮ અને ન ૧૦ નો નિકટનો સંબંધ છે તેથી જે જે વ્યાધિમા ન ૮ તથા ન ૧૦ ની શરીરમા તંગી પડે છે અર્થાત્ એ દવાઓ આપવાની છે તે વ્યાધિમા સમય જતા ન ૧ ની તંગી પણ પડે જ છે તેથી ત્યાં ન. ૮ તથા ન ૧૦ આપ્યા છતાં લાભ ન જણાય અથવા પૂર્ણ લાભ ન થાય તો આ દવા તરત આપનાની જરૂર રહે છે

આ ક્ષારને સૂચવનાર ચિન્હો તથા સ્થિતિઓ:—

(૧) માનસ ક્ષોભતા (ન ૫ પણ) શરીર ક્ષીણતા, અયત્ન અશક્તિ અને સર્વ અવયવોની અશક્તિ (General debility અને atonic conditions) અગણી તથા અદેશની શીકાસ (૨) જ્વરાદિ ક્ષીણતા આણુનાર વ્યાધિઓ શમી ગયા પછી તેમ જ ક્ષીણતા આણુનાર વ્યાધિમા ક્ષોભતા થતી અટકાવના, સંવારસાજ વગેરે વગેરે એક એક કોષ (૩) જે દરદીને ગળામા અથવા ગોલી ઉપર ગાંઠ થતા હોય તેના ધણાખરા વ્યાધિઓ (Scrofulous tendency) (૪) સર્વ જૂનાં યંત્રણા વ્યાધિઓમા અને ખાસ કરીને મથિના યોગમા આ એકતુ અથવા વગેરે વગેરે અપાય છે (ન ૧૦ પણ) (૫) હડીલા વ્યાધિઓમા (૬) અસ્થિના ભાગના વ્યાધિમા (ન ૩ જુઓ) (૭) ન ૮ બધા સૂચવાયુ છે પણ તે લાગુ નહિ પડે તો આ અપાય છે (૮) જે વેદના ગરમી અથવા કડીથી વધે છે, જે વેદના રક્તિના ભાગમા વિશેષ થાય છે તેમ જ ખરાબ હવામા વધારે જણાય છે, શરીરમા ઉંઠાણમાં થતી હોય છે અથવા જેમા કીડી ચાલતી હોય તેવી ખરજ અથવા ઝાણી આવે છે (૯) એન્ટ્રી-જ્યુમેન ગમે તે અવયવમાથી નીકળતું હોય છે તો તેમા આ અમ્મસીર ઉપાય ■ (એન્ટ્રી-જ્યુમેન અથવા અપેતી એ પાણીજેવા પણ કષ્ટ ધટ પદાર્થ છે અને તેને ઉનો મરવામા આવે છે તો તે સાફ ધોળો થઇ પન થઇ રહે છે) તેમ જ મૂત્રમાં ફેરફેરકેટ જતું હોય તો

(૧૦) પીળાશ પડતી અથવા ઘોળી પોપડી ત્વચાના ગમે તે ભાગમાં બધાતી હોય તેા ત્યાં.

ખાસીએત — ટાઢથી, હાલવાચાલવાથી, ઋતુના ડ્રેરથી અને બીનાં થવાથી વ્યાધિની વૃદ્ધિ થતી. સુષ્ક ગ્રહેવાથી સારું લાગવું.

ખાસનલિકાની અવ્યવસ્થા ચર્ષ થયેલો દમ, રોગમ, ક્ષયની ઉધરસ તથા ક્ષયની સમ્રદશી, ગમે તે કારણથી શરીરનું સુકાઈ જવું, સહેજ સહેજમાં થાકી જવું, ગંધિઓનો દુર્ગંધ વરમ, હાથ મૂળવા (નં. ૬), અર્શ (નં. ૩ સાથે), ચારણ, નહારી ઉધરસ, વૃષ્યમાં પાણી ભરાવું (hydrocele — જે નં. ૬ નહિ કામ કરે તે), દુર્ગંધ ટાઢીયો તાવ, માને દુધ નહિ આવવું, અથવા ઓછું આવવું, હઠીયો સધિવા, અને દાંતનો દુ ખાવો ઇત્યાદિ વ્યાધિમા આ ક્ષાર દિવસમાં એક બે વાર વચ્ચે વચ્ચે ચેવાનો હોય છે.

આ ક્ષાર નીચેના વ્યાધિઓ તથા ચિન્હોમાં વપરાય છે:—રમરણશક્તિની ક્ષીણતા, મિથ્યા માનસ ચિન્તા, રીમાળ સ્વભાવ (ખાલકોમાં), ઓછી સમજણશક્તિ, નિરાશા, વ્યથાની માનસ અમર (નં. ૬ ખાસ જેવો), વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે આખે અંધારાં આવવાં તથા ચઠગી આવવી, દાંત આવતાં થતા દસ્તઆદિ સધળા વ્યાધિઓ, માથાના ઉપલા ભાગમાં ખરફ મુઠ્ઠું હોય તેમ કીડી ચાલે તેવું લાન, ખટાશ ખાવાથી થતી શિરોવેદના, પેટની વેદના વગેરે (નં. ૧૦ સાથે), ગળું પડવું, સાંજના ભાગમાં માથામા ખરજ આવવી, તાલ પડી જવી, મોતીયો પડવો, આખે ગાંખ મારવી, આંખનાં પોપચાં ઉગાડાં રહેવાં (નં. ૮ પછી), ઘણો પ્રકાશ નહિ સહન થવો, આંખનાં કૃષ્ણમંડલપરવું ચાંદું, આંખ આવી પછી તેના પરિણામમાં યુલું પડવું (નં. ૬ જેવો), રેકોફ્થુલસ પ્રકૃતિવાળાના આંખના તમામ વ્યાધિઓ (નં. ૧૦ સાથે), કાનની આસપાસના અસ્થિનો દુ ખાવો, નાકની દાંડી ઠંડી ખરફજેવી લાગવી, રોગમ (જ્યારે નાકમાંથી સપેતી જેવો પદાર્થ રસરસે નીકળતો હોય

જેવા હોવા, નતદિવસ જેલો સાદ, વાત કરતા ક્રૂતા વારવાર ખ
ખરી ખાત્રે અને તેથી યુક્ત પડ્યું, ચોરીઆનો જીર્ણ વસ્ત્ર, રક્તા
શયની નીચે બગતગ થતી અને પેટમાં વાયુનો સમય થયો,
અજીર્ણ (ન ૧૦ સાથે જમ્યા પછી), જે જઠરની વેદના જગ
પણ ખાવાથી વધે તે, છોકર વારવાર ધાવ ધાવ કરે અને તેને વમન
થાય તેમાં, ઠંડુ પાણી અથવા આહસ્તીમ ખાધા પછી થતું વમન,
પેટ બેસી ગયેલું દેખાય, સુકંતાન, પેટમાં વાયુને લઈ આવતી આઠડી
(ન ૧૦ સાથે), વાળગ, ઉનાળાના દરત, પ્રલો ખાવાથી થતો અતિસાર,
કરમ થવાની ખામીએત અટકાવવા, (પચ્છપાપાણુ તથા પચરી ખ-
ધાતા અટકાવવા, અર્શ (ન ૩ સાથે), પાણુરયાનનું ભગદર (ન
૩ સાથે), બધોકાશ, સાતણુ ઉધમા પીશાબ થઈ જવો (ન ૧૧),
પીશામની વારવાર હાજત થવી, ખાઠ, શાકર ખાવાથી થયેલો મધુમેહ,
અતિશય પીશાબ થયો, ક્ષાઈટનો બાધિ (પીશામમાં એનુપ્રમેન
જવું, એમાં ન ૬ સાથે), જીર્ણ રમેહ, વૃષણુર્દ્ધ તથા કોથળી
ની વૃદ્ધિ, પીશાબમાં ફ્રેસફ્રેઈટ જવા, વૃષણુમાં જલસમય, ગર્ભસ્થા
નની નખજાળ ગર્ભસ્થાનનું વલણ તથા બ્રશ (ન ૩ ખાસ ઉપાય)
અતિશય કામદત્તિ, નાતુપ્રાપ્તિના સધિમાં કામરદ્ધિ, પ્રદર, અનાર્તવ,
બહુ તાની ઉમરમાં રજોન્દર્શન થવું, દર પખવાડીએ સતુપ્રાપ્તિ થતી,
ધાવણુ બાલક નાનું હતા રજોન્દર્શન થવું, અતિશય મોઠા સતુસાવ થયો
અને કાગાશપર લેકીનું નીકળવું, સતુપ્રાપ્તિના અમયમાં અતિશય વે-
દના થતી, યોનિપ્રદેશમાં બળતરા થતી, સ્તનમાં પ્રથિની કઠણતા થતી,
ધાવણુ બગડી જવું અથવા ધાવણુ એમણું આવણું, સગભાં રિચાત
માં સર્વ અવયવોમાં અમશક્તિ જણાવી, બગાસા આપ્યા કરવા, બળખા
માં એલુપ્રમેનજેવો રસ નીકળવો, આસનું રૂધન થવું, સાદ ખરાખર
રાખવા વારવાર યુક્વાની-બગખો કાઢવાની જરૂર જણાવી, બગદરની
સાથે છાતીની વેદના, ક્ષયરોગની શરૂઆત, ક્ષયચાળા દરદીની જીર્ણ
ઉધરસ, કપાળે અને ગળાપર અતિશય પડસેવો થયો, હાની નહારી
ઉધરસ રક્તાબિસરણુ ખરાખર વેગથી નહિ થવું, રક્તાશયની પ્રકટ,
આસ લેતા રક્તાશયની આસપાસ પીડિણુ વેદના થતી, મેરદડ વળી જવો,
હાથના નખના ચૂગમાં ગટકા જતવા, જે સધિવા સતુના ફેરફાર થતાં
વધે, વસતમાં સારો થાય અને શરદમાં પાછો ઉપડે તે, અવયવો બ-
હેર મારી જવા અને તે ભાગમાં કીડી ચાલતી હોય તેવું ભાન
થવું, પગમાં ગેટલા ધાનવા, રાટા પગ, બાલક ચાલતા નહિ શીખ-

તું હોય તો, ઔષદશિક્ષામાં; જે ન્યુરેલજીઆ (કળતર) રાત્રે શરૂ થાય અને અમુક વખતને અંતરે જણાયા કરે, અસ્થિના ભાગમાં થતું કળતર, મુસ્તી (નં. ૬), દાંત આવતાં થતી આંચકા, સર્વ પ્રકારની આંચકા (નં. ૮ પછી), ફેફસ, તન્દા—ખાસ કરીને જૂદા માથુઓમાં, સત્તરમાં બહુ નિદ્રા આવતી, ખાલકોનું રાત્રે ચમકીને જાગી ઉઠવું, પધારીમાં વારંવાર પાસ બદલવું પડવું, જ્વર પછી શનિ-એ થતો અતિશય પરમેવો, જીર્ણ જ્વર; ત્વચામાં આવતી ખરજ, જૂદા સ્ત્રીઓને થતી યોનિકેન્ડુ-મસા, પેન્ટિપ્સના વ્યાધિઓ વગેરેમાં આ ઔષધ વપરાય છે.

સગમાં સ્ત્રી હોવા દહાડા જતા હોય ત્યારે જે માસસુધી જે દરદી (૧૦ ગ્રેડ) આ ઔષધ લે છે તો તેને અસ્તરનાર પ્રગ્નતા રનાયુઓ દદ અને બલવાન થાય છે, અસ્થિ મજબૂત થઈ રહે છે અને તે છોકરાને ઉપરના વ્યાધિઓ થવાનો સંભવ ઓછો આવે છે.

આ ઔષધ ૩૫ થી ૬૫ સુધીનું આધારણ રીતે વપરાય છે. છતાં ૩૦૫ થી ૨૦૦૫ સુધીનું વાપરવાથી પણ ધણા ચમત્કારી પરિણામો જણાયા છે. ડૉ. સુસ્કર ધણે અંશે ૬૫ નું વાપરતા હતા. ધણા લાંબા વખતસુધી અને મોટા પ્રમાણમાં આ દવા દરદીને આપ્યા જ કરવામાં આવે છે તો પ્રમગે મૂતપિંડની ચુંક થાય છે અને નાની પથરી બંધાય છે.

આ ક્ષારની અપેક્ષાવાળા દરદીનો મહેરો તપખીરીયા રંગનો અથવા મેંદો મોળો હોય છે. ઘડે વર્ણનો મહેરો, કાળી આંખ અને કાળા વાળવાળાને આ વિશેષ અનુદાન ઔષધ છે. મુકાઈ ગપેલી કંપાની શિરોવેદનામાં નં. ૮ પછી આ ક્ષારની અપેક્ષા રહે છે. કાયમાં નં. ૧ પછી નં. ૧૨ આપવામાં આવે છે.

ડૉ. કેરી આ બાર ક્ષારોને બાર રાશિસાથે સરખાવે છે અને તેમાં આ નં. ૧ રો ખુદ્દરુશ્શિ જે શરીરમાં વૃંદુલુરુપ છે તેના પ્રતિનિધિરૂપ ગણે છે. સુર્ય મકરરાશિમાં તા. ૨૧મી ડિસેમ્બરે પ્રવેશે છે અને તા. ૨૦મી જાન્યુઆરી સુધી રહે છે. એ રાશિના અધિપતિ રાશિ છે. એ રાશિ પાચિંવ રાશિ છે. જેમ પગ એ શરીરમાં મહેનત કરનાર અવયવ છે તેમ આ ક્ષાર શરીરના અસ્થિને બાંધનાર અને અત્રને જીર્ણ કરનાર હોવાથી શરીરના બધારણમાં મુખ્ય પદને બોખવે છે.

પ્રકરણ ૨.

(નં. ૨. કેલ્સ્યમ સલ્ફેઈટ. **CALC. SULPH.**)

નાભોવગેરે

આ ઔષધને કેલ્કેરીઆ સલ્ફ્યુરિકા, કેલ્શીઆઝ મત્તકમ, કેલ્સ્યમ સલ્ફેઈટ, શુષ્કમ, પ્લાસ્ટર ઓફ પારિસ, હાઈડ્રોસલ્ફેટ નામોથી ઓળખાવાય છે, અને રસાયનશાસ્ત્ર $CaSO_4$ એ પ્રમાણે ઓળખાય છે. એ તૈવાગર્યે મીચેનાઈટ, શુષ્કમ આદિ ગિયતિમાં મળે છે અને પોતાથી ૪૦૦ ગણા પાણીમાં નાંખવાથી એ ઓગળી જાય છે. એલ્કોહોલ અથવા હલકા નાઈટ્રિક એસિડ કે હલકા હાઈડ્રોક્લોરિક એસિડથી એ ઓગળી જતો નથી. કેલ્સ્યમ ક્લોરાઈડ અને હલકો ગંધકનો તેજાજ એ બેને મિશ્રણ કરવાથી એ બનાવી શકાય છે. આ રિયતિમાં એ આદિ ઔષધર્યે વપરાતું નથી પણ એના પર સશાસ્ત્ર વિધિ કરવાથી એ આદિ વાપરવાના ઔષધર્યે ધર્મ શકે છે.

શુશ્કસ્વભાવ.

આ ક્ષાર પિત્તમાં જણાય છે અને ત્યાં પણ જાણુક રૂપમાં હોતો નથી. એ યકૃતમાંથી પિત્તમાં આવે છે અને ત્યાં ક્ષીણ થયેલા રધિરના અણુઓમાંથી જલનું સોષણ કરી તેને નાશ કરવાનું કામ કરે છે. જ્યારે યકૃતમાં આ ક્ષાર અપેક્ષિત પ્રમાણથી ન્યૂન થઈ જાય છે ત્યારે એ નકામા થયેલા રધિરના અણુઓનો નાશ તંત્ર થતો નથી અને તેથી ગમિતમાં એ અણુઓની સંખ્યા વધી જાય છે અને આમાંથી કેટલાક અભ્યંતર ત્વચા તથા બાહ્ય ત્વચાના ભાગમાં નીકળે છે અને તેથી વિવિધ મ્પેટ તથા મ્પેડમાદિ થાય છે.

આ ઔષધનો ખાસ સબધ પેરુસાથે છે. ગડ, ગુમડ, ક્ષય, મરડો આદિ ગમે તે વ્યાધિમાં અભ્યંતર વા બાહ્ય પડમાં ફાટ ધર્મ પડે થાય છે ત્યારે તેને રૂઝવવાનું કામ આ ઔષધ કરે છે. આને પ્રણવિરોપણ ઔષધ કહીએ તો ચાલે તેમ છે. શરીરના ગમે તે ભાગમાં લોહીમિશ્રિત પડ, પીળા રંગનું પડ થાય અને પડ આપે સમયમાં નીકળી જવું જોઈએ તેમ ન થતાં તે ભાગ પાશ્વર્ય જ કરે તો ત્યાં આ ઔષધ આપવાથી વિરોપણક્રિયા તરત શરૂ થાય છે. આ ઔષધ નં. ૧૨ ની સથે સબધવાળું છે. નં. ૧૨ પકાવવાના કામમાં આવે છે જ્યાં પકાવવાની જરૂર હોય છતાં તે પાકતું નહિ હોય

તો ત્યાં નં. ૧૨ આપવાથી તરત પાકે છે અને પર બહાર નીકળે છે. જેટલો સોડો હોય છે તેટલું પર બહાર નીકળી જવાની જરૂર છે. પણ તે નીકળતાં છતાં જો બધે નહિ થતું હોય તો ત્યાં આ નં. ૨ વપરાય છે. આથી નં. ૧૨ ની પછી આનો પ્રયોગ કરવાનો છે એ સ્પષ્ટ છે. તેમ જ આ શાસ્ત્રનો એ સિદ્ધાન્ત છે કે જે દાર જે વ્યાધિને મટાડે છે તે જ દાર તે વ્યાધિને થતો અટકાવે છે. તેથી આ નં. ૨ આપતાં વગરપાકે ગડ, ગુંમડ આદિ મટે છે—પણ તે ક્યારે કે પાકની ક્રિયા શરૂ થતા પૂર્વે આ અપાય છે તો જ. આથી શીતલા આદિમાં આનો પ્રયોગ પૂર્વથી કરાય છે તો પર બહુ થતું નથી અને તેને લીધે આવનો જવર પણ ન્યૂન આવે છે.

આસાથે શરીરસ્થ સયોજકગ્રન્થ ઉપર પણ એની અસર છે. દાખલા પાછલા ભાગમાં સખત બધેકેરા થાય છે, દાખલાના દરદીને પગના તળીઆમાં દાદ થાય છે, ત્યારે આ ઔષધ અપાય છે. તેમ જ શાસ્ત્રનાગીનો વરમ થઈ ઉધરસ થાય છે તેમાં ત્યારે પીળો, ઘટ્ટ બગખો અથવા પડવાળો બગખો પડે છે અથવા લીલાસ પડતો બગખો પડે છે અથવા બગખો બહાર નીકળતાં મોંમાં ગળ્યો સ્વાદ જણાય છે તો તે સર્વમાં આ દાર વપરાય છે. ઉડાં ચાંદાંમાં આ અકરણીર ઉપાય છે.

આ ઔષધને સૂચવનાર ચિન્હો:—

(૧) પાકતું અટકાવવા. (૨) પાકેલામાં પીળો બડો રસ નીકળવો. (૩) લોહીમિશ્રિત પરતું ગમે તે ભાગમાંથી વહેવું. (૪) ત્વચાના વ્યાધિમાત્રમાં પીળી પોપડી બઘાવી. (૫) ઝલ બડી દેખાડવી અને ઉપર માટીનો થર પાથર્યો હોય તેવું જણાવું. (૬) મોંમાં ખારો સાથુના જેવો અથવા ગળ્યો સ્વાદ લાગવો.

ખાસીએત:—જલમાં ટાગ કરવાથી, ધોવાથી વ્યાધિની વૃદ્ધિ થવી અથવા રાગી ગયેલાં ચિન્હો પાછાં જણાવાં.

આ ઔષધ નીચે પ્રમાણેનાં ચિન્હોમાં અને વ્યાધિમાં વાપરવામાં આવે છે:—

મનની અગ્નિચરતા એટલે ઘડીમાં એક વિચાર આવે, અને વળી ક્ષણમાં તે વિચાર ફરી જઈ બીજો જ વિચાર આવે, સ્મરણશક્તિનો એકાએક થયેલો લોપ; આંખ ઉડી પેશી ગઈ છે એવું જેમાં ભાન થાય તથા ઉબકા સખત આવતા હોય એવી શિરોવેદના, આખા માથાનો દુ:ખાવો અને તેમાં કપાળના ભાગમાં અધિક વેદના, ગળું પરતું, સખત ઉબકાસહ ચક્રી આવવી: આંખના કૃષ્ણમંડલમાં ઉંડું

આંદુ, આંખ આવરી અને તેમાં ધટ્ટ પીળા ચીપડા નીકળવા, આંજણી, અર્ધ પદાર્થ દેખાવો (hcamooping), કાન પાકી તેમાંથી પીણું પડે નીકળવું; મેલેખની તૃતીય દશા એટલે રસ પાકી જઈ જતો પીણો અથવા લોહીમિશ્રિત બળખો નીકળવો; દાંતણુ કડતાં અવાણુમાંથી લોહી નીકળવું, અવાણુપર ડોહલી થવી, જઠરના વ્યાધિઓમાં મેવો, ચડા અને લીલા રંગના ખારા સાકરી ધટ્ટા થવી, ઉબકા આવ્યા કરવા, પેટમાં બળતરા થવી, ગાંઠમાં લોહી સહિત પડે પડવું, પડતલા ભાગમાં દુ ખાવાની માથે નબળાઈ, ઉવટી અને પેટમાં દુઃખાવો થવો, પાણુનો ભાગ બહાર નીકળી આવવો, પુરણેને પીણાખમાં ઘાત જવી, હાડકો ખખરી આવવી, મરંધવા, જૂદ માણુઓનું કળતર, દિવસના નિદ્રા આવ્યા કરે અને રાત થઈ એટલે નિદ્રા નહિ આવે, પગના તળીયાને દાદ, લ્પમાના વ્યાધિમાત્ર—જ્યારે તેમાં પીળી પોપડી બાજે ત્યારે, અને આ શિવાય દરેક જાતના પ્રશ્ન કે જેમાં રૂચાવાની જરૂર હોય અને પડે નીકળવું બંધ નહિ થવું હોય—જેમકે ઓઠ પાકવા, ચોરીઆ આવવા, ગાંઠ પાકવી, ખરડો, રતન પાકવા, આંતરડામાં અથવા પેટમાં પ્રશ્ન થવું, ગડ, શુભડ આદિ મર્મમાં જ્યારે પીણું પડે અથવા લોહીમિશ્રિત પડે નીકળે ત્યારે (તથા તે થતું અટકાવવા નં. ૫ ની પંક્તિ) આ ઔષધ વપરાય છે.

ક્ષત, આંદાં વગેરેમાં આ ઔષધ બહાર લગાડવામાં પ્રશ્ન આવે છે. બને ત્યાંથી કોઈ તે ભાગમાં દાખવું મારું છે. તેમ ન બને તો વેસેલાઇનમાં મયમ કરી તે લગાડવો, ખાવાને મારે આમાન્ય રીતે ૬૨ અને ૬૭૪ ની યાવગતુ વપરાય છે, પણ આંખમાંથી પડે નીકળવું હોય તો ત્યા. ૭૨ વાપરવું વિશેષ સારું છે.

૧. પત્ર ઔષધ કામ કરતું બંધ થાય ત્યારે આ ઔષધનો સમય સાર આવે છે હેમીપેલ્પથીમાં વપરાતા હેપાર અફ્ફને મળતું આ ઔષધ છે પણ તેના કડતાં આ ધણુ ભારે કામ કરે છે—આ વધારે વેગથી કામ કરે છે અને ઉગ્રણુમાં વધારે કામ કરે છે. કળતરમાં એ નં. ૮ની તીક્ષ્ણ વેદના અને નં. ૬ની બહેર માગી જવાની ગિચ્છિ એ બેની વચ્ચેની ભૂમિક્ષમાં વપરાય છે એટલે અતિતીક્ષ્ણ વેદના નહિ હોય તેમ જ તે ભાગમાં મળ્ગતન્તુઓ આધાતને ન પામ્યા હોય તો ભાં આ અપાય છે.

૨. કરી આ ઔષધને વૃશ્ચિક રાશિ જેની અસર જનનેન્દ્રિય-પર છે તેના પ્રતિનિધિરૂપ જણાવે છે. આ રાશિમાં સૂર્ય તા. ૨૩મી

અક્ટોબરે પ્રવેશે છે અને નવેમ્બરની તા. ૨૨મી સુધી રહે છે. આ રાશિમાં જન્મેલા મનુષ્યોની આકર્ષણ સત્તા અધિક હોય છે અને એ-મલામાં મુખ્ય તેજ રહે છે કે જે નિપત્તિથી બહાર પ્રકાશે છે તે જ પ્રમાણે આ ક્ષારમાં તેજસ્ રહે છે કે જે એને પાણીસાથે મિશ્રિત કરવાથી બહાર આવે છે. એનો અધિપતિ મંગલ છે અને એના સૂક્ષ્મ વર્ણ તે પીળો તપખીરીઓ તથા ગ્રામ છે વૃશ્ચિક એ જલચર રાશિ છે.

આ ક્ષાર માત્ર પિત્તમાં જ જણાય છે અને તે પણ સ્થાયીરૂપે નહિ તેથી કે. સુસ્કરે પાછલા ભાગમાં આ ઔષધને જીવનરસાયનશાસ્ત્રની મર્યાદાથી કાઢી નાંખ્યું છે અને એને સ્થાને નં. ૧૨ તથા નં. ૧૦થી કામ લેવાનું સૂચવ્યું છે.

પ્રકરણ ૩.

નં. ૩. (કેલ્શ્યમ ફ્લોરાઇડ. CALC. FL.)

નામોવગરે.

આ ઔષધને કેલ્કેરીઆ ફ્લોરિકા, કેલ્શ્યમ ફ્લોરાઇડ, કેલ્શી-આઇ ફ્લોરિડમ, કેલ્કેરીઆ, ફ્લોરેટા, કલુગ્યોર રપાર, ફ્લોરાઇડ ઓફ લાઇમ આદિ નામો અપાય છે અને રસાયનશાસ્ત્રમાં CaF_2 એ સંજ્ઞાથી લખાય છે. એમાં લગભગ ૫૮.૨૧ ભાગ કેલ્શ્યમ આવે છે. પાણીમાં એ ક્ષાર મળી જતો નથી પણ ગરમીને તેનજ એના પર રેડીએ છીએ તો એનું પૃથક્કરણ થઇ હાઇડ્રોફ્લુઓરિક એસિડ છૂટું પડે છે.

ગુણુસ્વભાવ.

અરિયની સપાટીના ભાગમાં તથા દાંતનો જે બહારનો અળકતો ભાગ છે તેમાં એ રહે છે, અને તેસાથે શરીરસ્થ સયોજકજાલના સ્થિ-તિસ્થાપક રેશામાં એ રહેલો છે આ ગ્ચિતિસ્થાપક એટલે સ કોચ વિ-કાસ પામના રેશા તથા, રક્તવાહિની શિરાઓ, સયોજકજાલ વગેરેમાં રહેલા છે. એ સયોજકજાલ (Connective tissue) શરીરના ઘણાખરા ભાગમાં છે પણ તેનું મુખ્ય જ્ઞાન શારીરશાસ્ત્રના પાકા અ-ભ્યાસવિના થવું કઠિન છે એના એક અવયવરૂપ આ સ કોચ કરનાર રેશાઓ છે. સ કોચ વિજાસ પામનાર સર્વ પેદાર્થોનું નિકાસ પામ્યા પછી સંકોચાવાનું જે સામર્થ્ય છે તે આ ક્ષારને લીધે જ છે. આથી

જ્યારે એ દ્વાર ન્યૂન થઈ જાય છે ત્યારે એ સામર્થ્ય જતું રહે છે અને તેથી એ સર્વ અવયવો ઢીલા ઢળ થઈ પડેલા થઈ પડી રહે છે. આ હેતુને લીધે આંતરગ્રામાં મળતો અગ્રય થવા કરતો હોય અને એ સંક્રાંતિમાં તેને બહાર દાઢવા અસમર્થ હોય, મૂર્તિદાશ ભરાઈ જઈ તેનાથી મૂત્ર બહાર દેવાનું નહિ હોય, સ્ફૂટકાનું ગર્ભસ્થાન પ્રસવ પછી સંક્રાંતિમાં જોઈએ તે સંક્રાંતિમાં નહિ હોય, રક્તવાદિની શિરાઓ ઢીલી થઈ વિકાસ પામી રહે અને સંક્રાંતિમાં નહિ હોય, વગેરે વિવિધ રથો સંક્રાંતિ કરવાનું અસામર્થ્ય જ્યાં જણાય ત્યાં એ વર્ણાય છે. આ દ્વાર આહારમાંથી પ્રાપ્ત થતા એન્જ્યુમેનસાથે મળી તેમાંથી આ સંક્રાંતિ ચક્ર પોટાને ઉપજાવે છે અને તેથી નષ્ટ થઈ ગયેલું સંક્રાંતિમાં સામર્થ્ય તે તે અવયવને આપે છે. વળી રક્તવાદિશિરાન્યુદમાં (Lymphatic system) જ્યારે આવી શિથિલતા થઈ ગયે છે ત્યારે એ ભાગમાંનો ધન થયેલો પરીજન (solid exudation) પુનઃ પાતળો થઈ અભિસરણમાં ચાલતો નથી અને તેથી ત્યાં અતિક્રિયતાવાળો થઈ રહે છે.

આ સ્વભાવને લીધે આ દ્વાર નં. ૧ની સાથે અસ્થિના બાંધિઓમાં મળતો છે, નં. ૧ સામર્થ્યસામાન્ય આપનાર હોવાથી આ દ્વારને મદદ કરનાર છે; રક્તવાદિની શિરાનું સંક્રાંતિ બલમાં નં. ૪ની સાથે મળતો છે, અગર જો તેના કરતાં અતિવેગથી એ કામ કરે છે, અને વિકાસતા આપુનાર નં. ૮થી વિરુદ્ધ છે.

આ દ્વારને સૂચવનાર ચિન્હો તથા સ્થિતિઓ આ પ્રમાણે છે:-

(૧) શુભ ઉપર કાતરા પડી જવા. (૨) પથ્થર જેવા કઠણ સ્પર્શ, તથા શુદ્ધ સ્પર્શ (નં. ૧૦). (૩) ત્વચાના કોઈ પણ ભાગમાં ચીરા પડવા. (૪) ઘટ્ટ, પીળા અથવા લીલો પણ કણી પડતો બળેલો પડવો. (૫) અસ્થિના ઉપરના ભાગમાં બાંધિ થવો. (૬) પાણુ, ગર્ભસ્થાન વગેરેના સ્થાનપ્રદા. (૭) અવયવની પ્રશિથિલ રિયલ્ત અર્થાત્ વિકાસ પામી રહેલી સ્થિતિ. (૮) ફિલ્લર ગજ ખરાબ રીતે ધસવાળી જેવો ચીરતા હોઈએ તેવો અથવા ધર્મણુના જેવો અવાજ થાય છે તેવો અવાજ દરદીને સંભળાતો હોય અને તેની નિદ્રાને ખર્ચેલ પહેંગવું હોય તો તે ગમે તે બાંધિમાં હોય તોપણ આ દ્વારને સૂચવે છે.

ખાસીએત:-જેજવાળી દવામાં બાંધિનો વધારો થવો, અને સેકે દરવંથી અથવા દાગવા ધસવાળી સાથે લાગવું.

આ ક્ષાર આ વ્યાધિઓ તથા ચિન્હોમાં વપરાય છે:-

અસ્થિમાનની સપાટીના વ્યાધિમાં (નં. ૧ સાથે), અસ્થિના ભાગમાં વાગ્યું હોય તો લાં, દાંત પડી જતા હોય તો, અસ્થિભાગમાં કંઠણ ગાંઠા થાય તો તેમાં, પોકેલા ભાગની આસપાસ સખત ધાર બધાય તો તેમાં વપરાય છે. પ્રસવસમયે ગર્ભસ્થાનને સંક્રાંચવામાં, અર્શ, રક્તવાહિની શિરોઓનો વિકાસ (aneurism, varicose veins), બધેકોશ (નં. ૩ અને ૧૨), અતિઆર્તવ, મોનીઓ (નં. ૩-૩૦૨), નાક મીઠાઈ જાય તેવો શ્લેષ્મ, ગળાના કાકડાનું વધવું, રક્તાશયવૃદ્ધિ, વૃષણવૃદ્ધિ, ગર્ભસ્થાનનું વધવું તથા બ્રશ, આંખનાં પોપચાં નીચે પડેલાં જ રહેલાં, પાચુધાનમાં હાથપર અને પગપર કાતરા અથવા ચીરા પડવા, ઉઠાંટીયું, વાયુસ્રાવ વગેરે વ્યાધિઓમાં અકસીર ઉપાયરૂપે વપરાય છે.

આ શિવાય નીચે પ્રમાણેનાં કેટલાક ચિન્હો અને સ્થિતિઓમાં પણ આ ક્ષાર વપરાય છે-મૂર્છાં આવી જાય એવી પાછળે પહોરે થતી ઉલટીની સાથેની શિરોવેદના કે જે સાંજના ભાગમાં સારી થાય, વિશેષ જોવામાં આવવાથી આંખે ઝાંખ વળી, મોઢું ઘણું સુકવું, દાંતના વ્યાધિઓ, હેડકી, અતિશય પીશાબ થવો અને વારંવાર હાજત થવી અથવા થોડો જ પીશાબ થવો અને તે વાસમારતો અને અતિપીતરક્ત હોવો, વૃષણમાં જલ ભરાવું, ઉપદંશ, કંઠણ ચાંદી, સ્તનમાં સખત ગાંઠા, જીર્ણ ટચકીયું, રોગાળી, અસ્થિનો સડો, અગ્નિગોઢ, આંખો દિવસ અને વિશેષ કરીને સવારે સુસ્તી અને અશક્તિ લાગવી, લયકર સ્વપ્નાં આવવાં અથવા નીન દેખાવો તથા રથાનો દેખાવાં, જીભ સુકી અને તપખીરીયા રંગની થવી, ભૂરી નમોનું સુકી જવું, અસ્થિ ઉપરના વ્યાધિઓ, વગેરે સૂતિકાનું આ ખાસ ઔષધ છે.

આ ઔષધની ઉંચી પાવર ખાસ કરીને અસ્થિના વ્યાધિમાં સારો લાભ કરે છે ૬૨થી એ વાપરવું માર છે. ડો સુસ્લર ૧૨૪ની પાવરનું વાપરના જનામણુ કરે છે અને લા બહાર લગાડવામાં પણ એ લેવું જ એવી જવામણુ કરવામા આવે છે (જેમકે ચીરા, આંખનું નીકળવી, અર્શ, અસ્થિમા વાગ્યું, રોગાળી વગેરેમાં) તેમાંટે વીશ ગ્રેઇન દવા અર્ધ ગ્યામ પાણીમાં નાખી ૩, લિન્ટ વગેરે બાળી પોતાં મુકવાં અથવા વેમેલાઇનમા નાખી મલમ બનાવવો.

આ નં. ૩ ક્ષારનાં માનસ ચિન્હો તથા ગળાના ચિન્હો હોખી-ઓપધિક કેન્સરિઅમ કાર્બોને મળતાં છે અને નિદ્રાનાં ચિન્હો કુલ-

પીશાબ થયો; વીર્યરખવન, રક્તોદર્શનસમયે આવતી ચુંક, તથા તથા અઠવાડીએ આર્તવ દેખાયો, અતિઆર્તવ, યોનિવરગ, યોનિશુ'કતા, સગ-
વાનિ થતું વમન (નં. ૯ ખાસ છે), લુપ્તી ઉપદ્રવ, આસરૂંધન, પડ-
ખાની શુભ, અખરી બાઝવી, રક્તાશયરૂદિ, રક્તાશયની દુક, શિશુ-
ઓનો શોકો, દાઢને લીધે બેસી રહી જતી, સધિવા, દબિલી ઉતી લા-
ગવી; આગસ આગ્યા કરતું, પાછડે પહેરે ઝોળા આગ્યા કરવા, વગેરે;
સર્વ પ્રકારના જ્વરમાં, તેમ જ ન્યુમેન.યા (ત્રિદોષ), મરડોઆદિ
સર્વ પ્રકારના વરમમાં, લયકમાત્રના આરંભમાં, ત્વચાના રોગના આ-
રમમાં તેમ જ પાકતું હોય તેમાં મારતા ગટકાની વેદના મટાડવા આ
ઔષધ વપરાય છે. આ સર્વ અટકાવવા પશુ આ જ દારૂ વપરાય છે.

આ દારૂ શારીરરૂદિ કરે છે, બધા આપનાર છે, હસ્તને સાધ
આણે છે, નખખાઈ આણુનાર બાધિમાત્રમાં કે જ્યાં રક્ત બમડે છે તેમાં
જઠરની મંદતામાં અને પાચનક્રિયા વધારવામાં આ દારૂ ઉપયોગી છે.

૩૧. મુરસર આ દારૂની ૬૨થી ૧૨૮ સુધીની પાવરની ભદ્રામથુ કરે
છે, અને તેમાં સાધારણ ઉપયોગમાં ૧૨૨ લેવાનું સ્વયં છે. ૧૨૨થી
નીચેની પાવરનું એ ઔષધ રાત્રિના ભાગમાં આપવામાં આવે છે તો
એ ઉંઘમાં વિક્ષેપ કરે છે. જ્યાં એ ઔષધ બહાર લગાડી શકાય તેમ
હોય છે, જેમકે આંખઉપર પોતાં મૂકવામાં, વાગ્યાઉપર ચોપડવામાં,
નસઠોરી ડુટતી હોય ત્યાં દાખવામાં વગેરે-ત્યાં એને તે પ્રકારે લગાડ-
વાની પણ જરૂર છે. ક્ષેબ, ઓમના બાધિઓ, પ્રમેદઆદિમાં
૨૦૦૪નું વાપરવાથી વહેતો આરમ સ્વેષ્ઠે બીજા ડાક્ટરો જણાવે છે.

આ દારૂની ન્યૂનતા થયે ધણું કરાંને નં. ૫ની ન્યૂનતા તરત જ
થાય છે, તેથી તત્કાળ આ દારૂનો ઉપયોગ કરાયો હોય તો ઠીક છે,
નંદિ તો એની માથે નં. ૫ પશુ વારાફરતી ધણું ખરે પ્રસંગે આપ-
વાની જરૂર રહે છે.

આ દારૂ નં. ૪ હોમીયોપથીના એકોનાઈટને મળેલો છે અ-
ર્થાત્ એકોનાઈટનું કામ એ સારે છે. એકોનાઈટ તથા નેસેમની
મધ્યમાં રહેલો આ દારૂ છે. એકોનાઈટ જે કામ કરે છે તેનું કારણ
એ જ છે કે એમાં આ દારૂ રહેલો છે. શરીર સુકાવવામાં-પાંદુરોગમાં
આઈનાનું કામ આ સારે છે અને તેનું કારણ કે આઈનામાં પણ આ
દારૂ રહેલો છે. આઈના જે વૃક્ષમાંથી તૈયાર કરાય છે તે વૃક્ષ લોહવાળી
જમીનમાં જ ઉગતું જણાય છે. અસનપત્રના બાધિમાં લોહ તથા
ફેસ્ફરસ એ બંને કરતાં આ દારૂ અતિધણે શુભ કરનાર છે. વળી

બેલાડેના, ખાચોનિયા અને આરનિકાનાં ચિન્હો પણ નં. ૪નાં ચિન્હો સાથે મળે છે. પાંડુરોગમાં નં. ૧ ની પહેલાં અથવા પછી નં. ૪ આપવો. અર્શમાં નં. ૩ અને મધુમેહમાં નં. ૧૧ની સાથે આ પણ આપવાની જરૂર રહે છે.

૩. કેરી મીનશશિ કે જે પગમાં રહેલી છે અને જેમાં સૂર્ય ૧૯મી ફેબ્રુઆરીથી ૨૧મી માર્ચસુધી રહે છે તેના પ્રતિનિધિરૂપ આ આપધને ગણે છે. એ શશિમાં જન્મેલા પુરોના હાથમાં આકર્ષણ-સત્તા અધિક હોય છે તેમ આ ક્ષારમાં ઓક્સીજનને આકર્ષણ કરવાની સત્તા છે. એના અધિપતિ ગુરુ છે અને સૂક્ષ્મ રંગ પેત, નીલમનો લીલો અને શ્યામ છે. આ લોહના અણુઓ જ વનસ્પતિવર્ગમાં લીલાશ આણુનાર છે. એ કામ લોહ તથા પોટાશ્યમ સમુદ્દેષ્ટ કરે છે. સુકાર્ષ જતાં અને પીળાં પડતાં પાંદડાં ઉપર લોહનો ગમે તે ક્ષાર લગાડવામાં આવે ૭ તો તે પાંદડાંનો વણુ લીલો થઈ જાય છે, એ રસાયનશાસ્ત્રના નિયમથી સિદ્ધ છે.

પ્રકરણ ૫.

નં. ૫. (કાલિ. મ્યૂર. KALI. MUR.*)

નામોવગેરે.

પોટાશ્યમ કલોરાઈડ, કાલિ ક્યોરેટમ, કાલિ ક્યોરાઈડમ, પોટાશિ-આઈ ક્યોરાઈડમ, ક્યોરાઈડ ઓફ પોટાશ ઇત્યાદિ આ ક્ષારનાં નામો છે, અને એની રસાયનશાસ્ત્રની સંજ્ઞા KCl છે. પોટાશધાતુનો ખીન્ને ક્ષાર પણ થાય છે જેનું નામ કાલિ ક્યોરિકમ અથવા પોટાશ ક્યોરસ છે અને જેની રસાયનશાસ્ત્રસંજ્ઞા KClO₃ છે, પણ એ ક્ષારથી આ ક્યોરાઈડ ઓફ પોટાશ ભિન્ન ક્ષાર છે. પૃથ્વીમાં કારનેલાઈટ નામના ખનિજના રૂપમાં આ ક્ષાર નીકળે છે અને શુદ્ધ પોટાશ્યમ કારબોનેટ સાથે હાઈડ્રોક્યોરિક એસિડ મેળવવાથી એ કૃત્રિમ રીતે પણ તૈયાર થઈ શકે છે આ ક્ષાર પોતાથી ત્રણ ગણા પાણીમા અથવા દ્વિગુણ ઉના પાણીમાં મેળવવાથી ઓગળી જાય છે અને સખત દારૂમાં ઓગળતો નથી.

ગુણસ્વભાવ.

શરીરમાં આ ક્ષારની સ્થિતિ રક્તના અણુઓમાં, રનાયુમાં, મગ્ગ-

* આ ક્ષારનો ઉચ્ચાર “કલિ” થાય છે પણ કાલિ શબ્દનો પ્રચાર થયે સ્થલે જોવાથી અત્ર તે શબ્દો છે.

તન્તુ અને મસ્તિષ્કના પોટામાં અને પોટાવચ્ચે રહેલા પ્રવાહી પદાર્થમાં છે આ દ્વારને લીધે નવા મસ્તિષ્કના પોટા ઉપન થાય છે શરીરમાં જેમ ઘડાની સપેટીજેવો એક્સ્યુઝુમેન નામનો પદાર્થ છે કે જેની સાથે નં. ૧ને રાસાયનિક પ્રીતિ છે તેવો જ એક ફાઈબ્રિન નામનો પીએ પદાર્થ છે એ ફાઈબ્રિન ગમે ઘોળો છે (દુધ જેવો સ્વેત છે), અને એ જ સ્લેમ થયા પછી પડતા સ્વેત બગખામાં, પ્રદરમાં, ફેફસીમાંથી નીકળતા ઘોળા રસમાં, વગેરેમાં દેખાય છે. ૫૩ નદિ તેમજ અને સ્વેત વર્ષુનો દેખાય એ આ ફાઈબ્રિનની નિશાની છે. એ ફાઈબ્રિનસાથે આ ન પના દ્વારને ખામ પ્રીતિ છે એ ફાઈબ્રિન શરીરમાં આવશ્યક પદાર્થ છે અને તેની વ્યવસ્થા આ દ્વાર કરે છે જ્યારે આ દ્વારના ન્યૂનતા થાય છે ત્યારે એ ફાઈબ્રિનને શરીરમાં કામે લગાડનાર કારીગરના અભાવને લીધે એ નક્કમો થઈ રહે છે અને તેથી શરીર પ્રકૃતિ એને બહાર કાઢવા યત્ન કરે છે અને તેથી સ્લેમરૂપે, પ્રદરરૂપે, પીશાબવાટે, ફેફસાવાટે વગેરે ગમે તે પ્રકારે એ બહાર નીકળે છે. પણ એ સર્વ એ જ સૂચવે છે કે એને કામે લગાડનાર કારીગર રજાપર છે માટે તેને મોકલ્યો, અર્થાત્ ન ૫ શરીરમાં જોઈએ છે. ફાઈબ્રિન વિષ નથી પણ શરીરને ટકાવનાર આવશ્યક પદાર્થ છે એ જ ફાઈબ્રિન જ્યારે સુકાઈ જાય છે ત્યારે ઘોળી પોપડી તે ભાગમાં બાંધે છે, એ પણ ન ૫ને જ સૂચવે છે. આ સાથે આ દ્વાર યકૃતનો ઉત્તેજક છે તેથી યકૃતની મંદતાથી થતા સ્લેમના વ્યાધિઓમાં—અલ્બ્યુમિન, ક્રાન ખાવાથી થતો અપચો, શિરોવેદના, ઘોળો દસ્ત, ઉપડીમા ઘોળા પદાર્થનું નીકળવું—ધ્વાદિ સર્વમાં આપદરૂપ છે વરમખાતમાં આરંભમાં

ચોક્કરના મતપ્રમાણે નં. ૭ વધારે સારી રીતે કરે છે કેમકે તેમાં ગંધ-
ક્રોના તેજમ છે.)

આ ક્ષાર નં. ૪ પંચી ધણી વાર અપાય છે. શિશુઓને અતિ-
શય સંક્રાંચવાનું સામર્થ્ય આ ક્ષારમાં છે. એ યકૃતસંબંધમાં નં. ૧૧ થી
વિરોધી છે. નં. ૧૧ અધિક પિત્તને વ્યવસ્થામાં આણે છે અને
નં. ૫ યકૃત અને પ્લીહ પર અસર કરનાર હોવાથી પિત્તને કાઢે છે.
ક્રોમળ અવયવના યોગ્યમાં આ નં. ૫ અપાય છે અને અસ્થિ
વગેરેના સોજામાં નં. ૧ તથા નં. ૩ અપાય છે. ગાંઠ જો પોચી
હોય તો નં. ૫ અને અતિક્રંચુ હોય તો નં. ૩ તથા નં. ૧ અપાય
છે. વરમમાં આ ક્ષાર પંચી નં. ૭, ૧૨ અને ૨ આપવાનો યોગ
આવે છે. નં. ૫નું રાજ્ય મટે છે એટલે નં. ૨નું અથવા નં. ૭નું
શર થાય છે.

આ ક્ષારના મૂલ્યક ચિન્હો તથા સ્થિતિઓ આ પ્રમાણે છે:-

(૧) કષ્ટમૃત્તિ. (૨) શરીરના કોઈ પણ અવયવમાંથી નીકળતું
સોડી કાળું તથા ગંધવાળું હોય. (૩) સોડીમિશ્રિત આમ પડવો,
અથવા ઘોળો દસ્ત થવો. (૪) કુષ્ઠ જેવું અથવા ડાળુ મૂત્ર (૫) કોઈ
પણ અયેથી જાડો ઘોળો રસ નીકળવો અથવા ઘોળી પોપડી ઉખ
ડવી. (૬) યકૃતની મંદતા તથા પ્લીહનો સોજો. (૭) આખા મોટી,
અને બહાર નીકળતી જણાવી. (જો આંખની નીચે કાળો ભાગ દેખાય
તો તે નં. ૧૦ને સૂચવે છે) (૮) વરમ અને સોજામાં અને
તેમાં ખાસ કરીને અતિઅખત નહિ એવી ગાંઠ. (છર્ચુ અધિશોષમાં
નં. ૧.) (૯) પથારીમાં સુવાથી પથારીની ગરમીથી વધતું કળતર.
(૧૦) કોઈ પણ અવયવની વૃદ્ધિ (૧૧) છલકાવે જાડો ઘોળો થર.
(૧૨) વરમની દ્વિતીય ભૂમિકા. (૧૩) એસિડથી ઉલટી એટલે એલ-
કેલાઈન સ્થિતિ (આમાં નં. ૬ પણ પ્રસંગે સૂચવાય છે) (૧૪)
રસવાદિની શિરાના વ્યાધિ

ખાસીએત:-જઠર અને પેદુની વેદના ઘીવાળા મિટાલ ખાવાથી
વધે છે અને વાની તથા કળતરના વેદના ગતિથી વધે છે.

આ ક્ષાર નીચેના વ્યાધિઓ તથા ચિન્હોમાં અપાય છે:

બંધકોશ, તાત્કાલિક થયેલી ગાંઠ, છર્ચુ ઉપદ્રવ, કુમળી ચાંદી,
અમેદ, ટાઇફોઇડ નામનો જ્વર, રતવા, ઉઠાંગિયુ, ડિપ્થેરીઆ નામનો
ભયકર વ્યાધિ, ફેફસ, મરડો, સાદ બેસી જવો, ઓરી અથવા ગોમ
રથી જણાતા પરિણામો, ગાળપઓરીઆ, રક્તાશયનો પડદો, ફેફસાનો

પડે, આંતરગ્રાસે પડે ઇલાદિ સર્વના વરમોની દ્વિતીય શ્રમિકા, ૪૫-
બૃહદિ, કોમળીનું જનકું થવું (Elephantiasis of the Scro-
tum), રાશી, જ્યેષ્ઠ રસોળી, મૃત્યુમંડળનું સપાટીપરનું ચાંદું (ઉંડા
ચાંદામાટે નં. ૨ છે), આંખ દુઃખવા આવી તેમાંથી ઘાળા ચીપડા
નીકળવા, દાઝવું, શ્વેષ્ઠ, ઉધરમ, કાનની અંદર મોઝન થવાથી થયેલી
બહેરાસ, કમળો (નં. ૧૧ વાપર્યા પછી), ઠંડીથી થયેલો કમળો,
પિત્તને લીધે થતી શિરોવેદના, અતિસાર, ઘાળા દગ્ત, યુલીયું, લોહીનું
વમન, પ્રદર, ત્રિદોષ, હડખાઈ ઉધરમ (નં. ૮ સાથે), હૃદયની દડક,
મોતીયો (નં. ૩ ની પછી), ઉંધ આવતાં કાનમાં અવાજ સંભ-
ળાવો, પાછળે પહેરે નસકોરી ટુટવી, બાંધકોરા સદિત હડવો આવે,
કૃમિ (નં. ૧૦ સાથે), અર્સ, પીશાબમાં યુરિક એસિડ, અનાર્તવ
અથવા અતિ મોટો આર્તવ, અતિ વહેલો આર્તવ, સૂતિકાળવર, ન્તન
ચડવાં, એમ્બોલિસમ, સંધિવાજ-ય જ્વર, અસ્વસ્થ નિદ્રા, તલક્રોમ-
માત્ર કે જેમાં કાષ્ઠશ્લિષ્ઠ નીકળવું હોય; મસા, શીતળા કાઢવાથી થતી
દાનિ, વગેરે.

આ ક્ષાર ૬૪થી ૧૨૪ પાવરનો ડોઝ સુસ્થર પ્રથમ વાપરતા પછી
પછીથી ૩૪, ૪૪ વધારે પસંદ કરતા. દાઝવામાં, સંધિવા વગેરેમાં બને
ત્યાં બહાર પોતારપે લગાડવામાં પણ વપરાય છે અને મોઢાના વ્યાધિઓમાં
કોમળા કરવામાં પણ વપરાય છે. (એક ગ્લાસ પાણીમાં ૩૧ ગ્રામ
ક્ષારના ૧૦થી ૧૫ ગ્રેઇન નાંખી કોમળા કરવામાં વાપરવેલું)

આ ક્ષાર નં. ૫ ને હોમીયોપથીમાં મળતાં આવનાર ઔષધો
તે ધ્રાવણનિયા, મર્ક્યુરી, એપિમ, યુગ્મ, રપોનચઆ, આયોડિન, પપુ-
સેટિકા, રૂદસ અને સક્કર છે. ઉપદંશમાં આ નં. ૫ની પછી નં.
૭ તથા નં. ૧૨ આપવામાં આવે છે, હોમીયોપથીમાં જે ભાગ સક્કર
ભજવે છે તે ભાગ જીવનરસાપનમાં નં. ૫ ભજવે છે. એની અચર
ઉંડી છે અને એનું વલ્કલ બહાર કાઢવાનું છે. માલે માલે આપવાના
ઔષધરૂપે પણ એ વપરાય છે અને બીજા ઔષધને અસર કરવા તૈ-
યારી કરે છે. આ ક્ષાર પછી ધણીવાર નં. ૨ આપવાનો હોય છે;
નં. ૫થી રાત્ર કરાયેલો આરામ નં. ૨ પૂર્ણ કરે છે.

ડો. કેરી આ ક્ષારની મિથુનરાશિ લે છે. એ રાશિમાં સૂર્ય
૨૦મી મેથી ૨૧મી જૂનમુધી રહે છે. ઘણાખરા નવી ગોધ કરનાર,
પ્રખર વક્તાઓ વગેરે આ રાશિમાં જન્મેલા હોય છે. શરીરમાં દાય
અને ખભા એ રાશિના ગણાય છે. જેમ આ રાશિમાં જન્મેલા બહાર

નામ કાઢવામા ડ્રાઇલ હોય છે તેમ આ ક્ષાર પણ શાર્ધયિન બનાવે એ અને એક મુખ્ય અવયવવાળું માસ અસ્થિની આસપાસ રહી એક માણસને ઇતરથી પૃથક્કરે જણાવનાર બહારની આકૃતિને રચે છે આ રાશિનો અધિપતિ બુધ છે અને એના સૂક્ષ્મ રંગ તે લાલ, ભૂરો અને ધોળો છે

પ્રકરણ ૬.

નં. ૬ (કાલિ. ફોસ. KALI PHOS.)

નામોવગેરે.

પોટાશ્યમ ફોસ્ફેઇટ, પોટાશિઆર્ડ ફોસ્ફેસ, ફોસ્ફેઇટ ઓફ પોટાશ ઇસાઈ આ ક્ષારના નામ છે અને એની રાસાયનિક સજ્ઞા K_2HPO_4 છે પોટાશ હાઇડ્રોઇડ અથવા પોટાશ કાર્બોનેટની સાથે ફોસ્ફોરિક એસિડ મિશ્રણ કરવાથી એ તૈયાર કરાય છે એ જલમા ઓગળી જાય છે અને દારૂમા ઓગળતો નથી એના પર શાસ્ત્રીય ક્રિયા કરી ઓગળે રૂપે વાપરનાના રૂપમા એ તૈયાર કરાય છે

ગુણસ્વભાવ.

શરીરમાં સર્વ પ્રવાહી પદાર્થો અને અવયવોમા એ રહેતો છે અને ખાસ કરીને મગ્નિફિક, મજ્જતત્ત્વઓ, આયુ અને રક્તમા તથા પોટાશ મધ્યે રહેનાર રસોમા એની ગિયતિ છે શાગીર અવયવરૂપ થઈ રહેનાર સર્વ પદાર્થો અતિઆગ્રહથી આ ક્ષારને તાળે છે અને સર્વ પુષ્ટિ આપનાર પ્રવાહી પદાર્થોમા પણ એ ગ્રહે છે તેથી એની આવશ્યકતા અપૂર થાય છે પદાર્થોને ઓક્સીજનવાળા કરવાની શારીર ક્રિયાઓ, ખાસ પ્રત્યાબમા થતો બે ગાસનો ત્રિનિમય અને ઝડપમા થતા રાસાયનિક ફેરફારો તથા ત્રરજીને સાચુરૂપમા લાવી તેને પુનઃ ઓક્સીજનવાળી કરવાની ક્રિયા—આ સર્વ આ ક્ષાર કરે છે આ ક્ષાર એન્કલિંગતનો છે મજ્જતત્ત્વઓને આ દારૂમા બોગી રાખવામા આવ્યા હોય તો તે લાળા વખતસુની પોતાના સામર્થ્યથી રહિત થતા નથી અને એ સામર્થ્યને પૂર્ણપણે સાચવે છે એ પ્રોગથી સિદ્ધ થયું છે વળી મનમાં જે કારિફોમ્ વધુ જાય છે તેનું પ્રમાણ કાંઈ પ્રોગથી ઓછું કરવામા આવે છે તો તેથી શરીરમા એવી સ્થિતિ ઉપન કરી શકાય છે

ચક્રી, મસ્તિષ્કમાં લોહી ન્યૂન થઈ જવું, મસ્તિષ્કનું ડોવાઈ જવું, વિદ્યાર્થીની શિરોવેદના; કાનમાં તમરાં યોજવાં, દક્ષશક્તિની દુર્બલતા, બી-આમળો અદેરો, આંખઆગળ કાળાં ચકામાં, કાનમાંથી દુર્ગંધ મા-રતું પર નીકળવું, કાનમાં ખરજ, શ્રવણશક્તિની તીક્ષ્ણતા; નસોદારી ઘટવાની પ્રકૃતિ, સહેજ પવનમાં રહેતાં છીકા આવ્યા કરવી, નાકમાંથી પાણી પોપડી નીકળવી; ભુરાશ ભારતો અદેરો, આંખોમાં કુવા પડી જવા, કળતર (નં. ૮), જળ, દાદીના ભાગમાં ચૂંટ, મોં આવવું (તેમાં જ્યારે દુર્ગંધ ભારતો ત્યાસ થાય ત્યારે), રાખોડીઆ રંગનાં મોંમાં આંદાં પડવાં, અતિશય થુંક આવ્યા કરવું; સવારમાં જીભ અતિ સુકાવી, જીભપર તપખીરીયા રંગનો થર, જીભની ધારપર રતાશ તથા સ્નાન્ને થવો; અવાગુમાંથી લોહી નીકળ્યા કરવાની પ્રકૃતિ, કહોતા દાંતની અતિવેદના, દાંત કકડાવવા; ગળામાંથી ખારો બળખો નીકળવો, ઉઠાંટીયું (છેલ્લી ભૂમિકામાં), જઠરનું ચાંદું, ખાંધાં છતાં અ-તિશય ભૂખ અર્થાત વધુખા મારતું મોં, ખાલી ગચરકાં આવવાં, મજ્જાતન્તુની શિથિલતાથી થતું અજીર્ણ, ઘેરું લીડું અથવા ભૂકું વમન; વાયુનો જઠરમાં સંચય અને તેથી જઠરનું આત્માન, અસંત શિથિલતા આશુનાર અતિચાર, કોષેરા, દુર્ગંધ ભારતો વાયુસાવ, ધાગા છાશગેવા દસ્ત, દસ્ત થયા પછી આમણુ નીકળવી અથવા એ ભાગ આળો લાગવો, બંધકોશ, તપખીરીઆ રંગનો અને લીલાસમિશ્રિત દસ્ત, અર્શ; અતિશય કામચિત્તિ, નપુંસકપણું, શત્રિએ વીર્યસાવ, સં-ભોગ પછી અતિશય થાંક, ઉપદંશનું ચાંદું, કાળો દુર્ગંધ ભારતો આ-ર્તવ, અન્યાર્તવ, અનાર્તવ, પ્રદર (પીળો સાવ અને તે દાઢ કરતો અથવા નારંગી રંગનો), આર્તવ પછી કામચિત્તિ, છોકરાઓને સહેજ સહેજ પીશાબ અને તે વારંવાર થયા કરવો, મૂત્રાશયની નબળાઈ, મૂત્ર-નળમાંથી લોહી નીકળવું, આછટનો બાધિ, મધુમેહ, ફેસરીઆ રંગનો પીશાબ થવો, મૂત્રનલમાં કંદુ, ગર્ભસાવનો સંભવ, સૂતિકાજવરસનિ-પાત, પ્રસવસમયે કટ (આ ક્ષારથી પ્રસવ સ્તવર થાય છે); દમ, ખારો પીળો જાડો દુર્ગંધવાળો બળખો; રક્તાશયની શિથિલતા અર્થાત નાડીની મંદતા અને તેથી જણાતાં સર્વ ચિન્હો, રક્તાશયની ફડક, વચ્ચે વચ્ચે રહી જતી અનિયમિત મંદ નાડ, સર્વ પ્રકારના પેશાબાત, કોઇ પણ અવ્યવસ્થું જાહેર મારી જવું અથવા રહી જવું, હાથપગે ચૂંટ, પગે દાઢ થવો, મંદવાડ પછી આયુની શિથિલતા; સર્વ પ્રકારના કળતર (નં. ૮ જોવો), ફેફસે, નિદ્રાનો અભાવ, નિરંતર ચોર; હાંડારા,

જૂલ, પડી જવું ઇત્યાદિનાં સ્વેન આવવાં, બાલકોમાં રાત્રિનો ભય અને તેથી ઉંઘમાં ચીસ પાડી જાગી ઉઠવું; વિષયનાં સ્વેનાં, ટાઈફસ જ્વર, ટાઈફોઈડ જ્વરની શિથિલતા, અતિશય જ્વર. વાસમારતો અતિપ્રસવેદ, ચૂંટ અથવા દુર્ગંધ નીકળતા સર્વ ત્વચાના રોગ, ચાહ, ટાંચી, તમાખુથી થયેલી ખરાબ અમર, વગેરે અનેક વ્યાધિઓમાં આ વપરાય છે.

આ ક્ષાર સૂતિકામાટે અમૂલ્ય ઔષધ છે. પ્રસવપૂર્વે અને પ્રસવ પછી એ સર્વથા ઉપયોગી છે. “અરગટ” નામની દવાની જરૂર આ ક્ષાર વાપરનારને રહેતી નથી.

સાધારણ રીતે ૩૩૦ ગ્રા. આ ક્ષાર વપરાય છે, અગર જો ૬૫ તથા ૧૨૫ અને એથી ઉચી પાવરનો પથ્ય ફેતહમંદ રીતે વપરાયો છે.

હોમીયોપથીમાં પક્ષસેટિલા જે મન્જાતત્ત્વનાં ચિન્હોને મટાડે છે તેવું કારણ એ જ છે કે એમાં નં. ૬નો ક્ષાર ઘણા પ્રમાણમાં રહેલો છે. મન્જાતત્ત્વને શાન્ત પાડવાના કામમાં આ ક્ષાર હોમીયોપથીના ઇગ્નેશિઝ, ફોસ્ફોર, ક્ષાયોસિઝ તથા કેમ્પાઝ ત્વં કામ સારે છે. મૂત્ર-કાયલીના વ્યાધિમાં નં. ૬ની પછી નં. ૮ આપવાથી પૂર્ણ આરામ થઈ રહે છે. હેમરોઈમાં નં. ૬ પછી નં. ૯ આપવા જરૂર રહે છે.

ડૉ. કેરી આ ક્ષાર મેપરાશિ જે મરતકમાં રહે છે તેનો ગણે છે. સૂર્ય એ રાશિમાં ૨૧મી માર્ચથી તે ૧૯મી એપ્રિલગુપ્તી રહે છે. આ રાશિમાં જન્મેલા પુરૂષો વિચારપ્રતાપવન્ન, ખંત રાખીને કામ કરનાર અને નિશ્ચયબલવાળા હોય છે. આ જ પ્રમાણે મસ્તિષ્કના પોટાને રચનાર આ ક્ષાર છે. એ રાશિના અધિપતિ મંગલ અને નેપ્ચ્યુન છે અને એના સૂક્ષ્મ રંગ તે શ્વેત અને ગુલાબી છે.

પ્રકરણ ૭ નું નામ રાણી છે.
નં. ૭ (કૉલિસલ્ફ. KALI. SULPH.)
નામોર્વિગરેનાવાઈ તરે

કૉલિ સલ્ફ્યુરિકમ, પોટાશયમ સલ્ફેઈટ, કૉલિ સલ્ફેસ, સલ્ફેઈટ ઓફ પોટાશ ઇત્યાદિ આ ક્ષારનાં નામો છે અને K_2SO_4 એ રાસાયનિક સંજ્ઞા છે. જ્વાલાગુપ્તી પર્વતમાંથી નીકળતા લાવામાં એ સ્વાભાવિક રીતે રહેલો છે. દરા ગણા ઠંડા પાણીમાં અને ત્રણ ગણા ખખખતા પાણીમાં એ ઓગળી જાય છે.

આ ક્ષાર પ્રથમ તો શરીરસ્ય લોહના અણુઓસાથે મળવાથી શરીરમાં ઓક્સીજન પહોંચાડે છે. આથી જ્વરમાં કે જ્યારે શરીરમાં પરતું ઓક્સીજન મળતું નથી ત્યારે આનો ઉપયોગ કરાય છે. આ ક્ષારની મુખ્ય અસર ત્વચાના તથા આબ્જતર ત્વચાના પોટા ઉપર છે. સારી સ્થિતિમાં એ ત્વચાનાં છિદ્રોમાંથી સૂક્ષ્મ ધારા નીકળે છે જે પર-મેવારૂપે જણાય છે. જ્યારે શરીરગ્થ તંબ વ્યાપારવિનાતું થઈ રહે છે ત્યારે એ બહાર આવી ત્વચાનાં છિદ્રોને બંધ કરી દે છે તેથી ત્વચાદ્વારા બહાર નીકળી જતું શારીર વિષ અદર ને અદર ગરે છે. આ ક્ષાર શરીરગ્થ નૈલને બનાવે છે અને તેને બસળર કામે લગાડે છે. તેથી આ પ્રસંગમાં આ ક્ષાર આપવામાં આવે છે તો એ તૈલ પુનઃ વ્યાપારમાં જોડાવાથી છિદ્રોને બંધ કરતું નથી અને તેથી સ્વેદનક્રિયા બરાબર ચાલે છે તેથી જ્વરગરેમાં જો ન. ૪થી સ્વેદ ન થાય તો આ ક્ષાર આપવામાં આવે છે આ રીતે આ ક્ષાર સ્વેદક-ડાયક્રેટિક છે પણ તે સાથે રક્તારાવની ગતિને મંદ કરનાર નથી. વળી એના તૈલસાથેના જે સંબંધ છે તેથી ગમે તે વ્યાધિમાં કે જ્યાં ચીકણા પીળા પાણી જેવો પદાર્થ બહાર નીકળે અથવા પાતળી ચીકણી પીળી પોપટી બંધાય ત્યાં આ ક્ષાર સૂચવાય છે એ ક્ષાર પ્રસ્વેદ બંધ થવાથી તથા શીતલા, રતવા, ઓરી વગેરે થેલાં દેખાઈ અંદર રાખી જવાથી થતા વ્યાધિમાનમાં પણ અપાય છે. આ ક્ષારમાં ગંધકને તેજ્યમ શ્લેષ્મે છે તે જન્તુક છે. તેથી પ્લેગ, ટાઇફોઇડ જ્વર આદિ જે જે વ્યાધિઓ જન્તુજન્ય મનાય છે તે સર્વમાં આ આપવામાં આવે છે. કેશ અને ખોપરીના લાગપરની એની અસરને લીધે એ તાલ પડતી અટકાવે છે અને ખોડો મટાડે છે.

આ ક્ષારને મૂલ્યવનાર ચિન્હો તથા સ્થિતિઓ આ પ્રમાણે છે:—

(૧) સૂક્ષ્મ જન્તુઓ (Germs, bacilli) ઉત્પન્ન થનાર વ્યાધિઓ. (૨) દરદી સાથે દબ્બો ચઢે જાયતેવી (ટાઇફોઇડ) સ્થિતિ અને સંધિર વિપન્નમ વચાતી (Blood-poisoning) રાક્ષ જેમાં રહે ત્યાં. (૩) શુગળાઈ જવાતું લાન થાય તથા શુધ્ધી હવામાં સારું લાગે. (૪) શુષ્ક ત્વચા-પ્રસ્વેદ નહિ થવો. (નં. ૪ સાથે. આ અંશમાં એ નં. ૬થી તથા નં. ૧૨થી વિરોધી છે.) (૫) પાછલે પહોરે વધવા માંડે અને સાંજસુધી અથવા મધ્યરાત્રસુધી વધતા રહે તેવા જ્વર માત્ર, તથા અન્ય વ્યાધિઓ. (૬) (સ્વેદન, પ્રદર, કેન્સર, આંતરસારઆદિ સર્વમાં) સાથે પીળા પાતળા અને ચીકણા રસ બહાર નીકળે ત્યારે અથવા

ખુલ્લો રહેતાં લીંચો થઈ જાય તેવો રસ બહાર નીકળે ત્યારે. (૭) પી-
ળી પાતળી અને સૂકી નહિ પણ ચીકણી પોપડી ઉખડવી. (૮) જ-
ભપર ચીકણો પીળો થયે અને પ્રસંગે ઘાળી ધાર. (૯) પ્રસ્વેદ લાવવા,
ત્વચા ઉખડી જઈ સારી ત્વચા આણવા. (૧૦) (શીતલા, ચોરી,
રતવા આદિ વિવિધ વ્યાધિઓમાં) શમી ગયેલા દાણા તથા ચકામાંને
બહાર કાઢવા. (૧૧) એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને લટકતી વાની વેદના.
(૧૨) આંતરડાના ભાગમાં અથવા છતીમાંથી નીકળતા પદાર્થોમાં ગંધકતી
વાસ. (૧૩) જીભ તથા ત્વચાનો કેન્સર. (૧૪) જઠરના વ્યાધિમાં
ન્યારે નં. ૮ સૂચવાયા છતાં તે અગર નહિ કરે ત્યારે.

ખાસીએત:—સાપંકાસે થતી વૃદ્ધિ અને ખુશી દવામાં થતો
આરામ, બંધ ઓરડીમાં થતો વધારો.

આ પ્રકારનાં ચિન્હોઉપરથી જ આ ઔષધ ધણે અશે વિવિધ
વ્યાધિમાં વપરાય છે. એ વરમની તૃતીય ભૂમિકાનું ઔષધ છે.
ન્યારે નં. ૫ કામ કરતું અટકે છે અને રંગ પીળો થાય છે ત્યારે
આ સૂચવાય છે. ત્વચાનો કેન્સર, ખોડો, નખ બસમર નહિ ઉગવા,
વાળ ખરી જવા, શરદીને લીધે થયેલું પેટનું આત્માન (નં. ૧ જેણી
ગયેલા પેટમાટે છે,) ગળે પડખે દુ ખાવો થાય તેવો પેટમાં વાયુનો
સચ્ચ, ઉચ્ચકટિબંધના સામાન્ય ઉપદ્રવો, અજીર્ણ (નં ૯ તથા ૫ બસ
નહિ થાય તો), ઇલાદિમાં તથા ઉપર જણાવેલાં ચિન્હો જે જે વ્યા-
ધિમાં થાય તે સર્વમાં એ વાપરવામાં આવે છે.

ડો. મુસ્લર આ ઔષધનો ઉપયોગ ૧૨૫ તથા ૬૨ પાવરમાં
સારો માને છે.

દ્વાર નં. ૭ને ધણે અશે મળતું હોમીયોપથિક ઔષધ તે પ્લુમેટિલા
છે. પ્લુમેટિલાનું પૃથક્કરણ કરતાં એમાં નં. ૭, નં. ૬ તથા નં. ૧
રહેલા જણાયા છે

ડો. ડેરી કન્યાશાસિના પ્રતિનિધિરૂપ આ ઔષધને ગણે છે. હુલ્લ
પ્રજામાં એ રાશિ રહેલી છે અને દૂધ એ રાશિમાં એમસ્ટરી તા. ૨૨મીથી
તે સપ્ટેમ્બરની તા. ૨૩મી સુધી રહે છે. આ રાશિમાં જન્મેલા પુરુષો
સ્વભાવથી જ રસાયનશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ થાય છે અને તેમને પ્રયોગ કર-
વાનો ઉત્સાહ રહે છે. તે પ્રકારે જઠર અને આંતરડાં એ શરીરની પ્રયો-
ગશાળા છે. ત્યાં આ બુધના અધિપતિની રાશિવાળો દ્વાર જે તૈલ બનાવે
છે તે ન્યારે સર્મજનશે ત્યારે મોટો આશ્ચર્યકારક ચમત્કાર થશે. એ
રાશિના સૂક્ષ્મ વર્ણો સાવધુ અને સ્વામ છે, અને તેમાં બૃગં ૮૫કાં છે.

પ્રકરણ ૮.

નં. ૮ (મેગ્નેશિયા ફોસ્. MAG. PHOS.)

નાભોવગેરે.

મેગ્નેશિયા ફોસ્ફેટિકા, મેગ્નેશિયમ-ફોસ્ફેટિકમ. ફોસ્ફેટિકા
આફ મેગ્નેશિયાઇ ક્ષયાર્દિ આ ક્ષારનાં નામો છે અને $MgHPO_4$
 $7(H_2O)$ એ એની રાસાયનિક સંજ્ઞા છે. "વીલાયતી મીઠું" અને સોડા-
ના ફોસ્ફેટ એ બે મિશ્રણ કરવાથી આ ક્ષાર તૈયાર થાય છે. પા-
ણીમાં એ મટુનતે ઓગળી જાય છે. કેમકે ૩૨૨ ભાગ પાણીમાં ધણો
સમય આ ક્ષારના એક ભાગને રાખવામાં આવે છે તો તે તેમાં ઓ-
ગળી જાય છે. અનાજના દાણામાં આ ક્ષાર રહેલો છે.

ગુણસ્વભાવ.

આ ક્ષાર સ્નાયુ, મજ્જાતન્તુઓ, અસ્થિ, મસ્તિષ્ક, દાંત અને
રધિરના લાલ અણુમાં રહેલો છે. તેમાં પણ એની મુખ્ય અસર મજ્જા-
તન્તુમાં તથા સ્નાયુમાં રહેલા શ્વેત રંગના જૂથાઉપર છે. એ શ્વેતરેશા
(White fibers) ને આ ક્ષાર નિયમમાં રાખે છે, અને જે સૂક્ષ્મ
તત્ત્વના એ રેશા બનેલા છે તે તત્ત્વને આ ક્ષાર એકત્રિયરૂપેનમાંથી
બનાવે છે. જ્યારે આ રેશામાં આ ક્ષારની જુનતા થાય ત્યારે એ
રેશા સંકોચાય છે અને તેથી આમડી, તાણુ, વંટઆદિ આવે છે.
આંતરડામાં તથા મૂત્રાશયમાં રહેલા આ રેશા સંકોચાય છે ત્યારે
આંતરડું અને મૂત્રાશય રહી રહીને સંકોચાય છે અને તેથી મજ-
મૂત્ર રહી રહીને થોડા થોડા પ્રમાણમાં તથા પાતણું નીકળે છે. વળી
આંતરડું સંકોચાવા માટે ત્યારે સાફ સંકોચાઈ નહિ જાય તેમકે
સ્વભાવથી જ તેમાં વાયુ ભર્યું છે અને વાયુના દબાણથી તે કંઈક
વિકાસવાળું રહે છે પણ એ વાયુને લીધે યાં વેદના થાય છે. આ ક્ષાર
ઓપધરૂપે આપવામાં આવે છે કે તન્ત જ એ રેશાઓ તંગ મરી વિક-
સિત થઈ રહે છે અને તેથી વાયુસાવ થઈ જાય છે, વાની વેદના
મટે છે અને મલમૂત્ર રહી રહીને નહિ નીકળતાં યથાર્થિતપણે નીકળે છે.
છાતીમાં પણ આ રેશાની તંગ દશા થવાથી બીસાવું હોય તેવું ભાન
થાય છે. આ ભાન—"બીસાવું હોય તેવું ભાન" (Constrictive
feeling) એ ખાસ કરીને આ ક્ષારને ક્યવે છે. આ પ્રમાણે

આ ક્ષાર-મોટામાં મોટું Antispasmodic-સ્નાયુરોચિદ્યકૃત-
 ઔષધ છે અને તેસાથે અસહ્ય તન્તુવેદનાને મટાડે છે તેથી
 Anodyne-પીડાશામક-ઔષધનું કામ કરે છે રક્તવાહિનીમાન્દ્રેણ
 રેશાને શિથિલ કરવાથી રક્તવાહિની સંકોચાતી હોય તો આ ક્ષાર તેને
 વિકાસ પમાડી તેમાંથી વધારે લોહીનો પ્રવાહ વહેવડાવે છે આથી આ
 ક્ષાર મૂત્રલ પશુ થઈ શકે છે, અને રધિરાશિસરણુમાં કંઈ બાહ્ય
 પદાર્થથી પ્રતિબંધ થતો હોય તો તેને દૂર કરે છે આ ક્ષારને સૂચ-
 વનાર વેદના ઘણી વાર પ્રવેદસહ હોય છે અને દરદી લખાઈ ગયેલા
 જથ્થાએ છે દરદી અમિત લોચપોચ થઈ ગયેલા અને ટટાર બેશી નહિ
 શકે એવી ગમે તે બાવિમાં સ્થિતિ જથ્થાએ તો તે ધણું પ્રસંગે આ
 ક્ષારને સૂચવે છે આ ક્ષારની અમર શિષાળામાં અને ઠંડીમાં વધારે
 થાય છે અને તેથી જે વેદનામાં એ સૂચવાય છે તે વેદના ગરમીથી
 અને દાબવાથી આરામ પામનાર હોય છે

મગ્ગતન્તુની વેદના (Nerve-pain) માટે આ ક્ષારને
 નં. ૧ સાથે સંબંધ છે મગ્ગતન્તુના બ્યાધિમાત્રનો પ્રદેશ આ બે
 ક્ષારે પોતાનચે વહેચી લીધેલો છે તેથી એ વેદનામાં આ બંનેનો
 પ્રસંગે ઉપયોગ પડે છે જે વેદના શીતવતાથી મટે તે નં. ૧ને સૂચવે
 છે અને ઉષ્ણતાથી મટે તે નં. ૮ને સૂચવે છે અજીર્ણમાં આ ક્ષાર
 ઉપયોગનો છે વળી નં. ૧ સાથે એ સંબંધવાળો છે તેથી જ્યારે નં. ૮ની
 ન્યૂનતા શરીરમાં થાય છે ત્યારે શરીરચત્ર નં. ૮ને બદલે નં. ૧ના અથુ-
 ઔષથી પોતાનું કામ લે છે તેથી નં. ૧ની ન્યૂનતા થાય છે માટે
 નં. ૮થી સહેજ સહેજ આરામ થાય પણ સાર સાર, એ સૂચવાયા
 છતાં, નહિ થઈ જાય તો ત્યાં નં. ૧ આપવાની જરૂર રહે છે આ
 ક્ષાર નં. ૪ અને નં. ૩થી વિરોધી અસરત્રાણો છે નં. ૪ અને નં. ૩
 સંકોચ કરવા આપનામાં આવે છે ત્યારે આ વિકાસ કરવાને અપાય છે.
 આ ક્ષારને સૂચવનાર ચિન્હો તથા સ્થિતિઓ આ પ્રમાણે છે

(૧) આયટ્ટી, તાણુ અથવા વટ સ્નાયુની અને મગ્ગતન્તુ
 ઝોની તગ સ્થિતિને દૂર કરવા (Antispasmodic) (૨) મગ્ગ-
 તન્તુની વેદના અતિશય વેદના. (Anti-pain, anodyne) (૩)
 પેટમાં વાયુનો સચ્ચ. (૪) જે વેદનામાં બીસતું જાન થતું હોય અ-
 થવા જે વેદના રહી ગઈને થતી હોય

ખાસીએતઃ—જમણી બાતુએ, ઠંડીથી, ઠંડા પવનથી, રાત્રિના
 પવનથી જે વેદના વધતી હોય અને દમ્બાવસ્થાથી અથવા સ્તેષ કરવાથી

કે ઉપચુતા લગાડવાથી કે બેવડા વળવાથી જેમાં આરામ થતો હોય તે આ દ્વારને ખાસ કરીને રસ્યવે છે.

આ દ્વાર નીચેનાં ચિન્હો તથા વ્યાધિઓમાં સાધારણ રીતે વપરાય છે:—

ઈન્દ્રિયગ્રમ, રહું રહું, ઈર્ષ રહેવું, વસ્તુઓને એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને ફેરવ ફેરવ દરદી કરતો હોય તો. રહી રહીને થતી તીવ્ર શિરોવેદના, ઠંડા પવનથી થયેલી શિરોવેદના, આંખ આગળ તનખા દેખાવા, અતિશય ઝોટો, માથાના પાછલા ભાગનો દુખાવો, આંખ આગળ વિવિધ રંગ દેખાવા, એકને બદલે બે વસ્તુ દેખાવી, ડોળા સંકોચાવા, આંખે મજબૂતનુની નખગાળને લીધે આંખ ભારવી, માલકું ભેવું, કંઠાતર, ચૂટ, કાનમાં ચસકા મારવા, કાનની અંદરના ભાગમાંના વ્યાધિમાત્રમાં (આ દ્વારનો વિચાર કરવો), ગધનું બાન જવું રહેવું, વારાફરતી નાક વહેવું અને બધ થઇ જવું; અંદરમાં કળાતર ખામ કરીને જે કળાતર જમણી બાજુનું હોય, બપોરપછી બે વાગે અને રાત્રે પથારીમાં સુવાથી વધવું હોય; મોઢું વારંવાર વાંકું વંચા કરવું, હાલ તોતડાવી, દાંતખીસી, શીતલ જલ પીવાથી અથવા દાંતથી અડકવાથી વધતી દાંતની વેદના, દાંતની અતિશય વેદના, દાંત આવતાં થતા ઉપદ્રવો, જવરવિના તાણ થવી, ગળાનું અથવા છાતીનું બીસાવું, પેટમાં અથવા પેદુમાં ચુંક, મરડો, ગુદમવાયુ, ચતા સુષ નહિ શકાય તેવી પેટમાં કે પેદુમાં થતી વેદના, કાલેસા કે અતિસારમાં વંટ, અર્શની અતિશય વેદના, રહી રહીને દરત ઉતરવો (બધકાશ), પેટમાં અથવા પેદુમાં વાયુનો ગડમડાટ, મૂત્રની અવ્યવસ્થા કે જેમાં રહી રહીને પીશાબ થતો હોય, પીશાબ ઓછો થવો, રાત્રિએ વારંવાર પીશાબ કરવા ઉઠવું પડવું, મૂત્રમાં ફેફડેદા પ્રમાણુકરતાં વધારે અથવા ઓછાં હોવાં, અતિક્રમવૃત્તિ; આર્તવ વખતે આવતી ચુંક, સ્તિઅંડમાં કળાતર, પીડિતાર્તવ, પ્રસવસમયે રહી રહીને આવતી પીડ, સૂતિકાન્તરમાં આંગ્રહી, ગર્ભસ્થાનનો સંકેત, ઓર રહી જવી, નહારી ઉધરસ, ઉટાંડીયું, સર્વ પ્રકારની સખત ઉધરસ, હેડકી, દમ; હૃદયશય, રક્તશયની ડડક, ખરજ, કાપમાં જ્યારે કેલકેરીઅસ હિપોઝિટ યાંય ત્યારે, સાએટિકા, જ્ઞાનતંત્ર અને ગતિતંત્રમાત્રને પુષ્ટિ આપવા અને વ્યવસ્થિત કરવા—વગેરે વિવિધ વ્યાધિમાં એ વપરાય છે.

આ બારે દ્વાર ઉપર જલસાથે લેવામાં આવે છે તો ઘણી વહેલી અચર કરે છે અને તેમાં પણ આ દ્વાર બને ત્યાંસુધી ઉપર

જેલસાથે જ લેવા જરૂર છે. અડચણને લીધે પાણીવિના એમ ને એમ કે ઠંડા પાણીમાં લેવામાં આવે તો તેથી એની અસર જતી રહેતી નથી કે સમ્બર ૬૪ વાવરનો આ ક્ષાર વાપરવાની લવામણુ કરે છે પણ એ વાવગ્મા એ કામ નહિ કરતો જણાય ત્યાં ઘણી વાર ૨૪ અથવા ૩૨ વાગો આરોગ્યકર જણાયો છે ગુલ્મવાયુમાં કે મોરગન ૩૦૪નો વાપરવા લવામણુ કરે છે, પણ સાધારણ મત એવું છે કે જ્યારે હલકી વાવરવાણુ આપધ કામ નહિ કરે ત્યારે ચડતી વાવ-વાણુ વાપરવાથી લાભ થાય છે તેથી તે નિયમની જ લવામણુ ધણા-ખરા કરે છે.

આ ક્ષારના વિરુદ્ધ ઔષધમાં ન ૪ અને ન ૩ છે અને તે જ પ્રમાણે ઘેવાડેના, જેતએમ, લેકેસિસ પણ વિરુદ્ધ છે તેથી ન ૮ના અધિક પ્રમાણથી જણાતી અગવડતા એ વિરુદ્ધ ઔષધથી શમે છે.

આ ક્ષાર સિંહુસાશિના પ્રતિનિધિરૂપ છે સૂર્ય જુલાઈની ૨૨મીથી ઓગસ્ટની ૨૨મી સુધી એ રાશિમાં રહે છે આ રાશિમાં જન્મેલા જન્મ વિચર કરવામાં તથા કામ કરવામાં અતિત્વરાવાળા હોય છે તેમ આ ક્ષારને સુચવવાર ચિન્હો અતિત્વરાથી આવે છે અને આ ક્ષાર આપવાથી અતિત્વરાથી જ મગી જાય છે એ રાશિના અધિપતિ સૂર્ય છે અને એના સ્વરૂપ રંગ વાલ અને લીલો છે

પ્રકરણ ૯.

નં. ૯. (નેટ્રમ મ્યુર. NAT. MUR.)

નાત્રોવગેરે.

નેટ્રમ મ્યુરિએટિકમ, મોડિયમ ક્યોરાઇડ, કોરોરાઇડ ઓફ મોડિયમ, કામન મોલ્ટ, ટેબન સોલ્ટ, મીઠું (લવણ) ઇત્યાદિ આ ક્ષારના નામો છે અને NaCl એ રાસાયનિક સૂત્ર છે જગતમાં સર્વત્ર એ નીકળે છે અને પોતાથી નણુ ગણા પાણીમાં એ ઓગળી જાય છે દારૂમાં એ ઓગળી જતું નથી પાણીમાં નહિ ઓગળી જનારા એવા ઘણા પદાર્થો જેવા કે ન ૧ નો ક્ષારઆદિ મીઠાના પાણીમાં ઓગળી જાય છે

ગુણુચ્ચલવાચ.

શરી ના ઘન અને પ્રનાદી સર્વ અવયવમાં આ ક્ષાર રહેલો છે

અને એનું મુખ્ય કામ તે તે વસ્તુમાં રહેલા જલની વ્યવસ્થા રાખવાનું છે. સોડિઅમ નામની ધાતુના ત્રણ દાર આ શાસ્ત્ર વાપરે છે—કલોરાઇડ, ક્લોરોઇઇડ અને સલ્ફેઇડ, અને એ ત્રણની અસર સારી રીતે ધ્યાનમાં રાખવાજોઈ છે. સોડિઅમ કલોરાઇડ એટલે નં. ૯ તે તે પદાર્થમાંથી પાણી જતું ન રહે અને તે ગુણક થઈ નહિ જાય તેમ વ્યવસ્થા કરે છે, તેમ જ એક સ્થળે જલનો સંચય અધિક થાય અને બીજે સ્થળે જલ ઓછું થઈ જાય તેમ થવા દેતો નથી. નં. ૧૦ એટલે ક્લોરોઇડ લેક્ટિક એસિડને પૃથક્કરણ કરી શરીરમાં ઠંઠક પાણીને ઉત્પન્ન કરે છે અને સલ્ફેઇડ એટલે નં. ૧૧ વધેલા પાણીને બહાર કાઢી નાંખે છે. તેથી પાણીને નિયંત્રણમાં રાખવું એ નં. ૯નું કામ છે, બહાર કાઢી નાંખવું એ નં. ૧૧નું અને પાણીને ઉત્પન્ન કરવું એ નં. ૧૦નું કામ છે. આથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે નં. ૯ અને નં. ૧૧ આ અંશમાં વિરોધી છે, છતાં પ્રસંગે અનેતો સાથે—વારાહરતી ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, કેમકે જે ઉપયોગી જલ છે તેને સંત્રી રાખવું એ નં. ૯નું કામ છે, અને નકામા જલને બહાર કાઢી નાંખવું એ નં. ૧૧નું કામ છે. વળી શરીરના પ્રત્યેક પોટા (Cell) માં સોડા રહેલું છે. વિવિધ પોટાની અથવા સેલની વચ્ચે રહેલા પ્રવાહી પદાર્થમાં સોડિઅમ કલોરાઇડ છે. એ સોડિઅમ કલોરાઇડમાંના કલોરાઇડને સેલમાં રહેલું સોડા આકર્ષે છે અને તેથી સેલમાં સોડિઅમ કલોરાઇડ થાય છે અને એ જલને આકર્ષે છે અને તેને લીધે એ સેલ મોટું થાય છે અને પછી વિલક્ત થઈ નવા સેલને ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રકારની ક્રિયાને લીધે જ્યારે સેલની સંખ્યા કોઈ પણ ભાગમાં અથવા આખા શરીરમાં (જેમકે પાંદરોગમાં) ન્યૂન થાય છે ત્યારે નં. ૯ આપવાથી નવાં સેલ રચાય છે. જો સેલની વચ્ચે રહેલા પ્રવાહી દ્રવમાંનું સોડિઅમ કલોરાઇડ સેલમાં આકર્ષી લેવાતું નથી તો એ સોડિઅમ કલોરાઇડ પોટાના રચનામાં જલને આકર્ષે છે અને તેથી તે ભાગમાં જલનો સંચય વધારે થાય છે અને આવી રીતે જલોદર આદિ વિવિધ, અધિક જલને સૂચવનાર વ્યાધિઓ થાય છે. આ અધિક જલનાળી સ્થિતિમાં દરદીને ખારા પદાર્થો ખાવાની ઇચ્છા થાય છે અને એ ઇચ્છા આ દ્વારની ન્યૂનતા સૂચવે છે. આહારમાં વધારે મીઠું ખાવામાં આવે તો તેથી આ તંગી દૂર થતી નથી કેમકે એ પ્રકારનું મીઠું તે મનુષ્યોનો આહાર છે, સેલનો આહાર નથી. સેલ તો આ આપવરૂપ દ્વારને (નં. ૯ને) જ

ગ્રહણ કરી પચાવી શકે છે. સ્વલગ્ન્યેના પ્રગટીમાં વધેલું મીઠું ઘણી વાર મુખમાં ખાસાળું ભાત કરાવે છે તેથી એ ભાન પણ આ ક્ષારને જ સૂચવે છે.

ન્યારે આ ક્ષારની ન્યૂનતા થાય છે ત્યારે શરીરના વિવિધ અંગ-યવોમાંથી—આંખ, આંતરડું, મુખઆદિમાંથી, જલ વહે છે અને રસ-પડમાં જલ ભરાય છે, તેથી તે સર્વ પણ આ ક્ષાર આપવાથી મટે છે. આ રીતે મુખમાંથી પાણી વહેતું, આંખમાંથી પાણી ઝરતું, પાણી-જેવો અતિસાર થવો ઈત્યાદિ જલની અવ્યવસ્થાના સર્વ વ્યાધિમાં આ ઔષધરૂપ છે.

આ ક્ષારમાં ક્ષોરાશન આવવાથી એવડે શરીરમાં હાઇડ્રોક્ષેનરિક એસિડ થાય છે તેથી અશ્વર્ણ, જન્તુદનનઆદિ કામમાં પણ એ ઉપયોગી છે.

હોમીયોપથીના નિયમથી જોતાં આ પ્રમાણે છે: મર્યાદા ઉપરાંત મીઠું ખાવામાં આવે તો આ પ્રકારનાં ચિન્હો થાય છે:—(૧) સ્વરરજ્યુ ભાડી થઇ બહેર, મારી જાય છે અને સાદ ધણું કરીને બેઠેલો જ રહે છે. (૨) ફીકો અને મીણીઓ અહેગના દેખાવ, તેસાથે ત્વચાની શુષ્કતા કે જે પરસેવો છૂટથી થતાં જતાં રહે છે. (૩) બંધકોશ અથવા હર્ણુ અતિસાર. (૪) ચરમીની વૃદ્ધિ. (૫) સ્થિરતું પાતળું થઇ જવું, રક્તાભિસરણ ધીમું થવું અને શરીરની ઉષ્ણતા ઠમી થવી. (૬) ખોડા, ત્વચાના વિવિધ વ્યાધિઓ, મડ, ગુમડ, વગેરે. તેથી આ સર્વ વ્યાધિઓ તથા ચિન્હો આ નં. ૬ને સૂચવનાર હોમીયોપથીના નિયમ પ્રમાણે થઇ રહે છે.

આ ક્ષાર શારીર અવયવોના ફેરફાર—એકબીજામાં રૂપાંતર સત્વર કરે છે અને (મનમાં) યુરીઆને બહાર કાઢે છે અને તેથી કરીને ગાંઠ, આંતરડાં અને ત્વચાના વ્યાધિમાં એ ઔષધરૂપ થઇ પડે છે. એની અસર રક્તનો જલીય ભાગ તથા લાય આલુઓ, રસવાદિની. શિરાવ્યુદ (Lymphatic system), પચનેન્દ્રિયનું શ્લેષ્મપડ, યકૃત અને પ્લીહર ખાસ કરીને છે. યકૃત તથા પ્લીહ અને પચનેન્દ્રિયના રસાયુને એ ઉતોજિત કરે છે અને દટતા આપે છે. કરીના: ઇનની માડી અગરને તરત જ શમાવે છે તથા દંશકે પર ખાસ આ-પધ છે. ડાડી, મકોડા, વીછી આદિના દંશપગ એ લગાડવામાં આવે છે તથા ખાવામાં અપાય છે તો તેની વેદના શમી જાય છે. સર્પદંશ-માટે એનો પ્રયોગ કરેલો કાઠ સ્થપે દષ્ટં નથી છતાં વીછીના દંશકે

પર અકસરીર ઉપાય તરીકે આવે છે. સર્પદંડાઉપર એની અસર બધી દ્રવીકૃત જોતાં હોવાનો ધજો સંભવ દેખાય છે છતાં તે પ્રયોગથી સિદ્ધ કરવી જોઈએ. સગર્ભા સ્ત્રીના તથા રક્તસ્વલ્લાના અવયવના વ્યાપાર-સંબંધના ધજા ખરા વ્યાધિઓમાં આ ક્ષાર જ ઉપાયરૂપ છે.

આ ક્ષારને સૂચવનાર ચિન્હ તથા સ્થિતિઓ આ-
પ્રમાણે છે:—

(૧) જીભ સ્વચ્છ અથવા પાતળા થત્યાની હોવી અને બાજુએ પરપોટાજેવું દેખાવું અથવા સાફ સુકી અને દારૂ ગયાજેવી દેખાવી અને અતિશય પાણી શરીરના ગમે તે સ્થાનમાંથી વહેવું. (૨) અતિ-શય થુંક આવવું, જલમય અથવા સહેજ મ્યુક્કસથી મિશ્રિત ઉલટી થવી અથવા અતિશય તૃપ્તા લાગવી. (૩) રુધિર અથવા દુધ અતિશય પાતળું પાણીજેવું થવું. (૪) અતિશય તંદ્રા અથવા નિદ્રા. (૫) આંખ, માંદું, પેટઆદિ ગમે તે ભાગમાંથી અતિશય પાણી નીકળવું, અને તેસાથે ઇતર ભાગમાં સુકાશ જણાવી. (૬) તવ્યાના રોગમાં જે ફેફસી થાય તેમાં સ્વચ્છ પાણી બરાવું અથવા ચૂંટ આવવી અથવા સાફ પાતળી પોપડી ઉખડવી. (૭) અમુક કાળને અંતરે, નિયમિત સમયે વેદના થવા કરવી. (૮) કવીનાર્ધન અને એરી હવાના દીર્ઘ સેવનથી થયેલા ઉપદ્રવો. (૯) ઝાડા અથવા પીશાબ પછી બળતરા થવી. (૧૦) રક્તાભિસરણની મંદતા જેવી હાથપગ ટાંઠા લાગવા અથવા નાડીને ધબકારો આપ્યા શરીરમાં સંભળાવો. (૧૧) શરીરના ગમે તે એક ભાગમાં શુષ્કતા અને બીજામાં અતિશય પાણી વહેવું. (૧૨) શરીરખદાર નીકળતા પદાર્થો—જેવા કે પરસેવો, મૂત્ર, થુંક વગેરેમાં ખારાશ હોવી, ખારો સ્વાદ મુખમાં લાગવો, મીઠાની ઈચ્છા થવી.

ખાસીએત:—દરીઆકીનારે અથવા ખારાશવાળી હવામાં જે વ્યાધિઓ વધે, જે સવારમાં અને ઠંડી હવામાં વધે અને સાંજના ભાગમાં તેમાં સુધારો જણાય તે આ ક્ષારને સૂચવે છે.

આ ક્ષાર એટલા બધા વ્યાધિઓમાં વપરાય છે કે તેનો ખ્યાલ અતુલ્યથી જ આવી શકે તેમ છે. એમાંથી કેટલાક વ્યાધિઓ તથા ચિન્હો નીચે પ્રમાણે છે—અવિધ્યની નિરાશા, નિરુત્સાદપણું (જેમ જેમ આશ્વાસન આપીએ તેમ તેમ તે વધે), સંનિપાત, અતિશય કો-ધશીલતા, દારૂથી થતો વાનો આળો, ઉદાસી; અતિશય શિરોવેદના કે જેને લીધે આંખ ગજે, માથું દુખવું, આધારીશી (વં. ૧૧), આ-ર્તવસમયે થતી શિરોવેદના, હૃદયોડા મારતા હોય તેવી શિરોવેદના,

લૂ લાગવી, ખોડો, તાલ પડવી; આંખે આંખ વળવી, આંખમાં છારી બાઝવી અથવા ધૂલું પડવું (ટીપાં પાડવામાં તથા ખાવામાં), વાંચતાં આંખ વળવી એટલે અક્ષરો એકબીજામાં પેશી જતા દેખાવા, કૃષ્ણ મંડલપરનાં ચાંદાં (સ્કોફુલસ), કાચસીલ દરદીના આંખના વ્યાધિઓ, આંખ ગળવી, ખીલ (નં. ૫ ખાસ ઉપાય છે), આંખના સ્નાયુની નબળાઈ (ખાસ ઉપાય છે), આંખનું જલ વહી જવાની જે નળી છે તેનો સંકોચ થઈ તે બંધ થઈ જવી (Stricture of lachrymal duct), કાનમાં તમરાં બોલવાં, આવતાં કાનમાં ચીરાતો હોય તેવો અવાજ થવો, કર્ણકંડુ, કર્ણશુલ્ક; છર્ણુ શ્લેષ્મ તથા તત્કાલના શ્લેષ્મમાં પાણી વહે તે સ્થિતિમાં, કાનમાં પોપડી બંધાઈ જવી, નીચે વળતાં અથવા ઉધરસ ખાતાં નસકોરી યુદવાનો હેવા, એક તરફનું નાક બંધ થઈ જવું; બરો મૂતરી જવો, યુક્તિયું (થુંક બહુ આવતું હોય સારે, નહિ તો નં. ૫), હલપરવાળા હોય તેવું લાન થવા કરવું, દાંતની સિયિયતા, ગળાના ભાગમાં ભીસ અને શક્તિ, ખાધા પછી હૃદયઆગળ બળતરા થવી, પેટમાં બળતરા થવી, દસ્ત અને મૂત્ર પછી બળતરા થવી, બંધકોરા, પાણીજેવો અતિસાર, મનની શુષ્કતા, અતિશય પીશાબ થવો, પીશાબમાં લોહી નીકળવું, નપુંસકપણું, પીશાબ રોકી નહિં શકવો, આર્તવની પીડા તથા અન્યવસ્થા, વૃષણકોશની કંડુ, અંતર્ગળ; પ્રદર, ગર્ભસ્થાનના અવયવોના વ્યાધિઓ; નાડી ઝડપથી ચાલવી તથા વચ્ચે વચ્ચે અટકી જવી તથા ડાંખી બાલુએ સુવાથી વિશેષ અવ્યવસ્થિત થવી, મક્ષાઘાત, અવયવોનું રક્તી જવું, હીસ્તીરીઆની નબળાઈ, વારંવાર શ્લેષ્મ થઈ આવવો, અતિશય નિદ્રા આવ્યા કરવી અથવા તંદ્રા જણાવી, રાત્રિએ અતિશય પ્રસવેદ થવો, કવીનાઇનના અતિશય સેવન પછી આવતો તરીઓ તાવ, ચોથીયો તાવ, ત્વચાના છર્ણુ રોગો, ત્વચાના રોગમાત્ર જેમાં પાણી નીકળતું હોય અથવા બળતરા થતી હોય અથવા સૂકાપણું લાગતું હોય, શિક્ષસ્થ, ખરજવું, દંશ, જલોદર વ્યાદિ જલસંયય દર્શાવતા વ્યાધિઓ, પાંદુરોગ, સારી રીતે ખાતાં છતાં સૂકાતાં જવું, રસવાહિની શિરાવૃદ્ધિની અચિના વ્યાધિઓ—વગેરે વગેરે.

સર્વ વ્યાધિ જેમાં ઉપર બતાવેલાં સૂચક ચિન્હોમાંથી કોઈ મળે ત્યાં આ દ્વાર આપી જોવો. આ દ્વાર શરીરમાં રહેલા નકામા થયેલા પદાર્થોને જલદારા બહાર કાઢી નાંખવામાં ઉપયોગી છે.

૩૧. સુશુર ૬૪ પાવરનો આ દ્વાર વાપરતા હોમીયોપથી સં-

અને ઓર્થો ફોસ્ફોરિક એસિડ ભેગા કરવાથી આ દાર ની છે. એમાં સ્વભાવથી જલના ૧૨ અણુપૂર્ણ રહે છે. પૌતાથી છ ગણા ટાંદા પાણીમાં અને બેવડા હિના ખખખતા પાણીમાં એ ઓગળી જાય છે, દારમાં ઓગળતો નથી આ દવાને ઔષધરૂપે વાપરવામાટે એના ૫૦ હેમીગ્રામથીના નિયમથી ક્રિયા કરવામાં આવે છે આ ઔષધને સખત શુદ્ધ દીધેલી શીશીમા સખી મુકલુ સાર છે.

ગુણસ્વભાવ.

આ દાર રધિર, સ્નાયુ, મજ્જાતત્તુ અને મસ્તિષ્કના પોટામાં (સેલમાં) તથા સેલોના મધ્યમા રહેલ પ્રવાહીમા રહેલો છે. આ દારની મુખ્ય અસર લેકટિક એસિડ અને યુરિક એસિડપર છે. એ બે ખાટા પદાર્થતુ એ પૃથક્કરણ કરી નાખે છે અને તેથી રુધિરમાં વધેલી ખટારા તથા તત્ત્વજન્ય હિપ્ત તરત જ રામે છે- આથી ખાટા પદાર્થો ખાવાથી, ખાંડ શાકર ખાવાથી તથા દુધથી જે વ્યાધિઓ થાય છે તે સર્વને આ દાર રામાવે છે બાલકો કે જેનો આહાર મુખ્યપણે દુધ અને ખાંડશાકરનો હોય છે તેને મારે આ જ ઔષધ છે અર્થાત્ તેમના ધણાખગ વ્યાધિમાં મૂકત આ ઔષધ બસ થાય છે. આ દારને લીધે જ રધિરમા યુરિક એસિડ વ્યવસ્થામાં રહે છે. આ દારની ન્યૂનતા થવાથી એ યુરિક એસિડ સોડાસાથે મળી જઈ યુરેટ ઓફ સોડા થાય છે અને પગનો નજળો અથવા સધિના વગેરેને હિપ્ત કરે છે. તેથી સધિના તથા નજળામા અને એને લીધે આવતા જવર વગેરેમાં આ દાર ઉપાયરૂપ છે વળી પિત્તને જાડું થતુ આ દાર અટકાવે છે અને તેથી કરીને કમળો વગેરે પિત્તજન્ય વ્યાધિને અટકાવનાર છે. કૃમિ ખાસ કરીને લેકટિક એસિડપર જ હવે છે તેથી કૃમિનો આહાર આ દાર નાશ કરે છે એટલે કૃમિ બૂખે મરી જાય છે તેમ જ શરીરમાં અમર્યાદ લેકટિક એસિડ નહિ થવા દેવાથી આ દાર કૃમિને યતાં અટકાવે છે. વળી ચરખીનુ પૃથક્કરણ પણ આ દાર કરે છે. તેથી ઘીવગેરે ચરખીવાળા પદાર્થોથી થતા અણુશુદ્ધિ વ્યાધિમાત્રમાં એ અપાય છે આ દારને ખાટા એવ્યુમેનસાથે રાસાયનિક રીતે છે તેથી એ એલ્યુમેનસાથે મળી તેને શુદ્ધ રૂપમા લાવે છે (નં ૧ને એવ્યુમેનસાથે અને નં. ૫ને ખાટા નહિ એવા એવ્યુમેનસાથે રીતે છે) ચરખીની વૃદ્ધિ થઈ હોય ત્યાં નં. ૬ અને નં. ૭નો પૂર્વે પ્રયોગ જણાવ્યો છે. નં. ૭નો અપધ તૈલસાથે હોવાથી એ તૈલને વ્યસ્થિત કરે છે, નં. ૬ ચરખીમાં રૂપાન્તર થયેલું દૂર કરે છે અને નં. ૧૦ ચરખીને સાબુના રૂપે

ડવી. (૬) સર્વ પ્રકારના સધિવા, ગંડમાળ, ક્ષય અને કૃમિના ઉપદ્રવો. (૭) ધાવણું ખાવકોની આંખ દુખવી વ્યાધિઓ. (૮) ગાંડ (અતિશય સખત નહિ થયેલી), આંધાં.

આ ક્ષારના ગુણસ્વભાવ ઉપર જણાવ્યા છે તેઉપરથી એ ક્યાં ક્યાં વાપરવો તે વધારે સ્પષ્ટ થાય તેમ છે, છતાં સાધારણ રીતે આ વ્યાધિઓમાં એ વપરાય છે:—

નજીવી વાતમાં ચીડીઓ સ્વભાવ, ખીકણ પ્રકૃતિ, તાળવાપર થતી શિરોવેદના, એસિડ વધવાથી આવતી ચક્રી, આંખમાંથી પીળા ચીકણા ચીપડા નીકળવા, ખાવકોની આંખ દુખવા અ.વ.ની, આંખ ગળવી અને બગતરા થવી, કૃમિને લીધે માવડું જોડું, આંખ આગળ તનખા દેખાવા, ખીલ (જ્યારે તે નાના બિલરદર જેવા દેખાય ત્યારે), ક્ષયના સંભવવાળાની આંખના વ્યાધિઓ, આંખ આગળ પડકો નાંખ્યો હોય તેવી આખ વળી, કાન બહારથી આગો થવો, બળવો અને ચૂંટ ખાવવી, નાક આગળ ચુટ (કૃમિને લીધે હોય તો), નાક આગળ ગંધ મારવી, ચહેરા આગળનું કળતર, શીકો અને ભુરાશ મારતો યોરો, મુખમાં તામ્રના જેવો અથવા ખાટો સ્વાદ, જીભના ટેરવાપર રાળ લાગેલો હોય તેવું ભાન થયા કર્યું, બોલતાં અચકાઈ જવું, રાત્રે દાંત કકડાવવા, શ્લેષ્મ અથવા ઉધરસમાં પાછળના નસોરામાંથી ધટ પીળો રસ નીકળવો; જઠરમાં ખટાશની વૃદ્ધિ તથા તેને લીધે થતું ઉપર દર્શાવેલું વમન, જઠરમાં ખાધા પછી બે કલાકે થતી વેદના, પેત્રની ન્યૂનતાથી ભારે ખોરાક ન પચવો, અતિશય ખટાશથી થતો મધકોશ તથા અતિસાર, પેદુમાં ગડબડાટ—જે ડાબે પડખે સુવાથી વધે, ફસ્ત ખાટો ગધાતો અથવા લીંચો, કૃમિ, ઘાળા રગના અથવા લીલા રગના ઝાડા વધારે થવા અને સાથે ડોષક વાર કમજો થવો, હઠીયો મધકોશ, મધુમેહ, વાગવાર પીશાબની ટાજત થવી અને પીશાબ રહી રહીને મહેનતવડે ઉતરવો, સધિવાસથે પીશાબ સ્વામવાય થવો, મૂત્રાશય હીનબલ થઈ જવું (Atony), ધાતુ પાતળો પાણી જેવો થઈ રહેવો, વૃષણમાં અને તેની રજ્જીમાં તાણજોડું ભાન થવું, ગર્ભસ્થાનમાં નળજાઈ તથા દુખાવો, યોનિમાંથી ખટાશવાળો રસ નીકળવો અને તે માથે વંધ્યાપણું, પ્રદર—જ્યારે તેમાં મધ કે કીમજેવો રસ નીકળે ત્યારે, સ્વર્ણદશામાં સવારે દડીજોડું વમન થવું, ક્ષય (આગળની ભૂમિકા), ટાળવાથી અથવા ઉંટો શ્વાસ લેવાયો વધતી છાતીની વેદના, રક્તાશયની ડડક અને સાથે શરીરના જૂદા જૂદા ભાગમાં નાડીનો અવાજ

સંલગ્નતા; ગળાની પ્રચિન્ન સોજા, કંઠમાળ, પહોંચી વગેરે સાધના ભાગમાં દુઃખાવો, સ્ત્રીસંસર્ગનાં સ્વપ્નાં, દિવસના ભાગમાં પણ ટાઢા લાગે અને રાત્રે તળીઆં બળે, ત્વચા ઉખડી જવી, આખે શરીરે ચેળ, ત્વચાના વ્યાધિમાત્ર-જ્યારે ઉપર દર્શાવેલા રસ નીકળે અથવા પોપડી ઉખડે ત્યારે, બાલકોનું સુકાઈ જવું, વગેરે વ્યાધિઓ. પુરુષને સ્વપ્નામાં વીર્યસ્ખલન થાય તેમજ આ ક્ષાર ૩૦૪નો અકરમીર ઉપાય મનાય છે.

ડો. સુરેશ્વર ૧૧ નો આ ક્ષાર વાપરતા; ડો. મોરમન ૩૦૪નો વાપરે છે અને એથી ઉચી પાવરનો પણ વાપરવાયો લાભ થયેલા સિદ્ધ છે.

ડો. કેરી તુલારાશિના પ્રતિનિધિરૂપ આ ક્ષારને ગણે છે. આ રાશિમાં સૂર્ય ૨૩મી સપ્ટેમ્બરથી તે ૨૩મી ઓક્ટોબરસુધી રહે છે. એના અધિપતિ શુક્ર છે અને સુક્રમ રંગે સ્થામ, કીરમણ, અને પુખ્તો ખૂસો છે.

પ્રકરણ ૧૧.

નં. ૧૧. (નેટ્રમ સલ્ફ. NAT. SULPH.)

નામોપગેરે.

નેટ્રમ સલ્ફેઇટ, મોડિઅમ સલ્ફેઇટ, રોડી સલ્ફુસ, ઓપ્પરસ સોલ્ટ, સલ્ફેઇટ ઓફ સોડા હયાદિ આ ક્ષારનાં નામ છે અને $\text{Na}_2\text{SO}_4 \cdot 10 (\text{H}_2\text{O})$ એ એની રાસાયણિક સંજ્ઞા છે. દરીયાના પાણીમાં, ખારા જરામાં, રશિઆના ખારા સરોવરમાં વગેરે વિવિધ સ્થલે આ ક્ષાર તૈયાર રૂપમાં જ મળી આવે છે. સાધારણ મીઠાને ગંધકના તેજાગસાથે મેળવવાથી આ ક્ષાર તૈયાર થઈ શકે છે.

ગુણસ્વભાવ.

આ ક્ષારની એક મુખ્ય અસર પૂર્વે નં. ૬ ના પ્રસંગમાં જણાવ્યા પ્રમાણે શરીરમાં રહેલા જલપર છે. શરીરમાં ૭૦ ટકા જેટલું પાણી છે અને તેને બ્યવરથામાં રાખનાર નં. ૬ છે. જ્યારે રક્તમાં, વિન્ટ્રિક અવધવામાં તથા અન્ય પ્રવાહી પદાર્થોમાં જે પ્રમાણમાં પાણી હોઈ જોઈએ તે કરતાં વધારે થાય છે ત્યારે તે વધેલું પાણી વિવિધ ઉપદ્રવ કરે છે. ઉનાળામાં તથા શરદાઋતુમાં સખત તાપને લીધે પાણી વરાળરૂપ થઈ ઉડે ચડે છે અને તે આસક્ષ્ય રક્તમાં પ્રવેશી જલની રૂઢિ કરે છે. આ વધેલા જલને લીધે અતિસાર થાય છે, વિપુચિકા (કોલેરા)

ધાય છે, પિત્તજ્વર આવે છે વગેરે વ્યાધિઓ પ્રતીત થાય છે. તેમ જ નં. ૧૦ લેફ્ટિક એસિડને પૃથક્કરણ કરી જલ ઉપત્ત કરે છે. જ્યાંસુધી શરીરમાં જોઇતા પ્રમાણમાં આ નં. ૧૧નો ક્ષાર હોય છે ત્યાંસુધી એ નિરુપયોગી પાણીને બહાર કાઢી નાંખે છે અને તેથી પાણીની વૃદ્ધિ થવા પામતી નથી અને તે તે વ્યાધિઓ થતા નથી પણ એની ન્યૂનતા થવાથી એ જલ શરીરમાં રહી વિવિધ ઉપદ્રવો કરે છે. આ સર્વ ઉપદ્રવ થતા અટકાવનાર તથા થયેલાને શમાવનાર આ નં. ૧૧ને ક્ષાર છે. કિનાલામાં તથા શરદમાં, તેમ જ પિત્તજ્વર, કોવેરા આદિનો ઉપદ્રવ આવતો હોય ત્યારે રોજ નં. ૧૧ એક વાગ લેવામાં આવે તો તે માણસને એ ઉપદ્રવ થવાનો સંભવ ઓછો આવે છે. તરીઓ તાવ, રીમિટન્ટ જ્વર, પિત્તજ્વર, ઇનફ્લ્યુએન્ઝા, પિત્તનો અતિસાર, રતવા, કોવેરા, જંઝોદર ઇત્યાદિ વિવિધ વ્યાધિમાં આ ક્ષાર આ હેતુથી ખાસ ઔષધરૂપ છે.

આ અશમાં આ ક્ષાર નં ૯થી વિરોધી અસરવાળો છે. બન્ને ક્ષાર જલને આકર્ષે છે પણ તે જૂદા આશાયથી. નં. ૯ ઉપયોગી જલને આકર્ષી તેને બહાર જવા દેતો નથી અને નં. ૧૧ નિરુપયોગી જલને આકર્ષી તેને બહાર કાઢી નાંખે છે. વળી નં. ૯ જલના આકર્ષણદાગ સેવની સપ્થામાં વધારો કરે છે અને નં. ૧૧ લ્યુકો-આઈટમાંથી જલ એમી લઈ તેનું પૃથક્કરણ કરી નાંખે છે. આથી નં. ૧૧ લ્યુકીમીઆને (એ વ્યાધિમાં લોહીના રાતા આણુઓ કરતાં ગ્વેત આણુઓ વધી જાય છે અને એમાં પેલીહનો મોજો અથવા રસ-વાહિનીશિરાગુહની મથિનો સોજો થાય છે) મટાડે છે.

મૂત્રવાહક નળીના એપિથેલિઅમના મેસનો વ્યાપાર આ ક્ષાર વધારે છે તેથી એમાં અધિક મૂત્ર સ્ક્રિમમાંથી ખેંચાઈ આવે-છે. આથી આ ઔષધ મૂત્રજ છે (Diuretic). નં. ૧૦ મૂત્રપિંડના વ્યાપારની વૃદ્ધિ કરે છે અને તેથી એ પણ કઈક અશે મૂત્રજ ઔષધ છે.

આ જ પ્રકારે પિત્તવાહક, પેનક્રીઅસ અને આંતરડું એના એપિથેલિઅમ (ત્વચા)ના સેવઉપર પણ આ ક્ષારની અસર છે. એ વ્યાપાર વધવાથી પિત્ત જરાબર નીકળે છે, નીકળેલું પિત્ત એક સ્થલે સચિત થઈ ગડબગડ ન કરતાં આંતરડામાં થઈ દસ્તામા વધુ જાય છે. આથી પિત્તજન્ય વ્યાધિઓ આ ક્ષાર મટાડે છે. નં. ૫ ચક્રતને ઉત્તેજિત કરે છે અને પિત્ત વધારે કઢાવે છે, નં. ૧૧ વધેલા પિત્તને શમાવે છે, પિત્તને જાડું થઈ જવા દેતો નથી અને પિત્તવાહક નળી-

મે સુષ્કી ખુષ્કી હવામાં આરામ જણાવો, તાપને લીધે થતાં ચિન્હો, હાથે પડખે સુવાથી ચિન્હો વધવાં.

આ ક્ષાર રોજ આવતો જ્વર, તરીયો અથવા એકાંતરો તાવ, સારો જલોદર (નં. ૬), પગનો નજજો, રીંમિટટ તાવ, મધુમેદ, ઇડીમા (ત્વચા અથવા શ્લેષ્મપાણી નીચે પાણી ભરાઈ થયેલો ગ્રાન્થ), પિત્તને લીધે નિગ્રનો અભાવ, પિત્તની અવ્યવસ્થા, પીશાબમાં રેતી જવી, પથરી, પિશાબ ગ્રાહ્ય થવો અથવા બંધ થઈ જવો, ઉપ-દંશ, મેચેરીયાજન્ય મનાતા વ્યાધિઓ, પીળો તાવ, દ્રાવેશ, જમણી ખાજુનો માથાનો દુખાવો, ઇત્યાદિ વ્યાધિને મટાડે છે.

આ ચિન્હો તથા વ્યાધિમાં એ વપરાય છે:—આત્મઘાત કરવાની વૃત્તિ, ક્રોધી પ્રકૃતિ (પિત્તને લીધે), સંગીતથી અને ખામ કરીને કચ્છરસપ્રધાન ગાયનથી વધતાં ચિન્હો (જે સવારમાં વધારે દેખાય છે તે), આશાભગપણું, પડવાથી અથવા માથાને વાગવાથી થતાં માનસ અવ્યવસ્થાનાં ચિન્હો, જઠરની અવ્યવસ્થાથી થતી પિત્તપ્રયુક્ત ચક્રી અથવા ફેર, ગ્રાગતાં વાળ આગળ થતો દુખાવો, કમળો, મોટા ગ્લિસ્ટર જેવા ખીચ જ્યારે દાહક પાણી આંખમાંથી વહે ત્યારે, આખનાં પોપ-ચાંની ધારઆગળ દાહ, સવારમાં આંખ ચોંટી જવી, કર્ણમાં થતો ઘંટાનાદ, ત્રિદુત્તના જેવી કર્ણગત્ય, આર્તવસમયે પ્રુટતી નમઝેરી, આપદશિઠ નામિકાત્રણ, નાક સીડાઈ જવું, નાક સુંડે લાગવું તથા તેમાં બળતગ થવી, ચહેરાઉપર પાણી ભરાયેલી ફોધીઓ, મુખ ચીકણું અથવા કડવું લાગવું, લાપ છલ અને બળતગ થાય તેવા ટેરવાપર ફોધા થવા; ત-માખુ પીવાથી અને ઠંડી હવાથી સારો થનાર દાંતનો દુખાવો, અવા-ગુમા બળતરા, શ્લેષ્મવિકારો જ્યારે ધણો, જડો અને ચીકણો ધોગો બળખો પડે અથવા લીલાશ પડતો બળખો પડે ત્યારે, દરેક સાંજે તૃપા લાગે, પેટ મોટું અને ભારે લાગે અને વારવાર ઉપટી અથવા ઉબકા થાય, પિત્તતુ વમન, પવનની ચુંક (પેદુમાં) જે સિગ્મોઇડ ફ્લેક્સરના ભાગમાં વધારે જણાય અને આહાર ગ્રહણ કરતા પૂર્વે પેટ ખાલી હોય ત્યારે વધારે જણાય, યકૃતના વ્યાધિઓ, પેટનો ચડવો, જ-

* આ પ્રમાણે સર્વ હોમીયોપથીના જાયમા આ ક્ષારની આ ખારી-એત પ્રુનિમપ્રમાણે આપેલી છે એ કુન્નર એ પ્રુવિ અને સ્પીનરતા નથી ધણે પ્રસંગે જમાણી તરફની સિરોવેદના. જમણે પડખે સુવાથી આવતી ચ-કરી, જમણે પડખે સુવાથી જણાતી પેદુની અવ્યવસ્થા એ સર્વ આ ક્ષાર-ને સૂચવનાર છે.

ભાગ ૩.

ચિકિત્સા.

ઉપોદ્ધાત.

આ ભાગમાં બધા રોગોની ચિકિત્સા બતાવવામાં આવી નથી કેમકે કેટલાક વ્યાધિઓનું નિદાન કરવું સામાન્ય પુરુષોને કઠિન છે અને જે મહાવ્યાધિઓ તેમાં જાતે ઔપધ લેવું તે કરતાં એ વિદ્યામાં પ્રવીણ ડાક્ટરની સલાહપ્રમાણે ઔપધ લેવું વધારે યોગ્ય છે. આસાથે એ પણ સ્મરણમાં રાખવું ઘટે કે જે સામાન્ય તથા મોટા વ્યાધિ-માટે અત્ર ચિકિત્સા બતાવી છે તે પણ સદૃજ કંઈ થાય કે ઔપધ લેવા માંડવું એમાટે નથી. સદૃજ પેટમાં દુષ્ક્રિયા કે માથામાં વેદના થઈ કે તરત ઔપધ લેવા આરંભવું એ પદ્ધતિ વિવેકીએ પ્રશસ્ત માની નથી. ધણે અશે તો શરીર પોતે જ વ્યાધિને નિર્મલ કરે છે, અપેક્ષિત તરતેને આહાર, જલ અને દવામાંથી જેતી લે છે. તેથી સદૃજ સદૃજ થતાં જે પુરુષો ઔપધ લે છે તેનું શરીર પાછી ગળીઆ બળક જેવું થઈ રહે છે, તેના શરીરમાં અપેક્ષિત તરતે આકર્ષિત સામર્થ્ય જાતું રહે છે. તેથી ઔપધની ખામ જરૂર જણાય તો જ ઔપધ લેવું એ પ્રથમ સૂચના ઉપયોગની છે. ખીણું એ કે એક ઔપધ લેવાથી એક વ્યાધિ મટ્યો હોય તો તેટલા ઉપરથી ન્યારે ન્યારે તેવાં ચિન્હો થાય ત્યારે તે જ ઔપધથી તે વ્યાધિ મટ્યો જોઈએ એવો નિયમ ખાસ નથી એ ખ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે. કેમકે જૂદા જૂદા કારોની ન્યૂનતા થવાથી પ્રસંગે સરખાં દેખાતાં ચિન્હો થાય છે. દષ્ટાન્તરપે કપાલના ડાબા ભાગમાં શિરોવેદના ધણું કરીને યકૃત અ-રાખર કામ નહિ કરે તેને લીધે થાય છે તેથી તે ધણું કરીને નં. ૫ લેવાથી મટે છે છતાં કેટલેક પ્રસંગે યકૃત વધારે કામ કરે અથવા યકૃતનું પિત્ત આંતરડામાં રહી રૂધિરમાં લગવાથી તથા પિત્ત ધનીભા-વને પામવાથી પણ એ જ સ્થલે શિરોવેદના થાય છે તો તેવે પ્રસંગે નં. ૫નું ઔપધ લેવાથી એ શિરોવેદના વધે છે માટે તેવે પ્રસંગે નં. ૧૧નું ઔપધ લેવું ઘટે છે. અત્ર તે તે વ્યાધિમાટે જે જે ઔપધો બતાવવામાં આપ્યાં છે તે પ્રયોગવાયથી-ધણું કરીને તે લેવાનાં

છે એમ સમજવાનું છે. એ શિવાય ધત્તર ઔષધોનાં ચિન્હોં સ્પષ્ટ હોય તો તે ઔષધ લેવાની જરૂર રહે છે અને તેનું સામાન્ય જ્ઞાન દ્વિતીય ભાગમાં કરેલા પ્રતિપાનથી કરી લેવું ઘટે છે. વળી એક ઔષધ લેવાથી કેમ રહે છે તે જાને તો જાણવાની જરૂર રહે છે. જો ઔષધ અનુકૂલ પડે છે તો કલાક બે કલાકમાં અને દેટલેક પ્રસંગે—વેદના આદિમાં તો અર્ધ કલાકમાં જ તેની અસર જણાય છે. તેથી જો એક ઔષધ લીધા પછી તે અનુકૂલ જણાય તો તેને યોગ્ય અંતરે કરી લેવું પણ જો તે પ્રતિકૂલ જણાય તો તેથી ગભરાવું નહિ. એ ઔષધની પ્રતિકૂલતા ધણે પ્રસંગે સાચા ઔષધને સૂચવે છે. જેમકે નં. ૫ પ્રતિકૂલ જણાય તો તે નં. ૧૧ને સૂચવે છે, નં. ૧૧ પ્રતિકૂલ જણાય તો તે નં. ૯ અથવા નં. ૫ને સૂચવે છે, નં. ૮ પ્રતિકૂલ જણાય તો તે નં. ૪ અથવા નં. ૩ અથવા નં. ૧ અથવા નં. ૬ને સૂચવે છે તેથી ચિકિત્સા જાણ્યા પછી પણ વિવેકની જરૂર મૂકી દેવી ઘટતી નથી. વૈદ્યવિદ્યા એ અનુમાનવિદ્યા જ ધણે અંશે છે અને જ્યાંસુધી અંતર જાણવાનું સામર્થ્ય મનુષ્યને નથી ત્યાંસુધી તે આ સ્થિતિમાંથી નીકળે તેમ નથી. અહિં કોઈને લાગશે કે આ બાર દ્વારો નિર્દોષ માનવામાં આવે છે તો એ પ્રતિકૂલ કેવી રીતે પડે ? એનું ઉત્તર એ કે એ દ્વારો નિર્દોષ છે એમ જો કહેવામાં આવે છે તેનો અર્થ માત્ર એટલો જ છે કે એમાં કોઈ નિષ્ક્રિય નથી, એ દ્વારની આખી શીશી કાંઈ ખાઈ જાય તો તેથી તેના પ્રાણુ જતા રહે એમ થતું નથી. પણ તેટલા ઉપરથી એવું સમજવાનું નથી કે એ દ્વારો પ્રતિકૂલ અસર કરતા નથી. જો વિરોધી દ્વાર બેવામાં આવે છે તો તેથી, જેમ અનુકૂલ દ્વારો બેવાથી અર્ધ કલાક કે એવા દુકા સમયમાં અનુકૂલ અસર પ્રતીત થાય છે તે જ પ્રમાણે, પ્રતિકૂલ અસર પણ તેટલા જ સમયમાં જણાય છે. એ પ્રતિકૂલ અસર એ દ્વાર લેવાનો ખર્ચ કરી દેવાથી પોતાની મેળે પણ અલ્પ સમયમાં જતી રહે છે અથવા અનુકૂલ દ્વાર લેવાથી સત્તર રાત્રે છે. તેથી ગમે તે ઔષધ આંખ મીચીને લેવાનું આ શાસ્ત્રમાં નથી.

આ વિદ્યામાં ખાસ પ્રવીણતા મેળવવાની દૃષ્ટિ રાખનારે ચહેરા ઉપરથી નિદાન કરતાં શીખવું ઘટે છે. સામાન્ય મનુષ્યોને આ જરૂર નથી. પણ જો ડાક્ટરનું કામ કરે તો તેના હાથમાં ધણા દુઘટકો આવે છે અને તેને ધણાને દવા આપવાનો યોગ આવે છે, આવા પુરોષોએ મનુષ્યોના ચહેરા ઉપર ખાસ લક્ષ આપવું, જેને નં. ૯ ખૂટે

છે તેવા હર્ષ વ્યાધિવાળાને બારીકાથી જોવો તેથી નં હોતો ચહેરા તેના લક્ષમાં આવશે. પુન બીજા નં.૯થી જેને સાર થાય છે તેવા દરદીને એમ જ બારીકાથી જોવો. આ પ્રમાણે કેટલાક કેસ જોવાથી નં. હોતો ચહેરા બુદ્ધિમાં આરંભ થાય છે આજ પ્રમાણે બીજા કારણ-ભાટે ચહેરા તપાસવા. આમ થવાથી ચહેરા ઉપરથી જ કયો કાર ખૂટે છે તે સમજવા આ પુરૂષ સમર્થ થાય છે. આને Facial Diagnosis કહે છે. એ જેને સિદ્ધ થાય તેને દરદીને શું થાય છે તે પૂછવાની પણ જરૂર રહેતી નથી, માત્ર ચહેરા જોઈ એ સાચા કારણને જ આપી શકે છે. પણ એ સ્થિતિએ પડોંગતા પૂરે તે તે કારણની શું શું અસર છે વગેરે નિદાન કરવા બળુવાનુ રહે છે કે જે દ્વિતીય ભાગમાં દર્શાવ્યું છે. તે પ્રમાણે તથા આ ભાગમાં વ્યાધિપર દર્શાવવામાં આવતા કારણ જોઈ ચિકિત્સા કરી

ઔષધ લેવાના પ્રકારો પૂર્વે સૂચવ્યા છે છતાં સ્મરણાર્થે તેને સંક્ષેપમાં પાછા કહીએ તો જે વ્યાધિ બહુ બલમાં પ્રતીત થતો હોય તેમાં ઉત્તરતી પાવરનાં-૩૨, ૬૨ પાવરનાં- ઔષધો લેવામાં આવે છે, અને તે વ્યાધિના બલઉપર અર્ધ, એક, બે, ચાર કલાકને આંતરે લેવાય છે જે વ્યાધિનું બલ સામાન્ય હોય છે તો દિવસમાં એક વાર ઔષધ લેવું અને પછી બીજે દિવસે, ત્રીજે દિવસે પણ ખાસ જરૂર ન જણાય તો કંઈ નહિ લેવું. એ પ્રમાણે પાંચ છ દિવસ ઔષધ વિના જવા દેવા. પછી વ્યાધિ એવ હોય તો પુન એક વાર લેવું. જ્યારે દીર્ઘ સમયનો સામાન્ય બલવાળો રોગ થાય છે ત્યારે ચતુર્તી પાવરનાં ૩૦૪, ૬૦૨ વગેરેનાં-ઔષધો સાત દિવસે એક વાર લેવામાં આવે છે. કેટલાક વિદ્વાન્ પુરૂષો દીર્ઘ સમયના વ્યાધિભાટે ૧ ગ્રેઇન ૧૦૦૪ પાવરનું ઔષધ પાણીમાં નાંખી તેને આચમનવિધિથી લેવાનું અને એવું એક ગ્રેઇન રનાનના જલમાં નાંખી તે જલથી આન કરવાનું બલા-મણુ કરે છે તતકાલના વ્યાધિભાટે સામાન્ય રીતે બેથી પાંચ ગ્રેઇન-સુધી એક ડોઝમાં આપવામાં આવે છે. કોલેરાજેવા વ્યાધિમાં તથા જે કેસમાં મોટા ડોઝ લેવાની જરૂર જણાય ત્યાં લખ્યા પ્રમાણે મોટો ડોઝ આપતાં અડચણ નથી, નહિ તો એક ગ્રેઇનના ડોઝથી આપવું હોય ત્યાં આપેલો મોટો ડોઝ નકામો છે સહજ અભ્યાસથી ડોઝની ચખ્ખા, ડોઝનું પ્રમાણ આદિ સર્વ ચરતતાથી બણી શકાય છે.

પ્રકરણ ૧.

જીભ અને સ્વાદ.

ધણા ખરા સામાન્ય રોગો, આહારની ગડબડને લીધે થયેલી જઠરની અને આંતરડાની અચ્ચવરથાથી થાય છે અને જીભ એ વ્યાધિને તથા અનુકૂલ ઔષધને પ્રાપ્તિ: સચવનાર છે તેથી કમ છોડી એવું વર્ણન પ્રથમ કરવું યોગ્ય ધાર્યું છે જઠરના, આંતરડાના વ્યાધિમાં તથા ખીજે સ્થળે ભયાં જણાવ્યું હોય ત્યાં જીભને તપાસી ઔષધના નિર્ણયપર આવવું સારું છે.

(૧) જીભઉપર ધોળો ચર (Filar) સુકો કે ચીકણો દેખાય તો તે નં. ૫ ને સૂચવે છે.

(૨) જીભઉપરનો વરમ, લાલાશ, વચ્ચે લાલ લીંટી-નં. ૪ „

(૩) જીભઉપર, અંદરના ભાગમાં અથવા વચ્ચે દેખાતો તપખીરીઆ રંગનો, વાટેલી રાંધના રંગનો ચર તથા સવારમાં સુકી લાગતી જીભ .....નં. ૬ „
તેમ જ ખરાબ દુર્ગંધ મારતો આસ પશુ.....નં. ૬ „

(૪) જીભઉપર પાણીના જણા પરપોટા દેખાવા, સ્વાદજતો ગ્રહેવો, સ્વચ્છ ભાતી જીભ હોવી, જીભ-પર વાળ હોય તેવું ભાન થવું તે.....નં. ૯ „
તેમ જ સાફ સુકી જીભ પશુ.....નં. ૯ „

(૫) જીભઉપર ચીકણો ચર અને પ્રસંગે ધોળી ધાર તે-નં. ૭ „

(૬) કીમના જેવો હેમપીત રંગનો જીભના મૂળપરનો ચર, ફોલાસાથે વાળ પડ્યો હોય તેવું ભાન થવું તે .....નં. ૧૦ „

(૭) મલિન, લીલાશ મારતો જીભના મૂળપરનો ચર, કડવાસત્ત્વ ભાન થવું, મોઢું કડવું લાગવું તે નં. ૧૧ „

(૮) ખહેર ખારી ગળેની જાડી દેખાતી જીભ અથવા કીડી ચાલવાથી થતું ભાન તે.....નં. ૧ „

(૯) જીભપર કાતરા પડી જવા તે . ..... નં. ૩ „

(૧૦) પીળો ચીકણો ચર તથા તેસાથે પેટમાં દુખાવા અને પેટમાં ભાર લાગ્યા કરવો તે.....નં. ૮. „

(૧૧) જીભના મૂળ આગળ પીળો ચર તથા ખારો સાથે જેવો સ્વાદ તે... .....નં. ૨ „

જ્વર આવતાં ઉષ્ણતા વધે છે અને તેસાથે સર્વ અવયવમાંથી નીકળતો રક્ત તથા જલ ઓછાં થાય છે. તેથી મોં મુકાય છે, તૃપ્તિ લાગે છે, બંધકાશ થાય છે. મૂત્ર ઓછું થાય છે, અને તે પીળાશપર કે લાલાશપર થઇ રહે છે. કોઈ કોઈ જ્વરમાં પરમેવો વધે છે અને કોઈમાં ઓછો થાય છે. સ્નાયુની શક્તિ ઓછી થાય છે અને કોઈ કોઈ વાર આંચકી આવે છે. નાડીનો વેગ વધે છે. શ્વેભ્રમણિનો રક્ત વગેરે ચીકણો થાય છે. આઆદિ ચિન્હો ન્યુનાધિક અંશે સર્વ જ્વરોમાં હોય છે.

જ્વરનાં કાળો વિવિધ અપાય છે, જેવાં કે બંધકાશ, અશ્ણુ, વરમ, તગમ, ઝગુ આદિ. પણ એનું ચોક્કસ કારણ નિર્ણય થઇ શક્યું નથી.

શ્રવનરસાયનશાસ્ત્ર સર્વ પ્રકારના જ્વરનું એક સામાન્ય કારણ એ સ્વીકારે છે કે શરીરમાં જ્યાંસુધી જોઈતા પ્રમાણમાં ડ્રેમ ડ્રાગે-ઇટના અણુઓ હોય છે ત્યાંસુધી જ્વર આવતો નથી તેથી એ અણુઓની ન્યુનતા સર્વ જ્વરોમાં થાય છે માટે જ્યાંસુધી જ્વર આવેલો રહે ત્યાંસુધી નં. ૪નું ઔષધ દરદીને સર્વ પ્રકારના જ્વરમાં આપવાનું રહે છે. એ ઉપરાંત જે બીજા કારણો હોય તેના વિચાર કરી જે ઔષધ આપવું હોય તે આપવું પણ આ નં. ૪ તો જ્વર ઉતરે ત્યાંસુધી આપ્યા જ દરવો.

(અ) વરમજન્ય જ્વર.

(Inflammatory fever.)

શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં વરમ થયેલો હોય તો તેને લીધે જ્વર આવે છે અને તેને વરમજ્વર કહે છે. શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં રતાશ થતી (રધિરનો ધસારો થયો), ચોળે થવો, તે ભાગની ઉષ્ણતા વધવી અને ત્યાં દાદ થવો એનું નામ વરમ છે. એ વરમ ગમે ત્યાં થાય તો તેથી જ્વર આવવાનો સંભવ રહે છે. સ્થાનપરવે આ જ્વર સાધારણ વા વિવિધ થાય છે આંતરડામાં, ફેફસામાં, યકૃત તથા પ્લીહમાં, મસ્તિષ્કના પડદામાં, આ વગેરે વિવિધ સ્થાને વરમ થાય છે તો તેમાં જ્વર આવે છે. આ સર્વ જ્વરમાટે જ્વરચૂર્ણ (જુઓ પરિશિષ્ટ ૧) આપવું અથવા આ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી પ્રાથમિક જૂમિકામાં નં. ૪ એક જ આપવામાં આવે છે તો તેથી વરમ શમે છે અને તે શમતાં જ્વર પણ શમે છે. પણ જો નં. ૪ આપતાં વાર થાય છે અથવા નં. ૪ આપ્યા છતાં તેની અસર થતા પૂર્વે વરમસ્થાનમાં સોજો આવી તેમાં શષ્ઠિન પદાર્થ ભરાય

છે તો નં. ૪ની સાથે નં. ૫. આપવો પડે છે. સાધારણ રીતે વરમન્તરમાં આ બેનો સાથે જ ઉપયોગ શરૂ કરાય છે. પછી એ કાષ્ઠાશ્નવાળો પદાર્થ પોતાનું કામ કરતો થઈ જાય છે તો તેમ, નહિ તો તેને સ્થાને પાંચો પદાર્થ થાય છે. એ દશામાં નં. ૪ અને નં. ૭ આપવામાં આવે છે અને જો તે પાકે છે તો નં. ૪ની સાથે નં. ૧૨ તથા છેવટે નં. ૨ આપવામાં આવે છે. તાત્પર્ય કે આ જ્વરમાટેના ખાસ ઉપાય નં. ૪ છે અને વરમની ચિકિત્સા ગડગુમડાંની જે ચિકિત્સા થાય છે તે પ્રમાણે વધારેમાં કરવાની હોય છે.

આ જ્વરમાં જો લવારો બકારો વગેરે મસ્તિષ્કની ભારે વિક્રિયા દેખાય તો નં. ૬ આપવાની જરૂર રહે છે. જ્વર મટી ગયા પછી પણ નં. ૪ થોડો વખત લેવાની જરૂર રહે છે કેમકે એથી તે વરમ-રથક્ષના અવયવો દહતાને પડે છે.

આ ઉપરાંત સેકવગેરે જે એલોપથીપદ્ધતિપ્રમાણે કરાય છે તે આમાં પણ કરવામાં આવે છે અને વરમરથજો, જે આપધ અંદર ખાવામાં લેવાય છે તે જ પાણીમાં અથવા વેમેલાઈન કે લેનોલાઈન વગેરેમાં કાલની ચોપડવામાં આવે છે.

આદારવિદારના નિયમે આધિપરત્વે હોવાથી સર્વ પદ્ધતિમાં સમાન જ છે. આ કારોના સબંધમાં ખાસ કરી નથી પણ આધિને અંગે જે કરી હોય છે તે સર્વજ્ઞ પાળવાની હોય છે.

(આ) ટાઢીઆ અથવા આંતરીઆ તાવ.

(Ague, intermittent fevers.)

આ તાવમાં પ્રથમ ટાઢ આવે છે અને ત્યાર પછી ધીમે ધીમે શરીર ઉતું થતું જાય છે અને ટાઢ શમતી જાય છે; શરીર જેટલું ઉતું થતાતું હોય તેટલું થઈ રહે છે એટલે ટાઢ સાર શમી જાય છે. થોડા કલાક બેનો તાવ રહે છે અને પછી પરમેવો થઈ બેનો તાવ ઉતરી જાય છે. આ જ્વર ૨૪, ૩૬ કલાકમાં અવસ્ય ઉતરી જાય છે અને સાધારણ રીતે ૧૨ કલાકમાં ઉતરે છે. પછી ઉતરી ગયા પછી પોંડાં તો તાવ શમી ગયેયો રહે છે અથવા બીજો દિવસે પુનઃ ટાઢ વાપ જ્વર લરાય છે અને પૂર્વવત્ ઉતરે છે. આમ થાય તો તેને નિત્ય-જ્વર, રોજનો તાવ આદિ નામો અપાય છે. જો એક દિવસ જ્વર-નિનાનો રહે છે અને બીજો દિવસે પુનઃ જ્વર આવે છે તો તેને એકાંતરીઓ અથવા તરીઓ તાવ કહે છે. એ પ્રમાણે જ દિવસ વચ્ચે

તાવવિનાના જાય છે અને પછી જ્વર આવે છે તો તેને ચોથીઓ તાવ કહે છે. કાઈ કાઈ પ્રસંગે નિયમસર અંતર વચ્ચે જતો નથી પણ ઉતરીને ગમે ત્યારે તાવ પાછો ભરાય છે તો તે અનિયમિત તાવ કહેવાય છે. કાઈ કાઈને આઠવાડીયું, પખવાડીયું, ૨૧ દિવસ વચ્ચે સારા જાય છે અને પછી ટાઢ વાઈ તાવ નિયમસર ભરાય છે; આ પણ આ જાતના તાવમાં જ ગણાય છે.

લાગે છે, મૂત્ર ઓછું થાય છે, શ્વાસ દુર્ઘો લેવાય છે, જીભપર યર દેખાય છે, ત્વચા રક્ત લાગે છે વગેરે વિવિધ સહચારી ચિન્હોમાંથી એક વા અધિક થાય છે.

આ સર્વ જ્વરોમાં (ચોથીઆ તાવ શિવાય) પ્રથમ પરિશિષ્ટમાં જણાવેલું જ્વરચૂર્ણ આપવું અથવા આ નિયમથી ચિકિત્સા કરવી.—
નં. ૪ અને નં. ૧૧ (૩૪) આપવા, તેમાં નં. ૪ જ્વર હોય છે ત્યારે, અને નં. ૧૧ એ ટાઢીયા તાવનું ખાસ ઔષધ છે તેથી જ્વર ઉતરી ગયા પછી પણ એ ચાલુ રાખવાનો રહે છે.

આ સાથે બધેકેશ દેખાય તથા જીભપર ઘાગી છારી દેખાય તો નં. ૫, ખાટી ઉલટી થાય તો નં. ૧૦ અને પેટમાં ચુક નાંખે તો નં. ૮ વધારામાં અપાય છે. નં. ૬ મસ્તિશ્કની અવસ્થા માટે. બહુ સુસ્તી લાગવી, અતિશય તૃષ્ણા, બરો મૂત્રરી જવો, સવારે ૧૦ ૧૧ વાગે જ આવતી ટાઢ, પરસેવો યવથી મટી જતી શિરોવેદના એ નં. ૬ ને સૂચવે છે. પ્રચ્છન્ન ટાઢીયો તાવ પણ નં. ૬ ને સૂચવે છે. જ્વર ઉતરી ગયા પછી અશક્તિમાટે નં. ૧. કરીનાઈન વધારે લેવાયું હોય અને તેને લીધે પેટમાં બળતરા, બહેરાશ વગેરે લાગે છે તેના ઉપાય નં. ૬ છે. ગમે સાત વાગે તથા સવારે નવ વાગે આવતી ટાઢ નં. ૮ ને સૂચવે છે. દરદીની લોથપોથ સ્થિતિ નં. ૮ની સૂચક છે.

ચોથીઆ તાવમાટે નં. ૪ અને નં. ૬ આપવામાં આવે છે. જ્વરવિનાના દિવસોમાં માત્ર નં. ૬ આપવો. એ એનું ખાસ ઔષધ છે. સર્વ જ્વરોમાં પરસેવો નહિ થાય તો તે લાવવામાટે નં. ૭ અપાય છે. જે તાવ ઉતરો જઈ અઠવાડીયું પખવાડીયું વચ્ચે સારું જાય છે તેવા જ્વરો ઘણીવાર નં. ૧૧થી જો અટકતા નથી તો તેમાટે હોમીયોપથી Arsenic (અર્સેનિક) અને China (ચાઈના) આપવા પડે છે અથવા જનુમંતરકે નં. ૫ આપવાની જરૂર રહે છે.

આ એગ્યુજ્વરોમાં દુધ, છાશ વગેરે પિત્તને પ્રકાપ કરનાર પદાર્થો ખાવામાં નહિ લેવા. પાણી પીવાની તૃષ્ણા લાગે તો તે પીવામાં લેશ પણ અડચણ નથી. ઘણા ડાક્ટરો પાણી તો પીવાની જ ભલામણ કરે છે.

(૩) સાદો જ્વર. (SIMPLE FEVER.)

આ તાવમાં પરિશિષ્ટ પ્રથમમાં જણાવેલું જ્વરચૂર્ણ આપવું. જે જ્વર માત્ર ૧૦૦ ડીગ્રી જેટલો હોય તો તે ઘણીવાર યકૃતના બ્યા-

પારની મંદતાથી આવે છે માટે તેમ લાગે તો નં. ૫ અથવા નં. ૧૧ આપી લેવા. જ્યારે તાવમાં જે મોં મુકાવું હોય, દાંતપર છારી બાજેલી જણાય, અનેવાનો ચાખો જણાય તો તે નં. ૬ સ્વયં છે.

(૮) પિત્તજ્વર, સતતજ્વર, રીમિટન્ટ ફીવર.

(Remittent fever.)

આ જ્વર ધણું કરીને દાઢવિના જ આવે છે અને એનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે એક તાવ ગ્રહે છે અને તેઉપર બીજો આવે છે. જેમ દાઢીઓ તાવ વચ્ચે સાફ ઉતરી જાય છે તેમ આમાં તાવ સાફ ઉતરી જતો નથી. પણ માત્ર દિવસમાં એક વાર અને વખતે જે ત્રણ વાર પણ ચઢઉતર માત્ર થાય છે આ અવધિઓ તાવ ગણાય છે અને ૭ દિવસ, ૧૪ દિવસ, ૨૧ દિવસ, ૨૮ દિવસ સુધી ચાલે છે. ધણું કરીને ઉતરી ગયા પછી પાછો આવેલો નથી છતાં કોઈ કોઈ વાર એનું રૂપાન્તર થઈ આંતરીઓ તાવ થાય છે, તેમ આંતરીઓ તાવમાંથી આ રૂપ પણ થઈ જાય છે. આ તાવમાં દરદીના આહારવિહારની સલાહ રાખવાની જરૂર હોય છે. ઘણે પ્રસંગે આ જ્વરમાં યકૃતમાં લોહીના સંચય થાય છે અને પ્લીહનો વરમ થવાનો ધણો સંભવ આવે છે. તેમ જ સતત જ્વર હોય તો રહેવાથી રક્તાશય, ફેફસાં, શ્વાસનલિકા આદિમાં પણ વિકાર થવાનો પ્રસંગ આવે છે. આ જ્વરમાં ઉતાવળ કરી તાવ ઉતારવાની ઉપરાજપરી દવા આપવામાં આવતાં લાભકરતાં તુકશાન વિશેષ થાય છે તેથી એલોપથીમંરથાના ડાક્ટરો જે કુશલ હોય છે તો ખીજી વિધિયા ન થવા દેવામાટે સંભાળ રાખતા ગ્રહે છે અને એ જ્વરને હાંકી કાઢવા ધમપછાડ કરતા નથી.

આ શાસ્ત્રના નિયમપ્રમાણે આ જ્વરમાં જ્વરચૂર્ણ આપવું (જુઓ પરિશિષ્ટ ૧), અથવા નં. ૪ અને નં. ૧૧ ના પાંચેક ડોઝ દિવસમાં આપવા ફૂમિની.શંકા થતાં નં. ૧૦ અપાય છે. ખાસ જરૂર વિના આ જ્વરમાં જુલાળ આપવામાં આવતો નથી. નં. ૧૧ જ જરૂર હોય છે તો જુલાળ આણે છે. જલઉપર થર કાયમ રહેતો જણાય છે તો નં. ૫ પ્રસંગપરુવે અપાય છે, પણ મુખ્ય ચિકિત્સા માત્ર નં. ૪ અને નં. ૧૧ આપવાની જ છે.

આ પણ મેલેરીઅસ જ્વર છે તેથી દુધ અને છાશ આપવાનો ચાલતો પ્રચાર ધણા દરદીમાં તુકશાનકારક જ વધુને કરેલો દેખાય છે.

(એ) ટાઇફોઇડ નામનો જ્વર.

(Enteric, Typhoid fever.)

આ જ્વર ધણા દિવસ ચાલનાર હોય છે તથા અમુક નિયમથી સવારસાંજ વધઘટ થાય છે, તેસાથે દરદીને દસ્ત થાય છે, લનારો (સંનિપાત) થાય છે, પેદુના બાગમાં ગુલાબી રંગના ડાઘા જણાય છે, નાડી ૬૦ થી ૧૨૦ સુધી થાય છે. નાના આંતરડાની પ્રતિબોનો વિકાર આમાં ખાસ કરીને થાય છે, તથા એસાથે ન્યુમોનિઆ, માલસુશીઆ, આંતરડાના પડદાનો વરમ થાય છે, દરદી છેક લખાઈ જાય છે વગેરે વિવિધ જોખમસૂચક ચિન્હો થાય છે. કુશલ ડાક્ટરનીચે જ આની ચિકિત્સા થવાની જરૂર છે. આ રાજના નિયમપ્રમાણે નં. ૫ એનું ખાસ ઔષધ છે. નં. ૫માં ક્લોરિન રહેલું છે તે ટાઇફોઇડના રોગમાં મળતાં ટાઇફોઇડનારોગી એસિડ થાય છે અને તે જન્તુને મારનાર છે તેથી આ નં. ૫ ની અસર આ જ્વરમાં સારી જણાઈ છે. કેટલાક પુરુષો નં. ૪ અને નં. ૭ આ જ્વરમાં આપે છે. એ ઉપરાંત નં. ૬ તથા નં. ૯ ની જરૂર આ જ્વરમાં પડે છે, તે તેનાં ચિન્હો થતાં આપવામાં આવે છે. સાધારણ ચિકિત્સા નં. ૪ તથા નં. ૫ આપવાની અથવા નં. ૪ અને નં. ૭ આપવાની છે. આદારવિદારની કળણ આ જ્વરમાં વિશેષ કરીને રાખવી પડે છે, તથા અશક્તિ અટકાવવા વચ્ચે વચ્ચે રોજ એક બે ડોઝ નં. ૧ના આપવામાં આવે છે.

(વે) ટાઇફસ નામનો જ્વર.

(Typhus fever.)

આ વ્યાધિ ધણે ભાગે આપણા દેશમાં નથી પણ શીતકટિબંધનો એ વ્યાધિ છે, છતાં કોઈ કોઈ વહેમવાળા કેસ અહિં પણ થયેલા વેદક વર્તમાનપત્રો વર્ણુ છે આ જ્વર અને ટાઇફોઇડમાં જે ભેદ છે તે બારીક છે અને કુશલ ડાક્ટરની સહાયતાના આ જ્વરની ચિકિત્સા કરવી જોખમ ભરેલું કામ છે. આ જ્વરમાં નં. ૪ જ્વરમાટે અપાય છે તથા એના ખાસ ઔષધરૂપે નં. ૬ છે. બીજા ઔષધો તેના તેનાં ચિન્હો ઉપરથી પ્રસંગપરતે આપવામાં આવે છે.

(ઓ) શીળી, શીતલા, સૈયડ, માતા.

(Small-pox.)

આ પુટી નીકળતા તાવ (Eruptive fever) ની એક જાતિ છે. સર્વ માણસોને પ્રાપ્ત: એક વાર સૈયડ નીકળી જાય છે

તેથી એનાથી સર્વ સજ્જાન છે. એમાં નવરથી આરંભ થાય છે અને ટાઢ તથા ધુનરી સહિત તાવ આવે છે. તાવ ધણું કરીને સખત હોય છે અને દરદી સવારો કરે છે, ચમકે છે, અને તેના શરીરપર ગોળા પડતા દેખાય છે; માથું દુઃખે છે, ખરડાની કરોડના ભાગમાં દુઃખાવો થાય છે, જ્ઞાન પણ વખતે જતું રહે છે, હાંફ જણાય છે અર્થાત્ થાસ લેતાં મનુષ્ય પડે છે, ઉધરસ આવે છે, છીંક પણ આવે છે અને ધણુને ઉલટી પણ વારંવાર થયા કરે છે. આમ તાવ આવી થઈ દાણા નીકળે છે. તે પ્રથમ મુખઉપર તથા ગળાઉપર દેખાય છે અને ક્રમે ક્રમે આગળ શરીરે નીકળે છે. આરંભમાં એ દાણા નાના, રાતા, ખીસજેવા દેખાય છે અને ત્રણ દિવસમાં તો તે માપજેવા દેખાવતા થઈ રહે છે, તેની આસપાસ લાલ પાળ બધાય છે અને મધ્યમાં ખાડો પડે છે. આ મધ્યમાં ખાડો હોવા એ સૈયડ અને અછગડાના દાણામાં એક પાડનાર ચિન્હ છે. છ આઠ દિવસમાં એ દાણાના પાણીને સ્થાને ખર જરાય છે જેને આપણા લોકો દાણા જરાયા, ખીસ્યા વગેરે કહે છે. એ દાણા ધટા ધટા હોય છે તો સૈયડનું જોર સાધારણ કહેવાય છે. અને બીજી જાતના સૈયડમાં એ દાણા પાસે પાસે—એકબીજામાં મળી ગયેલા હોય છે, સૈયડના થાપા ઘઈ રહે છે. આને Confluent-કોનફ્યુઅન્ટ ટાઇપના સૈયડ કહે છે, અને એમાં ઉપર દર્શાવેલાં ચિન્હો બહુ જોરમાં હોય છે, અને તેઉપરાંત તાણુ વગેરે ચિન્હો પણ થાય છે. સાદા સૈયડમાં હમે દિવસે અને કોનફ્યુઅન્ટ ટાઇપના સૈયડમાં ૧૪ દિવસ પછી એ દાણા ફરમાઈ જાય છે—સૈયડ નમી જાય છે અને તેના દાળછોડા ઘઈ જાય છે. આ રોગ એથી રોગ છે અને એની એથી દશા ખાસ કરીને દાળ છોડા થાય છે ત્યારે છે. આમાં આરંભમાં એક જવર આવે છે તે સૈયડના દાણા દેખાતાં શમે છે, પણ પાછો એ દાણામાં ખર થાય છે ત્યારે બીજો જવર આવે છે. સૈયડમાં જે જોખમકારક પરિણામ આવે છે તે આ દ્વિતીય તાવના સમયમાં જ આવે છે.

આ વ્યાધિમાં આપણા લોક સાધારણ રીતે ઔષધ આપતા નથી અને પાછળથી રાખ ચોળે છે. એ નીતિ ઘણું અશે પ્રશસ્ત છે. છતાં વ્યાધિનું બલ વધારે હોય છે તો ઔષધ લેવાથી નુકસાન થતું નથી. શીતઝટિમાં રહેનાર લોકોમાં આ વ્યાધિ બપોરે ૨૫ ધારણ કરે છે તેથી ત્યાં એનો બલ આપણા કરતાં વધારે છે. આ વ્યાધિમા મુખ્ય બપોરે એક કારણ તો એના ગ્રાધા જે સ્ત્રી જાય છે તે છે અને બીજું એમાં વખતે આંખ વગેરેને નુકસાન થાય છે તે છે. આપણી પ્રજા

સધર્માંમાં હાલ પાછળ છે તેથી જ્યારે ખીજે રથને એને માટે વિવિધ ઉપાયો યોગ્ય છે ત્યારે અહિં માત્ર સફિંધ શ્લવાળી, ગોશીતવાનો જ પ્રયોગ ચાલે છે. આ વ્યાધિ થયેલા દરદીને અધારી ચોરડીમાં રાખવો અને બને તો લાવ પ્રકાશમાં રાખવો એ સર્વોત્તમ ઉપાય છે. જો દાણા નીકળતાં જ લલ પ્રકાશ માત્ર જેમાં આવે અને સૂર્યનાં ભૂરા કિરણ બિલકુલ નહિ આવી શકે તેવા ચોરડામાં દરદીને રાખવામાં આવે છે તો નવર એની મેળે શમે છે, શીતળા પણ નખી જાય છે અને એનો એક પણ ડાઘો પડી રહેતો નથી. આ પ્રયોગસિદ્ધ વાર્તા છે આ પ્રમાણે ન બને તો તેલ અથવા કોવોડીઅનનું શરીરે મર્દન કરવાનું કુશળ વેદો સૂચવે છે અને તેમ કરવાથી પણ ડાઘા પડતા નથો એમ જણાવે છે.

દરદી દાણા ખણી ન નાંખે એ સંભાળવું તથા અરંભમાં સદિ પચે તેવો અને પાછળથી ગરમી મટાડે અને ટાટક કરે એવો યોગ્ય આપવો.

આ રાત્રિના નિયમથી નીચે પ્રમાણે આપવી આપવામાં આવે છે.— આરંભમાં નં. ૫ આપવું, જ્યારે દાણામાં પર જરાય ત્યારે ૧ નં. ૧૦, અને વચ્ચે દરદી જો લોથજેવો થઇ જાય તો નં. ૬. ઇન્ડિયન ટાઇપમાં નં. ૫ને બદલે નં. ૯ આપવામાં આવે છે. કોડા ઉખડે ત્યારે તે વડેલાં ઉખડે તેમાટે નં. ૭ આપવામાં આવે છે. અને નં. ૨ પડ થયા પછી અને નં. ૧ વચ્ચે વચ્ચે ફિવસમાં એક દાર અપાય છે. નં. ૪ નવરમાટે છે. આ વ્યાધિમાટે ખાસ આપધ નં. ૫ અને નં. ૯ છે, અને સાધારણ વપરાશમાં નં. ૪, ૫, ૭ અથવા નં. ૪, ૯, ૭ આવે છે.

(ઔ) અછબડા. (CHICKEN-POX.)

આ વ્યાધિ શીતળાના જેવો જ છે, માત્ર એનો સમય દુઢા ડુપ છે તથા એનો ત્રાસ આઢો હોય છે. એમાં જે દાણા દેખાય છે તે દેખાય છે અને કરમઇ જાય છે. દાણાના મધ્યમાં ખાડો હોતો થી. એમાં આપધની સાધારણ રીતે જરૂર રહેતી નથી એના દાણા કરમઇ જાય છે સારે શીતળાના જેવા ખાડા પડી રહેતા નથી. શીતલ તથા ચોરીથી આને પ્રથમ કરનાર એક ચિન્હ આ પણ છે કે એમાં જે દાણા પુટી નીકળે છે તે નવરની પૂર્વે અથવા નવરની સાથે નીકળે છે.

આ રાત્રિના નિયમથી શીતળાના જેવી જ આની ચિકિત્સા છે.

એમાં નં. ૪, ૫, ૬, ૭ અને ૨ ની જરૂર રહે છે. આમાન્ય રીતે નં. ૪ અને ૫ બસ થાય છે.

(અ) એરી, ગોખરૂ. (MEASLES.)

શરૂઆતમાં ટાઢ સાથે તાવ આવે છે, લુખી ઉધરસ થાય છે, આંખ લાલ થઈ જાય છે, આંખમાંથી પાણી નીકળે છે વગેરે. ત્રણ કે પાંચ દિવસ પછી હલુ, લાલ, જીવાના ડંખ જેવાં ચક્રામાંજેવું શરીર પર દેખાય છે અથવા હલુ દાણીઓ દેખાય છે. એ આરંભમાં મુખ અને ગળા પર દેખાય છે અને ક્રમે ક્રમે આખે શરીર ફેલાય છે. છ સાત દિવસ (શરૂઆતથી) થતાં એ ફોડલી ઓળી થઈ જાય છે અને નવ દિવસમાં ઉડી જાય છે અને પછી યુવાજેવું પાતળું પડ તે સ્થિતિમાં હોય છે. આ વ્યાધિની ગરમી ઘણી હોય છે અને તેની અસર એ મટ્યા પછી દેખાય છે. ઘણું કરીને નાનાં છોકરાંઓને આ આવે છે, અગરજે મોટા માણસો પણ એમાં સાક મુક્ત નથી.

એનું ખાસ ઔષધ નં. ૫ છે. તે આરંભથી આપવામાં આવે છે અને એની પાછળની અસરમાંટે પણ એ આવે છે. પ્રસંગપરત્વે ઉપયોગમાં આવતાં ઔષધો નં. ૪, ૭, ૮ છે; તેનાં ચિન્હો જણાવાથી ત્યાંસુધી તે તે આપવામાં આવે છે. એરી નીકળી સમી જાય તો નં. ૭ આપવાથી તે બરાબર બહાર નીકળી આવે છે. નં. ૧ અશક્તિમાંટે પાછળથી દિવસમાં એક વાર આપવામાં આવે છે. ડૉ. બોરિક નં. ૪ એકબે જ આપવા બહામણ કરે છે અને તેથી જ આવે છે એમ જણાવે છે, અથવા એની સાથે બીજાં ચિન્હો પ્રમાણે નં. ૫, ૨, ૧૧, ૧૨, એમાંથી જેની જરૂર પડે તે આપવાનું રહે છે.

(અઃ) રતવા, વિસર્પ.

(Erysipelas—એરીસિપેલસ.)

આ એક ભત્તનો ન્વર છે અને એને અંગ્રેજીમાં " રાતી ચામડી " કહે છે. એમાં પ્રથમ ન્વર દેખાય છે, ચળકતી રત્નાશ નજરે પડે છે, જ્વાળા ચડે છે અને તરમ થાય છે. પછી દાદનું જાન થાય છે અને કોઈ કોઈ વાર લાલા ભોંકાતા હોય તેવી વેદના થાય છે, જે દાલવાચાલવાથી વધતી જણાય છે. બીજાં ચિન્હો જે સાધારણ રીતે સહરથાથી હોય છે તે આ પ્રમાણે:—કંપારી, ટાઢ અને પછી ન્વર; નિદ્રાનો અભાવ; ભટકતી વેદના; મુકી જીભ; ઉલટી, ઉમટા, શિરોવે-

પ્રકરણ ૧૩.

રક્તસ્રાવ, લોહી નીકળવું, હેમરેજ.

(Hemorrhage)

આ વ્યાધિનું નામ નથી પણ ઔષધની અપેક્ષા સૂચવનાર એક ચિન્હ છે. આથી ગમે તે અવયવમાંથી લોહી નીકળવું હોય, વાગવાથી લોહી નીકળવું હોય, નસકોરી કુટવાને વ્યાધિ હોય, ટ્રેસામાંથી લોહી પડવું હોય, મરડામાં લોહી પડવું હોય, કે સ્ત્રીઓને રજોદર્શન લખાઈ રક્તસ્રાવ થતો હોય તોપણ તે સર્વમાં ચિકિત્સા એક જ છે, કારણ કે અમુક અમુક ક્ષારોની ન્યૂનતાથી તે તે ભાગની રક્ત-વાહિની શિરાઓ દુર્બળ થઈ કુટે છે અને તેથી તે ભાગમાંથી રક્ત-સ્રાવ થાય છે. આમાં ચિકિત્સા નીચે પ્રમાણે કરાય છે —

નં. ૪:—આ આમાં પ્રધાન ઔષધ છે કેમકે એ તે તે શિરાને દૃઢ કરનાર છે અને જ્યાં લોહી અળકતા રાતા રંગનું અને ગંદાઈ ઝડું હોય છે ત્યાં આ જ ઔષધ માત્ર બસ છે. નસકોરી કુટવામાં રણુ આ જ અપાય છે.

નં. ૫:—જ્યારે લોહી કાળાશ પડવું, કાળું અને ઘાટું પડવાણું હોય છે ત્યારે. પાછવે પહોરે કુટતી નસકોરીમાટે.

નં. ૬:—અશક્તિને લીધે, નમળા બાંધાનાં શરીરોમાં થતો રક્ત-સ્રાવ. જ્યારે લોહી પાતળું, કાળું અને ઠરી ન જનાર નીકળે છે ત્યારે તેમ જ દુર્ગંધ મારવું હોય છે ત્યારે તે આ ક્ષારને સૂચવે છે.

નં. ૭:—અર્શમાંથી પડતું લોહી અથવા ગર્ભાશયમાંથી પડતા લોહીમાટે તથા છાતીમાંથી પડતા લોહીમાટે આ અપાય છે. આ ઔષધ નં. ૪ની માથે આપવાથી તે તે અવયવો સંકોચાય છે અને દૃઢ થઈ રહે છે.

નં. ૮:—પાતળું, ફીફું, રાત્રી અને પાણી જેવું લોહી આ ક્ષારને સૂચવે છે. નીચાં વળતાં કુટતી નસકોરી.

નં. ૯:—નમળા બાંધાનાં શરીરોમાં આ ચિન્હ થાય ત્યારે વચ્ચે વચ્ચે અપાય છે.

નં. ૧૦:—સળખમ લોહીમિશ્રિત દેખાય ત્યારે.

અત્ર કહેલાં ઔષધો અંદર અને બને ત્યાં બહાર પણ વાપરવાં જરૂર છે. જ્યાં બહાર લગાડી શકાય તેમ હોય છે, જેમકે નસકોરી

કુટલી વગેરે, ત્યાં કોરો જુકો દાગવામાં આવે છે, ત્યાં પીચકારી આપવાથી અંદર પહોંચાડી શકાય છે ત્યાં તેમ પણ આપવામાં આવે છે, નાનાં છોકરાંને નસોકારી પુટે છે તેમણે નં. ૪ બસ છે, અને તેવો હવા દોય તો તેમણે નં. ૬ માત્ર અપાય છે તથા ગર્ભસ્થાનના ચક્રસ્થાવમાટે નં. ૪, ૩, ૬ આપવામાં આવે છે, તથા અર્ધ ફુગ્ગા દોય તો તેમાં નં. ૪, ૫, અને ડોમાંથી જરૂર પડે છે.

પ્રકરણ ૧૪.

ચાંદાં, મણુ.

(Uloor-અસુસર)

ચાર્ના ધણી વિભાગ જેવા કે તંદુસ્ત ચાંદું, નળણું ચાંદું, સ્વણું ચાંદું વગેરે પાડવામાં આવે છે અને તે તેનું સ્વરૂપ જાણવામાટે ઉપયોગી છે છતાં આ શાસ્ત્રના નિયમપ્રમાણે ચિકિત્સા કરવામાં એ વિભાગ ઉપયોગી નથી. શરીરના ગમે તે ભાગમાં ચાંદું દોય, બહાર દોય કે અંદર દોય, તોપણ નિયેમપ્રમાણે તેની ચિકિત્સા કરવામાં આવે છે અને તે તે ઔષધ ખાવામાં લેવાય છે એટલું જ નહિ પણ બને ત્યાં બહાર પણ કોઈ અથવા ખીજા ડ્રેસિંગસાથે વપરાય છે -

નં. ૫:—શરીરના ગમે તે ભાગમાં ચાંદું દોય તોપણ તેમાંથી થટ ઘોળો રમ વહેતો દોય તો.

નં. ૧૨:—ઉંડા પડેલા ચાંદાંમાટે અને જેમાંથી પર નીકળતું દોય તેમાટે તથા ભગંદરના મણુમાટે, અરિયના મણુમાટે, હડીલા મણુમાટે.

નં. ૨:—નહિ રૂઝતાં ચાંદાંમાટે તથા જેમાંથી પરજેવો પીળો પદાર્થ નીકળતો દોય તેમાટે.

નં. ૩:—અરિયના ભાગમાં પડેલા મણુ—ચાંદાંમાટે તથા સુએલી નસોમાં થતાં ચાંદાંમાટે. (જુઓ નં. ૧ તથા નં. ૧૨.)

નં. ૧૦:—જરૂર તથા આંતરડાના ચાંદાંમાટે કે જેની સાથે ખાટી ઉલટી, ખાટા ઉબકા આવતા દોય અથવા દગેલી કાશીજેવો સ્વાભ પદાર્થ નીકળતો દોય, અથવા ઔષધસિક ચાંદાં દોય.

નં. ૯ તથા નં. ૧૧:—પગનાં ચાંદાંમાટે આંતર બલામણુ કરાય છે.

નં. ૭:—હાથનાં ચાંદાંમાટે અપાય છે.

પ્રકરણ ૧૫.

અસક્તિ (DEBILITY)

આમાટે નં. ૧ તથા નં. ૬ બે ઔષધ છે. તેમાં, સ્નાતન્ત્ર તથા ક્રિયાતન્ત્રની નબળાઈ (nervous debility) માટે નં. ૬ છે તથા બીજી બધી નબળાઈમાટે નં. ૧ છે. આ દવાઓ ગમે તે વ્યાધિમા નબળાઈ જણાતી હોય તો તે વ્યાધિના ઉપાયોની સાથે વચ્ચે વચ્ચે અપાય છે અને વ્યાધિ મટી ગયા પછી જણાતી નબળાઈમાટે નં. ૧ આપવામા આવે છે. અસક્તિચૂર્ણ આપવાથી સારો લાભ થાય છે (જુઓ પરિશિષ્ટ ૧.).

પ્રકરણ ૧૬.

અધિરોગ, ગાંઠના રોગ.

(Diseases of Glands)

શરીરના વિવિધ ભાગમાં વચ્ચે વચ્ચે અધિરોગ રહેલી હોય છે પણ તે એમને એમ દેખાતી નથી, જ્યારે સુઝે છે ત્યારે જ આપણને તે જણાય છે અને ત્યારે જ ગાંઠ ઘટ છે એમ આપણા લોક કહે છે. એ ગાંઠમાટે આ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરાય છે—

નં. ૫:—એ ખાસ સાધારણ ઔષધ છે. અદર બહાર બને ગીતે વાપરવું.

નં. ૭:—જો ગાંઠ કંઠજી પથરાજોની લાગે તેમાટે આ ખાસ ઔષધ છે.

નં. ૧૦:—જો ગાંઠ ચરખીની થાય છે તેમાટે આ વપરાય છે. તેમ જ સ્કોફુલાની ગાંઠમાટે આ વપરાય છે (નં. ૧૨ ની સાથે). રસવાહિની ફિસાની અધિના સોજામાટે પણ આજ વપરાય છે.

નં. ૧:—જો ગાંઠમાટે આ આપવામા આવે છે.

ગાંઠ પાકે અને પુટે અથવા પર થાય ત્યારે વરમની ચિકિત્સા-પ્રમાણે તે તે ચિન્હોપ્રમાણે ચિકિત્સા કરાય છે. આ શિવાય સાધારણ રીતે જેમ જેક વગેરે ઇતર સ્થાનામાં કરવાનાં હોય છે તે પ્રમાણે આ ઔષધોસાથે પણ કરવાનાં હોય છે.

પ્રકરણ ૧૭.

મુખઆદિના વ્યાધિ.

(અ) ગળું આવવું (Sore throat)—આ વ્યાધિમાં નં. ૪, ૫, ૯, ૧૦, ૬, ૧૧, ૧, ૨, ૮ આપધિ આવવામાં આવે છે. તેમાં સુત્રેયું ગળું હોય એટલે લાલાશ માત્ર હોય-વરમ હોય તો નં. ૪; અધી નહિ મટે તો અથવા પરપોટા જેવું લાં દેખાય તો નં. ૯, ગળું દુર્ગંધ મારતું હોય તો નં. ૬, ગળાઉપર દીમ જેવો થર દેખાય તો નં. ૧૦, ગળું સૂકી લીટજેવો પદાર્થ લાથી નીકળતો હોય (વગમની દ્વિતીય ભૂમિકા હોય) તો નં. ૫ વારવાર યુક્ત્ય પડે, બળખો કાઢવો પડે તો નં. ૧૧. બહુ બોલવાથી વગમ થયો હોય અથવા ખોખરો અવાજ થયો હોય તો નં. ૧, પાકેયું હોય અને ઝા લાવવાની હોય તો નં. ૨, અને ઝી ઝીને વેલ્ના થતી હોય તો નં. ૮. સામાન્ય રીતે નં. ૪ અને નં. ૫ ધણાખરા કેસમાં બસ થાય છે.

(આ) સાદ બેરી જેવો (Hoarseness)—નં. ૪ અને આગળ જરૂર પડે તો નં. ૫ ઠીને લીધે સાદ બેરી જાય તેમાં નં. ૫ અથવા પ્રસંગે નં. ૭ બહુ બોલવાથી તેમ થયું હોય તો નં. ૪ અને હેવટના લાગમાં નં. ૬ ઉપયોગી છે. હરીલા કેસમાં નં. ૨ અપાય છે.

(ઇ) દુર્ગંધ મારતો શ્વાસઃ (Offensive breath)—મોઢું આવ્યું હોય અને પેઢવામાં પડ વગેરે થઇ શ્વાસ મારતો હોય તો તે માટે નં. ૧૨ અને નં. ૨ આપવાં, ઉપરાંત નં. ૬ આપવું અને તે વિના દુર્ગંધ હોય તો નં. ૬ એકલું આપે છે.

(ઝ) ચોરીઆનો વરમ (Tonsillitis)—ગળાના ભાગમાં બને બાલુએ જે ટોન્સિલ નામના અવયવો છે જેને આપણામાં ચોરીઆ કહે છે તેના વગમ થવો તેને આપણા લોભિ ચોરીઆ આવવા કહે છે, અથવા ગળું આવી જવું કહે છે આરભમાં એ ભાગમાં લાવાશ દેખાય છે અને ચોળો થયું મોઢું ઉધણવી બેવામાં આવે તે જણાય છે. અજ ખાતાં મહેનત પડે છે ઇલાજ થર દેખાય છે અને તપા લાગ્યા કરે છે. જ્વર પણ આવે છે, જે વ્યાધિ વધે છે તો જ્વરમાં વાનો ચોળો (Delirium) થાય છે. પછી એ પાકે છે અને પડ નીકળી જાય છે સારે આરામ મળે છે.

આ વ્યાધિની ચિકિત્સામાં વરમની ચિકિત્સા જ (જુઓ પ્રકરણ ૧૨ પૃષ્ઠ ૧૦૭) કરવાની છે. જો આ વ્યાધિ વધારે બળ પકડે છે તો તે સમયે શસ્ત્રવડે એ ચોરીઆને ચીરવા પડે છે અને પર દવા-વધુ પડે છે. અને તેથી એ વ્યાધિનું બળ જણાતાં કુશલ ડાક્ટરની સહાય અપેક્ષિત છે. સાદા રૂપમાં નં. ૪ અને નં. ૫ બચ્ચ થાય છે. ચોરીઆપર ધાળી દ્રવ્ય છારી બાજેલી હોય તો તે નં. ૬ને સૂચવે છે જુઓ ચોરીઆના વરમમાં નં. ૧ ૨૨ નું અપાય છે, અથવા નં. ૯ ૩૦૪ અપાય છે. ગળાના કાકડાના વરમમાં નં. ૯ ખાસ ઉપાય છે જમણી બાલુએ વધારે દુખાવો થવો, ગળું ક્ષાય સુજેતું દેખાવું અને દરદી દમયો થઈ ગયેયો તથા ટાટો જણાવો તે નં. ૮ ને સૂચવે છે.

(ઈ) મોઢામાં ચાંદાં પડે છે તે માટે નં. ૬ વિશેષમાટે જુઓ પ્રકરણ ૧૪, જીભ ઉપરના થરમાટે તથા રત્નાદમાટે જુઓ પ્રકરણ ૧, જીભના મોજમાટે જુઓ વરમ પ્રકરણ ૧૨. નં. ૧૦ ૩૧ અથવા ૬૨ ચાંદાંમાટે, અકમીર ઉપાય છે.

(એ) અવાળું ફૂલવા, અવાળુપર ગુમકુ થવું એ બનેલી ચિકિત્સા વરમના નિયમથી થાય છે. જુઓ વરમ પ્રકરણ ૧૨.

(ઓ) થુલીયું (Aphthae, thrush) —

આ વ્યાધિ નાના બાલકોને થાય છે અને તે હવાની અસ્વચ્છતા, શીશીયી દુધ પાવામાં આવે છે તો રત્નની ટોટી સાફ નહિ રાખવાથી તથા અયોગ્ય આહારના મેવનથી થાય છે આ વ્યાધિમા મોઢાની ત્વચાઉપર ગોળ, ધોળા મોટીયા (Vesicles—પાણી ભરેલા ગ્રીથા દાણા) છૂટા છૂટા જણાય છે અને પછી તે આગળ ચાલતાં મેળા થઈ જાય છે અને કોષ કોષ વાર ચાંદાં પડી ગયાં હોય તેવો દેખાવ આપે છે અથવા ધોળી પોપડીજેવા દેખાય છે. આ વ્યાધિ જતે જોખમકારક નથી અને ધણું કરીને ચારેક દિવસમા ગુલીયું ઉડી જાય છે, પણ બાલકને ધાતવા કરવાની અડચણ વધારે પડે છે

આ વ્યાધિનું ખાસ આપધ નં. ૫ છે. એને ખાવામાં આપવું સ્થા મોઢું ધાવામા વાપરવું આની સાથે જો લાળ વધારે ગળતી હોય તો નં. ૯ આપવો તથા જ્વર હોય તો નં. ૪.

(ઐ) ગાલપચોરીઆ, ગાલપચોરીઆ (Mumps) —

કાનના મૂળઆગળ જે ગ્રંથિ છે તેના વરમ થાય છે, તે સૂજે છે તેને ગાલપચોરીઆ અથવા મમ્પ્સ કહે છે. એ સ્વતન્ત્રવરો થાય છે,

તેસાથે ગોખર (ઝોરી) વગેરે બાવી મયા ગછી, તેના કાર્યરૂપે પણ થાય છે. ધાંચું કરીને પંદર વર્ષની નીચેનાં બાલકોને એ થાય છે અને ઠંડી ભેજવાળી હવામાં વધારે થાય છે. આ વ્યાધિ એથી રોગ મનાય છે. એ ગાંઠનો સોજો દાઢ દાઢ વાર વધી ગળા તથા ચોરીઆમુધી જાય છે અને એના તરમને લીધે તાવ પણ આવે છે. ત્યારે ઠંઠું પણ ખાદું ખાવામાં આવે છે ત્યારે ગળામાં અને દાઢઆગળ એક વિશ્વ-દાય અરચિકર જાન થાય છે એ આ વ્યાધિની ખાસ નિશાની છે.

આમ રૂપમાં આ વ્યાધિ પોતાની મેજે મરી જાય છે અને કાંઈ પણ ચિકિત્સા કરવાની જરૂર રહેતી નથી. પણ વધારે રૂપમાં નહિ થઈ જાય અને ધરુલો મટે તેટલામાટે એને માટે નં. ૫ ખાસ આપ્યું છે. એ એના પર ચોપડવામાં આવે છે અને જરૂર જણાયે ખાવામાં પણ આપવામાં આવે છે. જ્વર હોય તો નં. ૪ વધારવામાં આવે છે. મોંમાંથી લાળ વધારે ગળી હોય, થુંક બહુ આવતું હોય અને ચોરીઆની સાથે વૃષણવૃદ્ધિ હોય તો ત્યાં નં. ૬ આપાય છે. આ વ્યાધિ થયેલાને ખુલા પવનમાં એવી રીતે નહિ સૂતા દેવો કે પવનના સંપાટા એના મોઢાપર લાગે.

(અ) ડાક રહી જવી (Stiffness of the neck)—કતો આકુઅવળું સુવામાં આવવાથી, એ લાગમાં ભેજવાળો પવન લાગવાથી અથવા મજ્જાતન્ત્રની અવ્યવસ્થાથી આ સ્થિતિ થાય છે. તેમાં પ્રથમ હેતુ હોય તો થોડી વાર ખરાબર સંભાળીને સૂઈ ઉઠવાથી એ મરી જાય છે અને આપધની જરૂર હોતી નથી. ખીજા હેતુને લીધે થયેલી એ સ્થિતિમાં નં. ૪ નાં પોતાં મુકવાથી એ મટે છે અને ત્રીજા હેતુને લીધે હોય તો નં. ૮ ખાવાથી તથા ઉના પાણીથી ગરવાથી એ મટે છે. સંશયમાં નં. ૪ અને નં. ૮ આપવામાં આવે છે.

પ્રકરણ ૧૮.

દાંતના વ્યાધિઓ.

દાંતના વ્યાધિઓ વિવિધ પ્રકારે થાય છે. દાંતના મૂળમાં જે અવાળું છે તે સંજ્ઞાથી ત્યાં દુઃખ છે, દાંતની ઉપરનો ચળકતો પદાર્થ જે દાંતનું એનેમલ કહેવાય છે તે ધસાઈ જવાથી દાંતમાં દુઃખાવો થાય છે, દાંત જાતે સડે છે તો તેથી દાંતમાં દુઃખાવો થાય છે, તેમ જ દાંતઆગળ

જે સુક્ષ્મ મળ્મળતન્તુઓ આધી રવા છે તેની અન્યવસ્થાથી તેમાં દુઃખાવો થાય છે. આ પારખવું કઠિન છે છતાં સાધારણ પ્રસંગમાં આસપાસની સ્થિતિથી સાધારણ મનુષ્ય પણ પરીક્ષા કરી શકવા સમર્થ થાય છે. અવાળું પુલવાથી થતી વેદના અવાળું ભેવાથી અમળપ છે અને તેની ચિકિત્સા ઉપર આવી ગઈ છે દાંતમાં કળતર થાય છે તો ત્યાં ઉના પાણીના કોગળા કરવાથી સાર લાગે છે અને ટાઢા પાણીથી વેદના વધતી દેખાય છે અને ત્યાં નં. ૮ થી આગ્રમ થાય છે દાંત સડી જવાના સંધિમાં નં. ૧ લેવાથી સાર થાય છે તથા એનેમયની અન્યવસ્થામાટે નં. ૩ છે નં. ૧ અને નં. ૩ અસ્થિમાત્રના ઔષધ છે તેથી દાંતમાં અથવા એનેમસમાં અન્યવસ્થામાટે એ જે ઔષધ છે દાંતની જે વેદના ઠંડા જલથી આરામ પામે છે ત્યાં નં. ૪ વપરાય છે. વિશેષમાટે પ્રકરણ ૩ પૃષ્ઠ ૮૬ જુઓ દાંતનો સ્કીયો દુખાવો જણાય તો નં. ૧૨નો પ્રયોગ કરવો, તેમ જ જેમા ગરમી અથવા ઠંડીથી આરામ ન થતો હોય, જે વેદના રાત્રિએ વધતી હોય, જે પૂર્ણિમાની આમપાસ વધતી હોય તે માટે પણ નં. ૧૨ છે.

બાલકોને દાંત આવે છે ત્યારે વિવિધ પ્રકારે ઉપદ્રવ થાય છે. કોઈને દસ્ત થઈ જાય છે, કોઈને ખસ થાય છે, કોઈને આખ આવે છે વગેરે વિવિધ અડચણો દેખાય છે એમા તે તે પ્રતીત થતા વ્યાધિનાં ઔષધ આપનાં ઉપરાત દાંત આવે છે એ હેતુને લઈને નં. ૧ અને ૩ આપવામા આવે છે દાંત આવવાનો સંધિ થતા પૂર્વે જ જો ગાળે ગાળે બાલકને નં. ૧ આપવામાં આવે છે તો દાંત આવતાં અડચણ પડતી નથી. તેમ જ જેના કુટુંબમા બાલકો દુર્બલ દાંતવાળાં જન્મતાં હોય ત્યાં માતા ગર્ભસમયે જ નં. ૧ વચ્ચે વચ્ચે લે છે તો જન્મનાર છોકરાંના દાંત દુર્બલ થતા નથી દાંત આવતાં આચક્રી, તાણુ વગેરે થાય છે તેમાટે નં. ૮ છે દાંતના દસ્તમાટે નં. ૧ તથા ૧૧ અથવા નં. ૧૦ છે. તેસાથે હોમીયોપથી કેમોમિલા બાલકોને સારી અસર કરે છે. જો દાંત આવનાર બાલકને સ્કેફુલસ પ્રકૃતિ હોય છે તો નં. ૧ સાથે અથવા નં. ૩ સાથે નં. ૧૦ આપવાની જરૂર રહે છે.

જો બાલકોનું માથું મોઢું હોય છે, માથે પરસેવો વધારે થતો હોય છે, પેટ મોઢું દેખાય છે, ગોરી ચામડી હોય છે, તીખો સ્વભાવ હોય છે, અને જેને પચનશક્તિ મદ છે તેને માટે નં. ૧૨ સારી અસર કરે છે.

દાંતની ક્રિયત આપણી પ્રજા જેમ સમજે તેમ તેમના હકમાં

સારું છે. દાંતને લીધે પચનાક્રિયા સારી થાય છે. ઘડપણમાં દાંત પડી જવાથી પચનની છેક અવ્યવસ્થા થાય છે. તેથી વિવિધ પ્રકારે દાંતને સાફ રાખવા અને દાંતનું સંરક્ષણ કરવું. દાંતને ઊંઘાવવા એ તેના એનેમલનો નાશ કરે છે તેથી દાંતને વહેલા સ્વચ્છનો ઉપાય છે. દાંત સડે કે તેને તાગત કઢાવી ખીજો મૂકિમ દાંત મક્કાવવો—એમાં આસરથ રાખવું અનુચિત છે,

પ્રકરણ ૧૯.

શ્વસનયંત્રના વ્યાધિઓ, અર્થાત્ નાક,

ફેફસાં, શ્વસનજીના વ્યાધિઓ.

(અ) શ્લેષ્મ, સળખમ (Nasal Catarrh) —

આ નાકની આંતર ત્વક્નો વગમ છે તેથી એમાં વરમતા ઉપચાર કરવામાં આવે છે. શરૂઆતમાં જપારે છીક આવવા માટે છે ત્યારે નં. ૧ અપાય છે. સાફ પાણી નીકળે છે ત્યારે નં. ૯ અપાય છે. નં. ૯ ૧૩ છીક ઉપરા છાપરી આવે અને રમ નીકળે તે વખતે આપવાથી તરત જ શ્લેષ્મ બંધ થઈ જાય છે નં. ૪ તો આતુ રાખવામાં આવે છે. ઘણું લીટ નીકળે છે અથવા નાક સુકાય છે અને બળે છે ત્યારે નં. ૫, બલગમ પીજો થાય છે ત્યારે નં. ૭. આ ઉપરાંત લાંબું આવે છે તો નં. ૧૧ની જરૂર પડે છે. ઘણું કરીને આથી અધિક ઓપધો આમાં ભાગ્યે જ જોઈએ છે. નાક બંધ થઈ જાય છે ત્યારે નં. ૩ અથવા નં. ૫ અપાય છે, વાસનું ભાન જતું ગ્રહે છે ત્યારે નં. ૮, તેમ જ નાકમાંથી ઘોષવાબંધ પાણી નીકળે છે ત્યારે પણ નં. ૮ અપાય છે. સાધારણ રીતે નં. ૪ અને નં. ૫ વખતસર લેવામાં આવે છે તો ખીજાની જરૂર રહેતી નથી જેમને હાલતાં ચાલતાં શ્લેષ્મ થઈ આવે છે તેને માટે નં. ૪ અને નં. ૧ વાગ કરતી લેવા સારાં છે. (શ્લેષ્માદિચૂર્ણ માટે લુચ્ચો પરિશિષ્ટ ૧.)

(આ) ઉધરસ (Cough) — શ્લેષ્મ થવાથી, તેમ જ શ્વાસનલિફાનો વરમ થવાથી અથવા ફેફસાંનો વરમ થવાથી ઉધરસ થાય છે. ઉધરસ એ વ્યાધિ નથી પણ માત્ર ચિન્હ છે. સાધારણ ઉધરસ જે થાય છે તેને કોફ (Laryngitis) કહે છે. એ ઉધરસ ગળાના ભાગમાંથી જ આવે છે. શ્વાસનલિફાનો વરમ થાય છે ત્યારે તેને Bron-

chitis—ગ્રોનકાઈટિસ કહે છે અને એ ઉધરસમાં શ્વાસ દુકો ચાલે છે એટલે હાંફવું લાગે છે, છાતી બીસાય છે, એ વરમ પામેલી નલિકામાં દબાણ થાય છે તો દુઃખ થાય છે તેથી એ દબાણ થાય તેવી રીતે દરદી સુઈ શકતો નથી, જવર આવે છે વગેરે વિવિધ ચિન્હો થાય છે. આ ઉધરસ લાંબી ચાલે છે અને તરત મટતી નથી. બ્યારે એ નલિકાની જે સૂક્ષ્મ શાખાઓ હોય છે તેનો વરમ થાય છે ત્યારે પણ ઉપરપ્રમાણે તીક્ષ્ણ ચિન્હો થાય છે અને એને આપણા લોકો સસણી, વરાધ વગેરે નામ આપે છે. આ ઉધરસ બેખમકારક છે તેથી સાવધાનતાથી પરેશ્વારે ઉપાય કરવાની જરૂર રહે છે સસણી અથવા વરાધમાં નં. ૪ ખાસ ઉપાયરૂપ છે, નં. ૬ પ્રસંગે આપવા જરૂર રહે છે. આ બંને પ્રકારની ઉધરસમાં ઉધરસ છાતીમાંથી આવે છે, છાતીનાં પાટીયાં દુખી જાય છે અને થાક, નબળાઈ વગેરે ધણી આવે છે. ફ્રેંચસાને વરમ કે જેને ન્યુમોનીયા કહે છે તે બેખમકારક વ્યાધિ છે અને તેમાં પણ ઉધરસ થાય છે, તથા બીજાં વિવિધ ચિન્હો થાય છે. કુશળ અનુભવી ડાક્ટરની મદદ ન્યુમોનીયામાં લેવાની ખાસ જરૂર છે. છતાં આ સર્વ પ્રકારની ઉધરસમાં મૂલ કારણ વરમ છે અને તેથી વરમની ચિકિત્સા જ કરવામાં આવે છે—ચિકિત્સામાં ભેદ નથી વરમ માટે, જવરમાટે નં. ૪ આપ્યા કરવાનો હોય છે. નં. ૫ તરત જ શરૂ કરવો પડે છે અને તે બળખો ધોળો હોય ત્યાંસુધી આપવામાં આવે છે. બળખો પીળો થતાં નં. ૭ અપાય છે. રહી રહીને ઉધરસ આવતી હોય અને તે બધ નહિ રહેતી હોય તો નં. ૮ અપાય છે. ગમે ત્યારે પણ જોરમાં ઉધરસ આવ્યા કરતી હોય તો નં. ૯ લેવાથી તે બધ થઈ જાય છે અપીણની દાનિ ન કરી તેનાથી અનેકગુણ અધિક કામ આ નં. ૮ કરે છે. આ ઉપરાંત નં. ૧૨, ૨, અને ૬ નો ઉપયોગ વરમમાં જણાવ્યાગ્રમાણે કરાય છે. નં. ૧ ઉધરસમાં વધારે નબળાઈ થાય તો દિવસમાં એક બે વાર આપવાનો હોય છે. સાધારણ ઉધરસમાં નં. ૧ની જરૂર નથી પણ બીજા ઉધરસમાં એ આપવો સારો છે. સસણીમાં નં. ૪ ખાસ ઉપાય છે. બળખામાં કણી પડતી હોય તો નં. ૩ ખાસ ઉપાય છે. લુખી ઉધરસમાટે તથા દર શિયાળે થતી ઉધરસમાટે નં. ૪ છે. સાધારણ ઉધરસ તથા ગ્રોનકાઈટિસમાં નં. ૪ અને નં. ૫ જસ છે. (જુઓ શ્વેખાદિચૂર્ણ પરિશિષ્ટ ૧)

(ફ) મોટી ઉધરસ, હુકખાઈ ઉધરસ (Whooping Cough) —

આ ઉધરસ નાનપણમાં ધણ કરીને થઈ જાય છે. એ ચેપી છે.

મરમાં એકને યાપ છે કે થોડા દિવસમાં નહિ થયેલી હોય તેવાં ધીન્ન આલકોને તે લાગુ પડે છે. આથી એનાથી બચવામાટે જેને ન થઈ હોય તેને બને તો જૂદું રાખવાની જરૂર છે સાધારણ ઉધરસથી આ ઉધરસને છટી પાડનાર ચિન્હ એમાં યતો “ વ્યૂષ ” છે, જેનું સ્વરૂપ જેવાથી જ સમજાય છે. એ ઉધરસનો ખાસ ઉપાય નં. ૮ છે. તે ઉપરાંત સાધારણ ઉધરસમાટે જે ચિકિત્સા ઉપર બતાવી છે તે વધારામાં કરાય છે. આ વ્યાધિમાં અશક્તિ વહેલી આવી જાય છે તેથી નં. ૮ની સાથે નં. ૧ તથા નં. ૬ વારા ફરતી આપવાની જરૂર છે આ વ્યાધિના ખાસ ઉપાયરૂપ નં. ૮, ૫ છે અને તે ધીરજ રાખી લાંબા સમય આપ્યા કરવાના હોય છે નં. ૧ દિવસમાં એક વાર.

(ક) ઉઠાંટીયુ (Croup)—આ એક જાતની ઉધરસ છે અને તે સતત કલાકના કલાકસુધી લાગણગટ આવ્યા જુ કરે છે એમાં શ્વાસનલિકામાં વરમ થાય છે અને તેમાંથી બહુજ ઝડપથી ફાઇબ્રિન નામનો પદાર્થ ઝડપે જ કરે છે. આરંભમાં શ્લેષ્મ, ઉધરસ અને જ્વરનાં ચિન્હો થાય છે. વ્યાધિ વધતાં એનું ખરું સ્વરૂપ બહાર આવે છે દરદીનો શ્વાસ ટુકો થઈ જાય છે, શ્વાસ રક્ત થાય છે, અને ગડગડતો ખાતુરવન નીકળે છે, જ્વર ઘણું કરીને હોય જ છે અને શ્વાસ લેવામાં રહી પોતાનું ડોકું પાછળ નાંખી દે છે. બહુ બળગમ ઘણું કરીને નીકળતો નથી અને જે નીકળે છે તે દોરીના જેવો અથવા ચામડીના કડાજેવો દેખાય છે. ચહેરો ચિન્તાગુર, લાલ અથવા ભૂરો થઈ જાય છે અને પરમેવામાં કુખી ગયેલા ઘણે વખતે જણાય છે. આ વ્યાધિ જે બમકારક છે અને એલોપથીના નિયમથી કટસાધ્ય છે.

આ રાગના નિયમપ્રમાણે નં. ૫ એનું ખાસ ઔષધ છે તેમ જ આપ્યા જ કરવાનું હોય છે. તેની સાથે નં. ૪ વારાફરતી અપાય છે. એ આ જે ઔષધથી જે ત્રણ ડોઝ આપ્યા છતાં કંઈ પણ આ સુધી દેખાતો નથી તે નં. ૧ અને નં. ૪ આપી જોવા ધટે છે. જ્યારે ચહેરો ભૂરો થઈ જાય છે અને દરદીની સ્થિતિ જોખમ બરેલી જણાય છે ત્યારે નં. ૬ તે સ્થિતિમાટેનું આપાય છે. આ વ્યાધિની ચિકિત્સા ડાક્ટરની મદદથી જ કરવી ધટે જો ખરેખર ઉઠાંટીયાનું ઔષધ નં. ૧ છે અને તેના જેવા જ અર્થ ઉઠાંટીયામાટે નં. ૫ છે એમ ડા. સુ સ્વર જણાવે છે. તેથી ખરેખર ઉઠાંટીયામાં નં. ૧ તથા નં. ૬ વારાફરતી આપવાના છે અને ધીન્ન પ્રકારમાટે નં. ૪ અને નં. ૧ ઉપર કલાપ્રમાણે આપવાનાં છે.

(વ) વાંધણી, હેઠકી, હિક્કા (Hiccough) :—કોઈ કોઈ

વાર સાધારણ વાંધણી આવે છે. જે પાણી પીવાથી અથવા ખંડખું દ-
બાવી સુવાથી મટી જાય છે તે વ્યાધિ નથી, તેમણે કોઈ પણ ઔષ-
ધની જરૂર નથી. પણ જે હેઠકી છે, જે રોજ સતત આવ્યા કરે છે.
અને જેને લીધે દરદી ખાઈ શકતો નથી, ખાય છે તો ઉઘડીમાં નીકળી
જાય છે તે મનજ્ઞતન્તુનો વ્યાધિ છે. અને તેમણે આ શાસ્ત્ર નં. ૮
ભલામણ કરે છે. જે એ સ્થિતિ, ક્ષવીનાઈનના દુરપ્રયોગથી થઈ હોય છે
તો ક્ષવીનાઈનની સઘળી માડી અસરને મટાડનાર નં. ૯ આપ-
વામાં આવે છે.

(વે) સાદ બેરોશી જવો (Hoarseness) :—જુઓ પ્રક-

રણ ૧૭ આ ૫૪ ૧૧૨.

(ઓ) દમ, અસ્થુઝ્મ (Asthma) :—છાતીમાં લોહીના જમાવ
થવાથી, સ્ફુટાવની અવ્યવસ્થાથી, શ્વાસમાં ધૂળનો ભાગ અંદર જવાથી,
આવેશને વશ થવાથી, હીરડીની આથી, સ્થેષ્ઠનો નિરોધ થવાથી, અરોનો
નિરોધ થવાથી વગેરે વિવિધ હેતુઓથી આ વ્યાધિ થાય છે, તેમ જ
વારસામાં પણ એ પ્રાપ્ત થાય છે. આ વ્યાધિમાં સ્નાયુના સ્થિતિરથાપક
રેશાઓ ન્યૂન થાય છે અને તેથી શ્વાસનલિકા ખીડાયેલી રહે છે અને
તેથી શ્વાસ લેતાં અડચણ પડે છે. આ વ્યાધિ પ્રસિદ્ધ છે. એની ચિ-
કિત્સા નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવે છે—

નં. ૬ :—આ શ્વાસની અડચણને માટે ખાસ ઉપાય છે અને તે
મોટા પ્રમાણમાં તથા વારંવાર આપવામાં આવે છે. જે દમમાં આપ્યા
મનજ્ઞતન્તુબુદ્ધ દુર્બલ પડી ગયેલો હોય છે તેમાં આ અકરારી ઉપાય-
રૂપે વપરાય છે.

નં. ૩ :—દમમાં સ્થિતિરથાપક રેશાઓ ન્યૂન થાય છે તેથી તેને
ખનાવનાર આ ઔષધ હોવાથી એ આપવામાં આવે છે.

નં. ૧ :—એ વ્યાધિમાં થતી નમજાઈમાટે તથા યુગળાઈ જવાનું
અટકે તેમાટે વચ્ચે વચ્ચે દિવસમાં એક બે વાર આ ઔષધ અપાય છે.

સાધારણ રીતે આ ત્રણ ઔષધ ચોસે છે. તે ઉપરાંત નં. ૫, ૮,
૯, ૭, ૧૧ અને ૧૨ વપરાય છે અને તે નીકળતા જળગંભીરો ચિન્ત
ઉપરથી તથા ખીજ અવ્યવસ્થા જે દેખાય તેને માટે તે ઉપરથી નં. ૧ની
સાથે વધારામાં અપાય છે.

જ્યારે ખાધા પછી દમનો હુમલો જણાય અથવા દરદી સતત
સુકાઈ જાય અથવા આંખમાં કુવા પડેલા જણાય તો નં. ૭ તથા

પ્રકરણ ૧૭.

મુખઆદિના વ્યાધિ.

(અ) ગળું આવવું (Sore throat)—આ વ્યાધિમાં નં. ૪, ૫, ૯, ૧૦, ૬, ૧૧, ૧, ૨, ૮ આપઘા આપઘામાં આવે છે. તેમાં સુઝેલું ગળું હોય એટલે લાલાશ માત્ર હોય-વરમ હોય તો નં. ૪; એથી નહિ મરે તો અથવા પરપોટા જેવું લાં દેખાય તો નં. ૯; ગળું દુર્ગંધ મારતું હોય તો નં. ૬, ગળાઉપર કીમ જેવો થર દેખાય તો નં. ૧૦, ગળું સુઝી લીટજેવો પદાર્થ લાંથી નીકળતો હોય (વર-મની દ્વિતીય બુમિકા હોય) તો નં. ૫. વારવાર શુંકવું પડે, બળખો કાઢવો પડે તો નં. ૧૧. બહુ બોલવાથી વરમ થયો હોય અથવા ખોખરો અવાજ થયો હોય તો નં. ૧; પાંદેલું હોય અને રૂઝ લાવવાની હોય તો નં. ૨, અને રહી રહીને વેદના થતી હોય તો નં. ૮. સામાન્ય રીતે નં. ૪ અને નં. ૫ ધણાખરા કેસમાં બસ થાય છે.

(આ) સાદ બેશી જવો (Hoarseness):-નં. ૪ આગળ જરૂર પડે તો નં. ૫ ઠંડીને લીધે સાદ બેશી બપ તેમાં નં. ૫ અથવા પ્રસંગે નં. ૭. બહુ બોલવાથી તેમ થયું હોય તો નં. ૪ અને હેવટના ભાગમાં નં. ૬ ઉપયોગી છે. હઠીલા કેસમાં નં. ૨ અપાય છે.

(ઇ) દુર્ગંધ મારતો શ્વાસઃ (Offensive breath)—મોઢું આવ્યું હોય અને પેડવામાં પર વગેરે થઇ વાસ મારતી હોય તો તે-માટે નં. ૧૨ અને નં. ૨ આપવાં, ઉપરાંત નં. ૬ આપવું અને તે વિના દુર્ગંધ હોય તો નં. ૬ એકલું ચાલે છે.

(જ) ચોરીઆનો વરમ (Tonvilitis)—ગળાના ભાગમાં બંને બાજુએ જે ટોન્સિલ નામના અવયવો છે જેને આપણામાં ચો-રીઆ કહે છે તેનો વરમ થવો તેને આપણા લોકો ચોરીઆ આવવા કહે છે, અથવા ગળું આવી જવું કહે છે. આરંભમાં એ ભાગમાં લાલાશ દેખાય છે અને મોઢો પશુ મોઢું ઉધડાવી જોવામાં આવે તો જણાય છે. અજ ખાતાં મહેનત પડે છે. જીભપર થર દેખાય છે અને તૃપા લાગ્યા કરે છે. જ્વર પણ આવે છે, જે વ્યાધિ વધે છે તો જ્વરમાં વાનો ચાલો (Delirium) થાય છે. પછી એ પાકે છે અને પડ નીકળી જાય છે ત્યારે આરામ મળે છે.

આ વ્યાધિની ચિકિત્સામાં વરમની ચિકિત્સા જ (જુઓ પ્રકરણ ૧૨ પૃષ્ઠ ૧૦૭) કરવાની છે અને આ વ્યાધિ વધારે બળ પકડે છે તો તે સમયે શસ્ત્રવડે એ ચોરીઆને ચીરવા પડે છે અને પર કદાવણું પડે છે. અને તેથી એ વ્યાધિનું બળ જણાતાં કુશલ ડાક્ટરની સહાય અપેક્ષિત છે સાદા રૂપમાં નં. ૪ અને નં. ૫ બમ થાય છે. ચોરીઆપર ઘાળી કાણુ છારી બાજેલી હોય તો તે નં. ૬ને સચવે છે અર્ધું ચોરીઆના વરમમાં નં. ૧ ૨૨ નું અપાય છે, અથવા નં. ૬ ૩૦૨ અપાય છે ગળાના કાકડાના વરમમાં નં. ૬ ખાસ ઉપાય છે જમણી બાજુએ વધારે દુખાવો થવો, ગળું વાન મુઝેલું દેખાવું અને દરદી દગયો થઇ ગયેયો તથા ટાંઠો જણાવો તે નં. ૮ ને સચવે છે.

(વ) મોઢામાં ચાંદાં પડે તે માટે નં. ૬ વિશેષમાટે જુઓ પ્રકરણ ૧૪, ઇલ ઉપરના ચરમાટે તથા સ્વાદમાટે જુઓ પ્રકરણ ૧, ઇલના મોઢામાટે જુઓ વરમ પ્રકરણ ૧૨. નં. ૧૦ ૩૨ અથવા ૬૧ ચાંદાંમાટે અકસીર ઉપાય છે

(વિ) અવાળું ફૂલવા, અવાળુપર ગુમકું થવું એ બનેની ચિકિત્સા વરમના નિયમથી થાય છે. જુઓ વરમ પ્રકરણ ૧૨.

(જો) થુલીયુ (Aphthae, thrush)—

આ વ્યાધિ નાના બાલકોને થાય છે અને તે દવાની અસ્વચ્છતા, શીશીથી દુધ ખાવામાં આવે છે તો રખરની ગટી સાથે નહિ રાખવાથી તથા અયોગ્ય આદારના મેવનથી થાય છે આ વ્યાધિમાં મોઢાની ત્વચાઉપર ગોળ, ઘાળા મોતીયા (Vesicles—પાણી ભરેલા બીણા હાથુ) જૂટા જૂટા જણાય છે અને પછી તે આમળ ચાલતાં બેમા ઘણું બધું છે અને કોઇ કોઇ વાર ચાંદાં પડી ગયા હોય તેવો દેખાવ આપે છે અથવા ઘાળી પોપડીજિવા દેખાય છે. આ વ્યાધિ જાતે જોખમકારક નથી અને ઘણું કરીને ચારેક દિવસમાં યુવીયું ઉડી જાય છે, પણ બાલકને ધાવવા કઠવાની અડચણ વધારે પડે છે

આ વ્યાધિનું ખાસ ઔષધ નં. ૫ છે એને ખાવામાં આપવું જોઈ મોઢું ઘાવામાં વાપરવું આની સાથે જો વાળ વધારે ગળતી હોય તો નં. ૬ આપવો તથા જ્વર હોય તો નં. ૪

(ઝો) ગાલસુણીઆ, ગાલપચોરીઆ (Mumps)—

કાનના મૂળઆગળ જે ત્રિયિ છે તેના વગ્મ થાય છે, તે સુઝે છે તેને ગાલપચોરીઆ અથવા મમ્પસ કહે છે. એ સ્વતંત્રપણે થાય છે,

તેસાથે ગોખર (ઝોરી) વગેરે આવી ગયા ગાળી તેના કાર્યરૂપે પણ થાય છે. ધણું કરીને પંદર વર્ષની નીચેનાં બાલકોને એ થાય છે અને ઠંડી બેજવાળી દવામાં વધારે થાય છે. આ બાધિ એથી રોગ મનાય છે. એ ગાંઠનો સોજો કોઈ કોઈ વાર વધી ગળા તથા ચોરીઆસુર્ય જાય છે અને એના તરબને લીધે તાવ પણ આવે છે. બધારે કંઈ પણ આદું ખાવામાં આવે છે સારે ગજામાં અને દાઢઆગળ એક વિદ્યારૂપ અરચિકર જાન થાય છે એ આ બાધિની ખાસ નિશાની છે.

સાદા રૂપમાં આ બાધિ પોતાની મેળે મટી જાય છે અને કાંઈ પણ ચિકિત્સા કરવાની જરૂર રહેતી નથી. પણ વધારે રૂપમાં નહિ થઈ જાય અને વહેણે મટે તેરલામાટે એને માટે નં. ૫ ખાસ આપવું છે. એ જોના પર ચોપડવામાં આવે છે અને જરૂર જણાયે ખાવામાં પણ આપવામાં આવે છે. જ્વર હોય તો નં. ૪ વધારવામાં આવે છે. મોંમાંથી લાળ વધારે ગળતી હોય, યુંક બદ્ધ આવતું હોય અને ચોરીઆની સાથે ટપણટફિ હોય તો ત્યાં નં. ૯ આપાય છે. આ બાધિ થયેલાને ખુલા પવનમાં એવી રીતે નહિ સુવા દેવો કે પવનના સપાટા એના મોઢાપર લાગે.

(ઘ) ડોક રહી જવી (Stiffness of the neck):—

ક્રોધે આડુંઅવળું સુવામાં આવવાથી, એ લાગમાં બેજવાળો પવન લાગવાથી અથવા મજ્જાતન્તુની અવ્યવસ્થાથી આ સ્થિતિ થાય છે. તેમાં પ્રથમ હેતુ હોય તો ચોડી વાર બરાબર સંભાળીને સુઈ ઉઠવાથી એ મટી જાય છે અને આપવની જરૂર હોતી નથી. બીજા હેતુને લીધે થયેલી એ સ્થિતિમાં નં. ૪ નાં પોતાં મૂકવાથી એ મટે છે અને ત્રીજા હેતુને લીધે હોય તો નં. ૯ આવાથી તથા ઊના પાણીથી ઝારવાથી એ મટે છે. સંસારમાં નં. ૪ અને નં. ૯ આપવામાં આવે છે.

પ્રકરણ ૧૮.

દાંતના બાધિઓ.

દાંતના બાધિઓ વિવિધ પ્રકારે થાય છે. દાંતના મૂળમાં જે અવાજ છે તે સંજ્ઞાથી ત્યાં દુઃખે છે, દાંતની ઉપરનો ચળકતો પદાર્થ જે દાંતનું એનેમલ કહેવાય છે તે ધસાઈ જવાથી દાંતમાં દુઃખાવો થાય છે, દાંત જાતે સડે છે તો તેથી દાંતમાં દુઃખાવો થાય છે, તેમ જ દાંતઆગળ

જે સુદૃઢ મનજાતનુઓ આવી રચા છે તેની અવ્યવસ્થાથી તેમાં દુઃખાવો થાય છે. આ પારખવું કઠિન છે છતાં સાધારણ પ્રસંગમાં આસપાસની રિયતિથી સાધારણ મનુષ્ય પણ પરીક્ષા કરી શકવા સમર્થ થાય છે. અવાળું પુલવાથી થતી વેદના અવાળું જોવાથી સમજાય છે અને તેની ચિકિત્સા ઉપર આવી ગઇ છે. દાંતમાં કળતર થાય છે તો ત્યાં ઉના પાણીના કોગળા કરવાથી સારું લાગે છે અને ટાકા પાણીથી વેદના વધતી દેખાય છે અને ત્યાં નં. ૮ થી આરામ થાય છે. દાંત સડી જવાના સંધિમાં નં. ૧ દેવાથી સારું થાય છે તથા એનેમલની અવ્યવસ્થામાટે નં. ૩ છે. નં. ૧ અને નં. ૩ અસ્થિમાત્રનાં ઔષધ છે તેથી દાંતમાં અથવા એનેમલમાં અવ્યવસ્થામાટે એ બે ઔષધ છે. દાંતની જે વેદના ઠંડા જલથી આરામ પામે છે ત્યાં નં. ૪ વપરાય છે. વિશેષમાટે પ્રકરણ ૩ પૃષ્ઠ ૮૬ જુઓ. દાંતનો હડીલો દુઃખાવો જણાય તો નં. ૧૨નો પ્રયોગ કરવો, તેમ જ જેમાં ગરમી અથવા ઠંડીથી આરામ ન થતો હોય, જે વેદના રાત્રિએ વધતી હોય, જે પૂર્ણિમાની આસપાસ વધતી હોય તેમાટે પણ નં. ૧૨ છે.

બાલકોને દાંત આવે છે ત્યારે વિવિધ પ્રકારે ઉપદ્રવ થાય છે. કાંઈને દસ્ત થઇ જાય છે, કાંઈને ખસ થાય છે, કાંઈને આંખ આવે છે વગેરે વિવિધ અડચણો દેખાય છે. એમાં તે તે પ્રતીત થતા વ્યાધિનાં ઔષધ આપવાં ઉપરાંત દાંત આવે છે એ હેતુને લઈને નં. ૧ અને ૩ આપવામાં આવે છે. દાંત આવવાનો સંધિ થતા પૂર્વે જ જો ગાળે ગાળે બાલકને નં. ૧ આપવામાં આવે છે તો દાંત આવતાં અડચણ પડતી નથી. તેમ જ જેના કુટુંબમાં બાલકો દુર્બલ દાંતવાળાં જન્મતાં હોય ત્યાં માતા ગર્ભસ્થાયે જ નં. ૧ વચ્ચે વચ્ચે લે છે તો જન્મનાર બાલકના દાંત દુર્બલ થતા નથી. દાંત આવતાં આંચકા, તાણુ વગેરે થાય છે તેમાટે નં. ૮ છે. દાંતના દસ્તમાટે નં. ૧ તથા ૧૧ અથવા નં. ૧૦ છે. તેસાથે હોમાયોપથી કેમોમિલા બાલકોને સારી અસર કરે છે. જો દાંત આવનાર બાલકને સ્કોફુલસ પ્રકૃતિ હોય છે તો નં. ૧ સાથે અથવા નં. ૩ સાથે નં. ૧૦ આપવાની જરૂર રહે છે.

જે બાલકોનું માથું મોટું હોય છે, માથે પરસેવો વધારે થતો હોય છે, પેટ મોટું દેખાય છે, ગેરી ચામડી હોય છે, તીજો સ્વભાવ હોય છે, અને જેને પચનશક્તિ મંદ છે તેને માટે નં. ૧૨ સારી અસર કરે છે.

દાંતની કિંમત આપણી પ્રજા જેમ સમજે તેમ તેમના હક્કમાં

નરમાં એકને યાચ છે કે ઘોડા દિવસમાં નહિ ચપેલી હોય તેવાં બીજાં બાલકોને તે લાગુ પડે છે. આથી એનાથી બચવામાટે જેને ન થઈ હોય તેને અને તો જુદું રાખવાની જરૂર છે. સાધારણ ઉધરસથી આ ઉધરસને છૂદી પાડનાર ચિન્હ એમાં થતો “ વ્હપ ” છે, જેનું સ્વરૂપ જોવાથી જ સમજાય છે. એ ઉધરસનો ખાસ ઉપાય નં. ૮ છે. તે ઉપરાંત સાધારણ ઉધરસમાટે જે ચિકિત્સા ઉપર જતાલી છે તે વધારામાં કરાય છે. આ વ્યાધિમાં અશક્તિ વહેલી આવી જાય છે તેથી નં. ૮ની સાથે નં. ૧ તથા નં. ૬ વારા ફરતી આપવાનો જરૂર છે. આ વ્યાધિના ખાસ ઉપાયરૂપ નં. ૮, ૫ છે અને તે ધીરજ રાખી લાગી સમય આપ્યા કરવાના હોય છે. નં. ૧ દિવસમાં એક વાર.

(ક) ઉઠાંટીયું (Croup)—આ એક 'જાતની ઉધરસ છે અને તે સતત કલાકના કલાકસુધી લાગલગત આવ્યા જ કરે છે. એમાં શ્વાસનલિકામાં વરમ થાય છે અને તેમાંથી બહુજ ઝડપથી ફાઇબ્રિન નામનો પદાર્થ ઝડપા જ કરે છે. આરંભમાં શ્લેષ્મ, ઉધરસ અને જ્વરનાં ચિન્હો થાય છે. વ્યાધિ વધતાં એનું 'ખર' સ્વરૂપ બહાર આવે છે. દરદીનો શ્વાસ ઢુઢો થઈ જાય છે, શ્વાસ રફ થાય છે, અને ગડગડતો ધાતુસ્વન નીકળે છે, જ્વર ધણું કરીને હોય જ છે અને શ્વાસ લેવામાટે દરદી પોતાનું ડોકું પાછળ નાંખી દે છે. જાતુ બળગમ ધણું કરીને નીકળતો નથી અને જે નીકળે છે તે દોરીના જેવો અથવા ચામડીના કકડાજેવો દેખાય છે. ચહેરા ચિન્તાગુર, લાલ અથવા જૂરો થઈ જાય છે અને પરમેવામાં કુખી ગમેલો ધણે વખતે જણાય છે. આ વ્યાધિ જોખમકારક છે અને એલોપથીના નિયમથી કદસાધ્ય છે.

આ રાજીના નિયમપ્રમાણે નં. ૫ એનું ખાસ આપધ છે તેથી તે આપ્યા જ કરવાનું હોય છે. તેની સાથે નં. ૪ વારાફરતી અપાય છે. જો આ બે આપધથી એ ત્રણ ડોઝ આપ્યા છતાં કંઈ પણ આરામ દેખાતો નથી તો નં. ૧ અને નં. ૪ આપી જોવા ધટે છે. ત્યારે ચહેરા જૂરો થઈ જાય છે અને દરદીની સ્થિતિ જોખમ ભરેલી જણાય છે ત્યારે નં. ૬ તે સ્થિતિમાટેનું આપધ છે. આ વ્યાધિની ચિકિત્સા ડાક્ટરની મદદથી જ કરવી ધટે છે. ખરેખરા ઉઠાંટીયાનું આપધ નં. ૧ છે અને તેના જેવા જ અર્થે ઉઠાંટીયામાટે નં. ૫ છે એમ ડૉ. સુન્ડર જણાવે છે. તેથી ખરેખરા ઉઠાંટીયામાં નં. ૧ તથા નં. ૭ વારાફરતી આપવાના છે અને બીજા પ્રકારમાટે નં. ૪ અને નં. ૫ ઉપર કલાપ્રમાણે આપવાના છે.

(૫) વાંધણી, હેડકી, હિક્કા (Hiccough).—કાંઈ કાંઈ વાર સાધારણ વાંધણી આવે છે જે પાણી પીવાથી અથવા પડખું ફાળાવી સુવાથી મટી, જાય છે તે વ્યાધિ નથી, તેમાટે કંઈ પણ ઔષધની જરૂર નથી. પણ જે હેડકી છે, જે રોજ સતત આવ્યા કરે છે અને જેને લીધે દરદી ખાઈ શકતો નથી, ખાય છે તો ઉપદીમાં નીકળી જાય છે તે મનનતન્તુનો વ્યાધિ છે. અને તેમાટે આ શાસ્ત્ર નં. ૮ બસામણુ કરે છે. જે એ સ્થિતિ કવીનાષ્ટનના દુરપયોગથી થઇ હોય છે તો કવીનાષ્ટનની સધળી માડી અમરને મટાડનાર નં. ૯ આપવામાં આવે છે.

(૬) સાદ ખેરી જવો (Hoarseness)—જુઓ પ્રકરણ ૧૭ આ પૃષ્ઠ ૧૧૨.

(ઓ) દમ, અમુઝણ (Asthma)—છાતીમાં લોહીનો જમાવ થવાથી, ઋતુસાવની અવ્યવસ્થાથી, શ્વાસમાં ધૂળનો ભાગ અંદર જવાથી, આવેશને વશ થવાથી, હીરદીરીઆથી, શ્લેષ્મનો નિરોધ થવાથી, અર્શનો નિરોધ થવાથી વગેરે વિવિધ હેતુઓથી આ વ્યાધિ થાય છે, તેમ જ વારસામાં પણ એ પ્રાપ્ત થાય છે. આ વ્યાધિમાં સ્નાયુના સ્થિતિસ્થાપક રેશાઓ ન્યૂન થાય છે અને તેથી શ્વાસનલિક્ષા ખીડાયેલી રહે છે અને તેથી શ્વાસ લેતાં અડચણ પડે છે. આ વ્યાધિ પ્રસિદ્ધ છે. એની ચિકિત્સા નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવે છે—

નં. ૬:—આ શ્વાસની અડચણને માટે ખાસ ઉપાય છે અને તે મોટા પ્રમાણમાં તથા વારંવાર આપવામાં આવે છે. જે દમમાં આપો મનનતન્તુબૃદ્ધ દુર્બલ પડી ગયેલા હોય છે તેમાં આ અકસીર ઉપાય રૂપે વપરાય છે.

નં. ૩:—દમમાં સ્થિતિસ્થાપક રેશાઓ ન્યૂન થાય છે તેથી તેને ખનાવનાર આ ઔષધ હોવાથી એ આપવામાં આવે છે.

નં. ૧:—એ વ્યાધિમાં ચતી નજગાઇમાટે તથા મુંગળાઇ જવાનું અટકે તેમાટે વચ્ચે વચ્ચે—દિવસમાં એક બે વાર આ ઔષધ અપાય છે.

સાધારણ રીતે આ ત્રણ ઔષધ આપે છે. તે ઉપરાંત નં. ૫, ૮, ૯, ૭, ૧૧ અને ૧૨ વપરાય છે અને તે નીકળતા બળગમનાં ચિન્હ ઉપરથી તથા ખીજી અવ્યવસ્થા જે દેખાય તેને માટે તે ઉપરથી નં. ૫ની સાથે વધારામાં અપાય છે.

ન્યારે ખાધા પછી દમનો હુમલો જણાય અથવા દુરદી સ્વર રૂઝાઇ જાય અથવા આંખમાં કુવા પડેલા જણાય તો નં. ૭ તથા

એના જે સ્નાયુ છે તેના સંકોચાવાથી આ રિધાત થાય છે. એની ચિકિત્સામાં નં. ૮ માત્ર ઉપાયરૂપ છે.

(ઘ) શ્વાસનળના મુખનો ઇંડીમા (Oedema of the glottis) :—આમાં શ્વાસ બેસી જાય છે અને તે ક્રમે ક્રમે વધતાં શ્વાસ જતા રવા જેવો યર્થ રહે છે, ઉધરસ આવે છે, અંદર શ્વાસ લેતાં ખાસ અડચણ પડે છે અને બહાર શ્વાસ કાઢતાં તેવી મહેનત જણાતી નથી, ગળામાં કંઈ છે એવું દરદીને લાગે છે. ગળાની અંદરના ભાગમાં જલ ભરાવાથી આ સોજો થાય છે. દરદીનું ગળું ઉધડાવી અંદર આંગળીથી તપાસવામાં આવે છે તો ત્યાં બે ઠાણે મોટા સોજા જીવાના મળ્યાગળ દેખાય છે. દરદીને ચતો સુવાડી મોડું ઉધડાવવાથી પ્રસંગે તે જોઈ પણ શકાય છે. આ વ્યાધિની ચિકિત્સામાં નં. ૯ ઉપાયરૂપ છે (જુઓ પ્રકરણ ૧૧).

પ્રકરણ ૨૦.

જઠર અને આંતરડાના વ્યાધિઓ.

(Stomach & Intestines.)

(અ) અણર્થ

અણર્થ અને બંધકાશ એ સર્વ વ્યાધિઓમાં પ્રધાન વ્યાધિઓ છે. સોજો પચાણું ટકા જેટલા વ્યાધિઓ આને લીધે થાય છે. અણર્થ થવાનાં કારણો ધણાં છે છતાં મુખ્ય મુખ્ય કેટલાંક કારણો જોઈએ તો તે આ છે :—અતિપ્રમાણ આહાર, ઘીરાણા પદાર્થોનો આહાર, વીલાતી ખાંડનો ઉપયોગ (દેશી પીળી ખાંડ એણું તુકરાન કરે છે), ખરી મસાલાવાળા તીખા તમતમા પદાર્થો જે જઠરને ચલુચણાટ માત્ર કરે છે તથા જીભને બહેર મારી નાંખી રચિયું જાન જૂલાયે તેનો અધિક ઉપયોગ, દારૂ, ચઢા, કાશી, તમાખુ વગેરેનો નિત્ય કરાતો ઉપયોગ, બહુ ઉપવાસ, અનિયમિત સમયે કરાતો આહાર, ચાવવામાં કચાશ, રાત્રિના ઉભગરા, વ્યાયામનો અભાવ, મનના આવેશ વગેરે વગેરે.

અણર્થ એટલું બધું પ્રસિદ્ધ છે કે તેનાં ચિન્હો કહીવાં એ પુનરુક્તિમાત્ર છે. છતાં સહીષમાં પેટના ખાડાઆગળ દુઃખાવો, અન્નનું વમન, ખાટા ઓડકાર, ખાધા પછી જઠરમાં ખળતરા, પેટમાં પથ્થર પડ્યો હોય એવું જાન, અણર્થ અન્નની વાન્ત, અન્નની દુર્ગંધ મારતો વાયુસાવ, અર્શચ, ખાવ ખાવને જૂખ, પેટ ભરેલું એવું

જાન, ત્વચાની શુષ્કતા, રાત્રિનો પ્રસવેદ, માથાનો દુખાવો, હાથપગની શીતતા, ચક્રી, તન્દ્રા, નિદ્રાનો ભંગ, વિચારની અશક્તિ, ઇત્યાદિ ચિન્હો અશ્લર્ધુનાં સૂચક છે. અશ્લર્ધુથી બંધકોરા થાય છે, -ઝાડા થાય છે, મરડો થાય છે અને પ્રસવે ક્ષયસુધીના વ્યાધિઓ પણ થાય છે.

અશ્લર્ધુની ચિકિત્સા નીચેપ્રમાણે કરાય છે—પરિશિષ્ટ ૧લામાં આપેલું ‘અશ્લર્ધુ ચૂર્ણ’ લઈ નેવું. ધણાખરામાં એથી જ લાભ થતો જણાશે પૃથક્ ચિકિત્સા કરવી હોય તો આ પ્રમાણે—સાધારણ રીતે નં. ૪ અને નં. ૧૦ બેને ભેગા કરી જમતા પહેલા અર્ધ કલાક-પૂર્વે લેવાથી અથવા નં. ૧ તથા નં. ૧૦ને ભેગાં કરી જમ્યા પછી લેવાથી ખાધેનું પચી જાય છે. આ સર્વ સાધારણ ઉપાય છે અને તે પ્રથમ કરી જોવાના છે. એથી આરામ નહિ થાય તો નીચેપ્રમાણે ચિકિત્સા કરવાની છે. (અશ્લર્ધુ પ્રાયશઃ ઘીઆદિ ચરખીવાળા પદાર્થ તથા ખાંડ ખાધાથી થાય છે અને તે બંનેનો ઉતાર નં. ૧૦ છે.)

નં. ૪:—અશ્લર્ધુને લીધે જઠર, ખાધેનું અન્ન ઉપડીમાં નીકળવું; શરદીને લીધે પેટમાં દુખવું, જમે ને તરત પેટના દુખાવામાં વધારો થવો, પેટ દાબવાથી દુખાવો થવો, અરુચિ, દુષપ્રતિ અભાવો અને જમ્યા પછી ઉબકા આવવા અથવા ઉસડી થવી, ખાટા પદાર્થ ખાઈ ન શકાવા અથવા કોશી નહિ સદવી અશ્લર્ધુમાં અવસ્થ નિદ્રા આવવી અને બપોર રવિનાં આવવાં; સવારે ઉઠે ત્યાં સ્વસ્થતા નહિ લાગવી. જોરથી ઠંડપર વસ્ત્ર નહિ પહેરી શકવું. ટાંઢા પાણીની તૃપા લાગ્યા કરવી ચડા, કોશી જેવા ઉત્તેજક પદાર્થોની વારે વારે ઇચ્છા થતી આ શર્વ નં. ૪ને સૂચવે છે.

નં. ૫:—ચક્ર પોતાનું કામ બરાબર નહિ કર્યું હોય તો તેથી થતા અશ્લર્ધુમાટે આ આપણ છે. ચક્ર પોતાનું કામ નથી કરતું તો તેથી જીભપર ધીળો ચર બાજે છે, દસ્ત બરાબર થતો નથી, પીળા રંગનો થતો નથી પણ કંઈક ધીળાસપર, ઝાંખો પીળો થાય છે અને મૂત્ર રતારાપર થાય છે. વળી ઘીઆદિ ચરખીવાળા પદાર્થો ખાધાથી જે અશ્લર્ધુ થાય છે તેમાટે આ આપણ છે, પણ તેમાં પ્રથમ નં. ૧૦ આપવું અને તેથી ન મટે તો નં. ૫ આપવું.

નં. ૬:—મજ્જાતન્ત્રના અવસ્થાને લીધે પચનયત્ર પોતાની ગતિમાં મંદ થઈ ગયું હોય તો ત્યાં આ ઉપાય છે. વારંવાર બૂખ લાગવી, ખાધાં અને બૂખ્યાનું જાન થવું, પેટનો દુલાવો થવો,

જરૂરના ભાગમાં વાયુ ઉપલ્ભ થઈ તેનું સંતતરૂપર દબાવ્યું થાય છે. આ ઓપધને સૂચવનાર ચિન્હ છે.

નં. ૮—પેદુના ભાગમાં વાયુનો સંચય થવો, પેટમાં ગડબડા થવો અને વાયુસાથ જરાબર નહિ થવો, પેદુમાં ચુક નાંખવી, વાયુસાથ થતાં છતાં આરામ નહિ જણાવો છંપાદિ આ ઓપધનાં સૂચક છે.

નં. ૧૦—ખાટા આડકર આવવા, ખટારાની વૃદ્ધિનું ભાન થવું, ધીવાળા ચરખીવાળા પદાર્થથી તથા ખાંડથી થયેલા અશ્વર્થમાં, જીભનો વર્ણ પૂર્વે પ્રકરણ ૧માં કહ્યા પ્રમાણે થવો, ડાબે પડખે ગડબડાટ થવો છંપાદિ આ ઓપધને સૂચવે છે.

નં. ૧૧—પિત્તનું ઘટ્ટ થઈ જવું, દસ્ત લીસો થવો, કડવો સ્વાદ લાગવો, ઉલટી કડવી થવી, માથું દુખવું, ચક્કર આવવાં, જમણે પડખે સુવાધી પેદુમાં વાયુનો ગડબડાટ થવો અને જીભપર લીસોપીળો થઈ હોવો છંપાદિ આ ઓપધને સૂચવે છે.

નં. ૧૨—ગર્ભિણી સ્ત્રીને જણાતા અશ્વર્થમાટે, અભાવામાટે આ ખાસ ઓપધ છે. વળી ખાવાના પદાર્થો મોળા લાગવા, મોંમાં મોળા આવ્યા કરવી, જીભ સુકાવી અથવા ચુક બહુ નીકળવું, જીભપર બાળુએ પાણીના પરપોટા જણાવા, સાદા પાણીની ઉલટી થવી ઇત્યાદિ આ દ્વારાને દર્શાવે છે. મીઠું વધારે ખાવાથી થયેલું અશ્વર્થ પશુ આ દ્વારાને જ સૂચવે છે.

નં. ૧૩—નં. ૮ સૂચવાયા છતાં પોતાનું કામ નહિ કરે તે ભાં આ આપી જોવો. જીભનો વર્ણ જોવો. ચુક નાંખતી હોય તો ભાં નં. ૮ પછી આ આપવું.

જો થોડા વખતનું અશ્વર્થ હોય તો તે તરત જ મરી જાય છે. પણ કદાચ લાંબા વખતનું અશ્વર્થ હોય તો તેને વિલંબ થાય છે. લાંબા વખતના અશ્વર્થને કે જે ધીમે ધીમે જામતું જાય છે તેને અગ્નિશમાં કેનિક ડીસ્પેપ્સિસ આ કહે છે. આના પાંચ પ્રકાર એલોપ્થીસંસ્થા વર્ણન કરે છે (૧) સાદું અશ્વર્થ, (૨) ખટારાવાળું અશ્વર્થ, (૩) પિત્તાશ્વર્થ, (૪) દુઃખાવાવાળું અશ્વર્થ અને (૫) મનજાતનું અશ્વર્થ.

(૧) સાદા અશ્વર્થમાં આ પ્રકારનાં ચિન્હો ક્રમે ક્રમે જણાય છે—સહેજ ખાધેલું છતાં ઘણું ખાધું હોય તેવું ભાન થવું, ખાધા પછી કલાક બે કલાકસુધી પેટમાં ભાર લાગ્યા કરવો, રચિ થવી પ્રથમ તેસાથે કકડીને જૂખ નહિ લાગવી અર્થાત ખાતા પૂર્વે ખાવાનો આગ્રહ નહિ જણાવો, અભાવરૂપે દુઃખાવો, ફેટલાકને સંતતરૂપ આગળ દુઃખાવો

થવો, રાત્રિએ ઘણી વાર રક્તાશયની ફડક થતી, અસ્વસ્થ નિદ્રા, ખાધા પછી પ્રમથ નિદ્રાનો વેગ, નિરસાદેપણું. આ સર્વ ચિન્હો પેટભરીને ખાવાથી વધનાં. આ વ્યાધિને પ્રસંગે કુશળ ડાક્ટરો પણ આનિતી બીજી સમજે છે. મસ્તિષ્કનું નરમ પડી જવો તથા રક્તાશયના વ્યાધિની આમાં આનિત થાય છે અને દરદી પણ રાત્રિએ થતી ફડકથી અથના નાડી રહી રહીને ચાલવાથી બચને ધારણ કરે છે પણ આ સર્વ ચિન્હો આ અશ્વર્યમાંથી થાય છે અને એની ચિકિત્સા ઉપર જ્યારે તે પ્રમાણે નં. ૪ અને નં. ૧૦ બોજન પૂર્વે અથવા નં. ૧ અને નં. ૧૦ બોજન પછી દીર્ઘ સમય લીધા કરવા એ જ છે.

ખટાશવાળા અશ્વર્યમાં ઉપરનાં ચિન્હો સર્વ થાય છે પણ તે વધારે જોરમાં જણાય છે અને ખાસ કરી રક્તાશય આગળ બળતરા થાય છે તથા ખાટી ઉત્તરી, ખાટા ઉમકા, ખાટા આડકાર, ખાટા ગ્વાદ આદિ જણાય છે અને શુભપર ધોગો થર જણાય છે, તથા શુભપર કાતરા જણાય છે અને શુભની ધારપર દાંતના દરાના જેવાં ચિન્હો જણાય છે દરદી રાત્રે દાંત કકડાવે છે, મૂત્રમાં રતારા જણાય છે અને પેટના ખાડામાં દાખવાથી આણુ થવાનું જાન થાય છે ખાડવાળા પદાર્થો, લીલાં ફલ અને સર્વ પ્રકારનાં શાક ખાવાથી આ અશ્વર્ય વધે છે અને રક્તાશયની બળતરામાં વૃદ્ધિ કરે છે દુધ પણ પ્રતિકૂળ જણાય છે આની ચિકિત્સા ઉપર પ્રમાણે જ નં. ૧ તથા નં. ૧૦ મેગા લેવાની છે.

પિતાશ્વર્યમાં સાદા અશ્વર્યના ચિન્હો શિવાય નં. ૧૧ને સ્વ-વનાર ચિન્હો થાય છે અને તે કારણથી જ એને ૧૫૨ ગણનામાં આવે છે આ અશ્વર્યમાં બધેકોરા કોઈક વાર દેખાય છે, ધણુ કરીને દસ્ત નરમ ઉતરે છે, પેટમાં વીણાચૂંટા થાય છે, લમણાના જાગમાં દુ ખાવો થાય છે. દ્વિતીય પ્રકારના અશ્વર્ય કરતા એ ભેદ છે કે આ અશ્વર્યમાં અશ્વર્યના ચિન્હો ખાધા પછી વધારે લાગે વખતે જણાય છે—ધણુ કરીને સવારમાં જ જણાય છે આની ચિકિત્સા નં. ૧૨ આપવાની છે.

દુ ખાવાવાળું અશ્વર્ય દ્વિતીય તૃતીય પ્રકારના અશ્વર્યથી થાય છે અને તેમાં ખાસ કરીને છાતીના ખાડા આગળના ભાગમાં અતિશય—કાડી નાંખતું હોય તેવી—વેદના થાય છે એ વેદના બોજન બીધાના સમયથી શરૂ થાય છે અને પચનક્રિયા પૂર્ણ થયે રાખે છે. કેટલીક વાર જઠરમાં શ્લેષ્મપડમાં લોહીના જમાવ થવાથી આવી વેદના થાય

વાર થાય છે. પણ એ શિવાય બીજા અનેક મહાત્મ્યાધિઓ એ અવયવના થાય છે, તેમ જ ઇંતર કેટલાક વ્યાધિઓ, જેવા કે અર્શ વગેરે, તે એ ભાગમાં પ્રતીત થાય છે. એનું વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કરવા ખાસ આગ્રહ ધર્યો નથી કેમકે એમાં કેટલાકની જરાબર પરીક્ષા કુશળ અનુભવી ડાક્ટર શિવાય સાધારણ મનુષ્યો કરી શકે તેમ નથી અને બીજા કેટલાક છે તે સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. આથી સંક્ષેપ જ એ સંબંધમાં સેવવો ઉચિત ધાર્યો છે. આ વ્યાધિઓ તથા તેની ચિકિત્સા સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે:-

(૧) આમળા બહાર નીકળવી:—પાયુના ભાગનું બહાર નીકળવું તેને આ નામ અપાય છે. દરત જતાં બહુ કરાંજનારને આ સ્થિતિ થાય છે. આમાં એ પાયુના ભાગને આંગળીવતી પાછો પોતાને રક્ષાને બેસાડી દેવામાં આવે છે અને તે કામ કુશળ પુરોગને દ્વારે જ જરાબર થાય છે. ચિકિત્સામાં નં. ૩ ખાસ ઔષધ છે. એ ઉપરાંત બીજાં ચિત્તોમાટે નં. ૬, ૪ અને નં. ૧નો ઉપયોગ પડે છે. નં. ૩ અંદર બહાર વપરાય છે.

(૨) અર્શ, હરસ (Piles):—આ પાયુના વ્યાધિ નથી છતાં ત્યાં પ્રતીત થાય છે તેથી એને અહિં સ્થાન આપ્યું છે. એ ભાગની જૂરી રક્તવાહિની શિરાઓનો વિકાસ થવાથી એ ભાગમાં અંદર અથવા બહાર મસા દેખાય છે તેનું નામ અર્શ છે. જ્યારે એ મસા અંદરના ભાગમાં હોય છે ત્યારે ઝાડે ફરવા જતાં તેમાંથી ધણું કરીને લોહી નીકળે છે તેથી એ દુઝતા અર્શ કહેવાય છે; અને બહારના તે નહિ દુઝતા અથવા આંધળા અર્શ (Blind piles) કહેવાય છે. એની ચિકિત્સામાં નં. ૩ મુખ્ય ઔષધ છે. તેસાથે નં. ૧ તથા નં. ૪ વપરાય છે. નં. ૩ તથા નં. ૪ અક્રિય કરવાના સ્વભાવવાળા છે તેથી એનો ઉપયોગ ખાસ છે. ધણું ખર્ચ નં. ૩ એકલું જ બસ થાય છે. બહાર લગાડવામાં તથા ખાવામાં બને રીતે એ વાપરવું. નં. ૧ દિવસમાં એક બે વાર લેવું.

અર્શની ચિકિત્સા કરનારે યકૃત તથા જઠરાદિની સ્થિતિપ્રતિ અવશ્ય લક્ષ આપવું કેમકે એની સાથે અર્શને ધણો અને સાક્ષાત્ સંબંધ છે. તેમ નહિ કરનાર અર્શને સમૂળ સારા કરી શકતો નથી. વિવિધ ઔષધો આ નિયમથી વપરાય છે:-

નં. ૪:—સુગંધા અર્શ, દુઝતા અર્શ-જ્યારે સાદા લાલ લોહી તેમાંથી પડે ત્યારે.

નં. ૫—દુઝતા અર્શ, જ્યારે જડું કાણું લોહી પડે ત્યારે.

નં. ૬—સુંગેલા, દુઝતા અને ખરજ આવતી હોય તેવા અર્શ.

નં. ૩—બધી જાતનાં અર્શ, જીભનો વર્ણ તપાસવો કે જેથી

નં. ૩ની સાથે બીલું ક્યું ઔષધ આપવું તે સમજાય.

નં. ૭—ત્યારે જીભ પર પીળો ચીકણો થર જણાય ત્યારે નં. ૩ની સાથે આપવું.

નં. ૮—અતિશય વેદનામાટે. બહારના અર્શ પર લોશન મકવું.

નં. ૯—કઠણુ દસ્ત, પાયુ તથા મૂત્રનળમાં પીશાબ કરી રહ્યા પછી થળ ધત્યાદિ જણાય ત્યારે.

નં. ૧૨—અતિશય દુઝતાં અર્શ, પાકપગ ચડતાં અર્શ, અતિ ચૂંટ આવે અને તેની વેદના પાયુ તથા વૃષણમાં થાય.

પાયુસ્થાનીય ચીરા અથવા કાતરા (Fissures)—
પાયુના અંદરના ભાગમાં એ થાય છે અને તે વધતાં બહારસુધી આવે છે ત્યારે દરદીને પોતાની આંગળીથી પણ જણાય છે. હાયપર અથવા કેટલાકને પગને તળીએ જેવા હિંડા ચીરા પડી જાય છે તેવા જ આ હોય છે. એમાંથી દસ્ત થતાં લોહી નીકળે છે. એની ચિકિત્સા "અર્શ"ના પ્રમાણે જ છે. નં. ૩ ખાસ ઔષધ છે અને વધારામાટે જુઓ પ્રકરણ ૧૩.

ઉપજુ પદાર્થ વારંવાર પીવાથી, અતિશય જીલાબ લેવાથી, સખત જીલાબ લેવાથી, બધોકાશથી, ચઢા કાફી વગેરેના સેવનથી, મરીમસાલાનો અતિ ઉપયોગ કરવાથી, બેશી રહેવાથી, પેદુપર મજબૂત પાટો બાંધવાથી, મફતના વિકારથી, વારસામાં, વગેરે વિવિધ હેતુઓથી આ બને સ્થિતિઓ થાય છે. અર્શવાળાને પિત્તવિકૃતિ ધણું કરીને હોય જ છે તેથી ખરાબર સારું થવામાટે તેની ચિકિત્સા પણ કરવાની જરૂર છે. (આમાટે જુઓ પ્રકરણ ૨૧.)

(૩) ભગંદર:—પાયુના ભાગમાં ગડ થવાથી અથવા ઇંતર કારણથી આ દુષ્ટ વ્યાધિ થાય છે. એમાં શાસ્ત્રક્રિયાની જરૂર રહે છે. આ શાસ્ત્રના નિયમપ્રમાણે નં. ૧ તથા નં. ૧૨ એમાં વપરાય છે, પ્રસંગે નં. ૧૧ આપવાની જરૂર રહે છે.

(૪) જઠરનું કળાતર અથવા ચસકા (Gastralgia)—
જઠરના ભાગમાં અતિશય દુઝાવો, જઠરની વૃદ્ધિ અથવા સંકોચ; વેદનાના આરંભમાં અથવા અતિ ઉલટી થવી,—આ ચિન્હો એમાં થાય છે અને એમાં ખાસ ચિન્હ અતિશય વેદના છે. દરદીને મરી જવાનો

(૬) યકૃતમાં લોહીનો જમાવ.

(Congestion of the Liver)

આ વ્યાધિમાં પેદુમાં વા યકૃત અને પેટના ભાગમાં ભાર, છાતીએ (સ્ક્તાશય આગળ) બળતરા, હૃદય પર થર, સ્તનારમાં મોં ચીકણું તથા કડવું લાગવું, શ્વેત, અનિયમિત ઝાડે, દરતનો અનિયમિત રંગ, સ્ક્તાશયની કડક, નાડીની તથા નિદ્રાની અવ્યવસ્થા, ખરાબ સ્વપ્નાં, ચક્રી, માથાના આગલા ભાગમાં દુ.ખાવો, અર્શ, મુત્રા ઉધરસ, મૂત્ર અતિ લાસ-એ આદિ ચિન્હો થાય છે. આ બધાં ચિન્હો પ્રત્યેક દરદીને થાય છે એવું નથી પણ એમાંનાં ઘણાંખરાં જોવામાં આવશે. યકૃતની આ સ્થિતિ દીર્ઘ સમય ગ્રહે છે તો તેથી મૂત્રાશયમાં પાપાણુ, પગનો નજળો, મૂત્રપિંડના વ્યાધિઓ, શરીરમાં વિવિધ રથજો વરમ આદિ થાય છે, કેમકે યકૃતમાં લોહીનો જમાવ થવાથી યકૃત 'પૌતાનું' કામ કરવું નથી અને તેથી લોહીનાં તરવો શુદ્ધતાને પામતાં નથી. સારી પેઠે પેટ ભરીને ખાધા પછી યકૃત તપાસવામાં આવે છે તો તે વધેલું હોય તેવું જણાય છે.

આ વ્યાધિની ચિકિત્સા " વરમ "ની ચિકિત્સાથી જિન નથી લોહીનો જમાવ એ વરમનું પૂર્વરૂપ જ છે. યકૃતના વ્યાધિવાળાએ ખાંડ, ઘી, ચકા, કાફી, મખાલા અને દારૂને ઝેરની માફક દૂર રાખવાં ધટે છે.

(૭) યકૃત તથા પ્લીહની વૃદ્ધિ.

(Enlargement of Liver & Spleen)

યકૃતનું સ્થાન શરીરમાં જમણી બાજુએ અને પ્લીહ અથવા ખરોળનું ડાબી બાજુએ છે. નરિગ સ્થિતિમાં એ અવયવો બહાર પડતા દેખાતા નથી પણ જ્યારે વધે છે ત્યારે એ સ્થાનમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે, તેમ જ એક હાથનાં આંગળાં મૂકી બીજા હાથથી ટકેરા ભારી તપાસી જોવાથી એ વધેલા હોય તો તરત જણાઇ આવે છે. મેલેરિઆસ જ્વર અને મેલેરિઆથી થતા ઇંતર વ્યાધિઓમાં આ બન્નેની વૃદ્ધિ થવાનો સંભવ આવે છે અને ખરોળ તો ઘણું કરીને વધે જ છે. ખરોળ વધતાં ચહેરો છાછરો લાગે છે, ઝોઢ અને અવાળુ ફિક્કસ મારે છે; અજીર્ણ, કૃશતા, ખરોળના ભાગમાં ભાર ઇત્યાદિ ચિન્હો જણાય છે. આ બન્ને પ્રકારના વ્યાધિમાં નં. ૫ ખાસે ઐપથ છે. સામાન્ય રીતે નં. ૪ અને નં. ૫ આપવામાં આવે છે અને નં. ૧ પણ પ્રસંગે નિયમસર નહિ તો દિવસમાં એક બે વાર અપાય છે.

ખરોળની વૃદ્ધિ થતાં એના પર ટાઢ પાણીનો પાટો રાખવામાં

આવે, દાદા પાણીનું કુશ લેવામાં આવે અથવા પારાફરતી ગરમ પાણીને ઠંડું પાણી વપરાય તો તેથી ઘણો સારો લાભ થાય છે.

(૬) પિત્તપથરી.

(Biliary Calculus, Gall-Stone.)

યકૃતમાંથી-કવેજમાંથી પિત્ત નીકળીને જે કોથળીમાં ભેગું થાય છે તેને પિત્તની કોથળી અથવા ગોલ્ડબેગર કહે છે. એમાં કાંઈ કાંઈ વાર પથરી થાય છે તેને પિત્તપાશુ અથવા કાંકરી કહે છે આ કાંકરી અથવા પથરી એ કોથળીમાં હોય છે અથવા જે પિત્તનાદિની નળીઓ છે તેમાં જણાય છે. આમ થવાનું કારણ નં. ૧૧ના દોરની ન્યૂનતા છે. એ ન્યૂનતા થવાથી ઘણું છરીને નં. ૧ની ન્યૂનતા થાય છે. કેટલીક વાર નં. ૧ની ન્યૂનતા થવાથી શરીરમાં એનિમિયમ નામનો પદાર્થ નિગમોગી થઈ જાય છે. પિત્તની સાથે મળી આ પદાર્થ થઈ રહે છે. એ થવાથી એ આંતરે વેદના થાય છે, જ્વર પણ પ્રસંગે આવે છે, વગેરે વિવિધ ચિન્હો થાય છે હસ્તમાં એ પથરી નીકળે છે એ જ એ વ્યાધિની ખાતરા છે. એની ચિકિત્સા આ પ્રમાણે છે —

નં. ૧૧ અને નં. ૧ વાગે ફરતી આપવાના હોય છે નં. ૧ આપવાથી નવી પથરી થતી નથી અને નં. ૧૧ આપવાથી પિત્તવિકૃતિ શમે છે નં. ૧૧થી એ પથરી પીશાનદ્વારા નીકળી પશુ જાય છે

નં. ૪ જ્વરમાટે અને નં. ૮ અતિશય વેદનામાટે જરૂર પડે તેમ આપાય છે.

પ્રકરણ ૨૨.

મૂત્રયંત્રના વ્યાધિઓ.

(Urinary Disorders)

મૂત્રયંત્રમાં મુખ્ય ત્રણ અંગ આવે છે (૧) મૂત્રપિંડ, (૨) પીશાનની કોથળી, (૩) મૂત્રમાર્ગ, મુત્રશ્લેષ્મી, મૂત્રપિંડ એટલે કિડની (Kidney), (૨) પીશાનની કોથળી એટલે બ્લેડર (Bladder), (૩) મૂત્રમાર્ગ, મુત્રશ્લેષ્મી (Urethra) આ ત્રણમાંથી ગમે ત્યાં અવરોધ થયે મૂત્રમાં તથા મૂત્રપાથમાં અવરોધ થાય છે. મૂત્રપિંડ એટલે કિડની રક્તમાંથી મૂત્રને આકર્ષી લે છે અને જેમ જેમ એ ખેંચે છે તેમ તેમ દીપું દીપું પીશાન મૂત્રાશયમાં પડ્યા કરે છે અને ત્યાં ભેગો થાય છે. આ પ્રમાણે એ મનાશય—

જોડે જોડાય છે એટલે મૂત્રમાર્ગદ્વારા પીશાબ બહાર દાઢવાની હાજત થઈ તે. બહાર દેવાય છે. મૂત્રપિંડ અને મૂત્રાશય બંનેને વ્યાપારી ભેડી રાખનાર ગતિતંતુઓ છે અને તેને લીધે એ જાને પોતાનું કામ ખીજા અવયવોની માફક નિયમિતપણે કરી શકે છે. મૂત્રાશય સંકોચ-વિકાસને પામી ગરે છે અને જેમ પાણીના મુખપર મુખ્યપદ દરનાર રતાયુ છે તેવો જ એક રાસુ મૂત્રાશયના મુખઉપર છે. આ સર્વ મૂત્રયંત્રના જ અવયવો છે. તેથી આ પ્રકરણમાં મૂત્રપિંડના વ્યાધિઓ, મૂત્રાશયના વ્યાધિઓ, મૂત્રમાર્ગના વ્યાધિઓ, એ ગતિતંતુના વ્યાધિઓ, આ રતાયુના વ્યાધિઓ વગેરે સર્વનો સમાવેશ થાય છે. અમુક વ્યાધિ ક્યાંનો છે એ પરીક્ષા કરવા એ આખા યંત્રની સમજ સારી રીતે મેળવવી જોઈએ છે અને એ મેળવ્યા પછી પણ એની પરીક્ષા કરવી એ વિશેષ અનુભવની અપેક્ષા રાખે છે. તેથી આ સંબંધમાં મોટા વ્યાધિઓમાં અનુભવી ડાક્ટરની સલાહ લેવી જરૂરની છે. સામાન્ય વ્યાધિઓની ચિકિત્સા પોતાની મેળે સાધારણ મનુષ્ય કરી શકે છે.

નિરાગ રિયતિમાં મૂત્રનો રંગ સુકા ધાસુંજેવો પીળો અથવા તેથી સહેજ વધારે પીળો હોય છે. જ્યારે વધારે પીશાબ થાય છે ત્યારે એ રંગ એટલો પીળો દેખાતો નથી અને જ્યારે થોડો પીશાબ થાય છે ત્યારે રંગ કંઈક લાલાશપર દેખાય છે. પીશાબ સામાન્ય રીતે મોટા માણસને ૨૪ કલાકમાં ૩૦ ઓંડિસથી ૬૦ ઓંડિસ સુધી થાય છે. શિયાળામાં વધારે થાય છે અને ઉનાળામાં જેમને ખુશાસાથી પરસેવો થાય છે તેમને ઓછો થાય છે. સારીરમાંથી એક દ્વારથી પાણી નીકળી જાય છે એટલે બીજે દ્વારે નીકળવાનું રહેતું નથી. સામાન્ય રીતે પીશાબમાં જરા તરા એસિડિટી હોય જ છે તેથી જુરો લિટ્મસ પેપર અંદર જાળ્યો હોય તો તે લાલ થાય છે. જેઓ માંમાહાર કરે છે તેમને પીશાબ વધારે એસિડિટીવાળો હોય છે અને જેઓ વનરપતિ-માહાર જેવે છે તેમને પીશાબ સહેજ એસિડિટીવાળો જ હોય છે અથવા એક્સેલાઇન પણ હોય છે. પીશાબમાં લાલ લિટ્મસ પેપર જાળવાથી જો તે જુરો થઈ રહે છે તો પીશાબ એક્સેલાઇન નો અમ જણાય છે. સારી રિયતિમાં પીશાબની રોસિદિક એનિડી ૧.૦૨૫ થી ૧.૦૨૪ સુધી હોય છે. આનો નિર્ણય યુરિનામિટર નામના યંત્રે થાય છે. આખા દિવસનો ભેગો કરેલો પીશાબ હોય તેમાંથી થોડો લઈ તેમાં આ યંત્ર મૂકવાથી એનો નિર્ણય થાય છે. આમ કરવાની જરૂર છે કેમકે જુદે જુદે સમયે પીશાબની રોસિદિક એનિડી ઓછી વધતી

થાય છે. ધાતુ કરીને ખાંધા પછી એક બે કલાક સુધીનો પીણાજ
તેમાં આવે છે તો તેની સંપ્રેતિથી ધણી વધારે હોય છે. તેથી આખા
દિવસના પીણાખમાંથી થોડો લઈ આ નિર્ણય કરવો પડે છે. તેમ નહિ
થાય તો સત્તારનો પીણાજ લઈ તેના પરથી એ નિર્ણય કરાય છે.

નિરાગ સ્થિતિમાં મનની આ સામાન્ય સ્થિતિ છે. એમાં બ્યારે
મોટો ફેરફાર થાય ત્યારે તે વ્યાધિને સ્પર્શે છે. મૂત્રસંબંધી વ્યાધિમાં
યતાં મુખ્ય ચિન્હો તથા તેની ચિકિત્સા આ પ્રમાણે છે:—

(૧) પીણાજ મૂત્રાશયમાંથી બરાબર બહાર નહિ નીકળી
જવો અથવા સ્ત્રી સ્ત્રીને બહાર નીકળવો. આ ચિન્હ ધાતુ કરીને
પુષ્પોમાં થાય છે, સ્ત્રીઓમાં એનો એકો સંભવ છે. મૂત્રાશયનું મુખ
સાંકડું થઈ જવાથી અથવા વચ્ચે વચ્ચે બધ થઈ જવાથી આ ચિન્હ
થાય છે. એને Retention of Urine કહે છે. એની ચિકિત્સામાં
નં. ૬, ૧૨, ૮ વપરાય છે. મૂત્રાશયના મન્મનનું બહેર મારી
જવાથી આ સ્થિતિ થાય છે તો નં. ૬ અને નં. ૧૨ ઉપાયરૂપ
છે અને એ લાગના સંક્રાંતિવાથી એ થાય છે તો નં. ૮ છે. પીંડના
લાગમાં સેક કાઢવાથી આ ચિન્હમાં લાલ થાય છે. ડાકટરને સગી
મૂકવી પડે છે તે આ ચિન્હમાં જ પડે છે. દિવસમાં ત્રણ ચાર વાર
મૂત્રત્યાગ કરવો આવશ્યક છે. જેથી તેમ નથી કરતા અને પીણાજને
મૂત્રાશયમાં ભેગો થવા જ દે છે તેમનો એ અવધન અપ્રમાણ વિકાસ
પામેવો રહેવાથી ઘણે કરીને બહેર મારી જાય છે.

(૨) મૂત્ર રચાતું જ નહિ અથવા બહુ જ ઓછું રચાતું
(Ischuria, Suppression of Urine) ઉપરના ચિન્હમાં મૂત્ર
સ્રવણ રહે છે. પણ તે બહાર નીકળતાં વાંધા આવે છે અને આ
ચિન્હમાં મૂત્ર રચાતું જ નથી, ધમણી મધિરમાંથી મૂત્રને બેચી
કાઢતી નથી. આ સ્થિતિ ધમણીમાં લોહીનો જમાવ થવાથી તથા ટાઇ-
ફાઈડ શીવર, કોલેરા વગેરે વિવિધ વ્યાધિમાં થાય છે. જ્વરમાત્રમાં
શરીરના સર્વ રસો મુકાઈ જાય છે. છતાં બ્યારે મૂત્ર મર્યાદા ઉપરાંત
ઓછું થાય અથવા બધ થઈ જાય ત્યારે તે વ્યાધિરૂપ છે. આમાં
મુખ્ય ભય રધિરને વિષમય થઈ જવાનો રહે છે. આની ચિકિત્સામાં
નં. ૧૧ મુખ્ય છે અને નં. ૮ સહાય કરનાર છે.

(૩) ઉત્પા બળવો—પીણાજ કરતાં વેલના થવી (Dysuria).
મૂત્રમાર્ગ અથવા મૂત્રાશયના મેમ્બ્રેનની ઉત્તેજિત સ્થિતિ થવાથી

આ ચિન્હ થાય છે. સાધારણ રીતે નં. ૯, નં. ૧૧, નં. ૪નો પ્રયોગ એમાં કરાય છે.

(૪) મૂત્ર ૨૪ આંહિસથી ધાતુ આણું થઈ જવું અથવા ૬૦ આંહિસથી વધારે થઈ જવું. ઉનાળામાં અતિશય પરસેવો થવાથી તથા જોકદમ ઠંડી લાગવાથી પીશાબ આછો થઈ જાય છે પણ એ શિવાય નિયમસર જો ૨૪ આંહિસથી ઘણો આછો આળા દિવસમાં થતો હોય તો તે વ્યાધિનો સૂચક છે. નં. ૧૧ એ મૂત્રલ આપક છે. ધમણીના છર્ણુ વ્યાધિઓથી અથવા આધિને લીધે, મનજાતનુની નમજાધને લીધે અને એવાં સાધારણ કારણોથી પણ પીશાબ વધી જાય છે, તેમાં નં. ૯ અને નં. ૬ ઉપાયરૂપ છે.

આ શિવાયનાં બીજાં ચિન્હોમાંટે આ શાસ્ત્રમાં નીચે પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવામાં આવે છે—

પીશાબમાં જાડો ઘોળો પદાર્થ જતો હોય (Chylous Urine)તે
—નં. ૫.

„ ઈંટાળા રંગનું સેડિમેન્ટ (ઠરી જતી) જણાય તો...નં. ૧૧.
પીશાબ સાફ લાલ થાય તો.....નં. ૧૦.

„ ઘોળો પાણી જેવો થતો હોય તો.....નં. ૯.

પીશાબમાં એનુબુમેન જતું જણાય તો.....નં. ૧.

„ ખરૂં „ „ „.....નં. ૨.

„ ધાતુ જતી „ „.....નં. ૧ તથા નં. ૧૦.

„ મુશ્કે એસિડ હોય તો .....નં. ૧૦.

„ મુરેટ „ „ .....નં. ૧૨.

„ ક્રેમ્ડેપ્ટ જતો „ „ .....નં. ૧.

પીશાબમાં એસિડિટી વધી ગઈ હોય તો .....નં. ૧૦.

પીશાબ વિશેષ એક્ઝેલ્વાર્ષન જણાય તો ...નં. ૯ અથવા નં. ૫.

નં. ૧૦ અને નં. ૧૧ એ પીશાબને વધારનાર છે, જાંઘ થયેલો હોય તો લાવનાર છે અને નં. ૯ પીશાબને નિયમમાં રાખનાર છે.

એટોપથી ગ્રહકરો જ્યાં મિક્સચર એક્ઝેલ્સિ આવે છે ત્યાં નં. ૧૦ અપાય છે, નં. ૧૦ અને નં. ૧ એગા કરી આપવાથી એ મિક્સચરનું કામ થોડા દલાકમાં જ સરે છે.

મૂત્રપત્રોના વ્યાધિઓમાં નીચેનાં ઔષધ તે તે ચિન્હોમાં વાપરવામાં આવે છે:—

નં. ૪: સંકેતક સ્નાયુની શિથિલતાને લીધે વારંવાર સહેજ

સહેજ પીશાબ થયા કરવો. બાલકોને રાત્રે ઉંઘમાં પીશાબ થઈ જવો (આમ ઉપાય નં. ૧૧ છે). રાત્રિએ સહેજ સહેજ પીશાબ થવો. મૂત્રાશય તથા મત્રપિંડનો વરમ-પ્રથમ ભૂમિકા. ઉતાળાને લીધે અથવા તાપને લીધે પીશાબ ઓછો થઈ જઈ ઉંઘવા બળવો. અતિશય પીશાબ થવો. દિવસના ભાગમાં નહિ રહેવાય એવી પીશાબની હાજત થવી, કે જે ઉશ્મા રહેતાં વધારે થાય, અને તે સાથે મૂત્રમાર્ગમાં અને મૂત્રાશયના સુખ આગળ વેદના થવી (સવાર સાંજ જે વાર આ દવા આપવી).

નં. ૫: મૂત્રાશયનો વરમ (દ્વિતીય ભૂમિકા). મૂત્રાશયના છજી વરમમાં આ સુખ્ય ઔષધ છે. યકૃતની નબળાઈને લીધે પીશાબમાં યુરિક એસિડ જીવું હોય તો અથવા પીશાબ કાળાશપર થતો હોય તો.

નં. ૬: મૂત્રાશયનો વરમ-દરદી હગતો થઈ પડે ત્યારે. વારંવાર પીશાબ કરવાની હાજત થયા કરવી અથવા અતિશય પીશાબ થવો. મજબૂતત્વની નબળાઈને લીધે પીશાબ ગાંઠી નહિ શકાય તે. મોટા છોકરાઓમાં પીશાબની વારંવાર હાજત, અને જાન વિના પીશાબ થઈ જવો. મૂત્રમાર્ગમાં ચેગ. આદ્ય પીગો પીશાબ. મૂત્રમાર્ગમાંથી લોહી નીકળવું, તેમાં અગ્ર આવવી. મૂત્રાશય તથા મૂત્રમાર્ગમાં કપાવું હોય તેવી વેદના.

નં. ૮: માણુમ ઉમે રહે કે ગાયે કે તરત પીશાબની હાજત થઈ આવવી. મ્દી રડીને પીશાબ થવો. સળી મૂકના પછીની વેદના. બાલકને અતિપ્રમાણુ પીશાબ થવો.

નં. ૯: અતિશય પીશાબ થવો અને સુકાઈ જવું. પીશાબમાં લોહી જવું. પીશાબ પછી બળતરા થવી. ગાલતાં પીશાબ થઈ જવો.

નં. ૧૦: બાલકોને અમણુતાં પીશાબ થઈ જવો. પીશાબમાં યુરિક એસિડ. મત્ર નહિ બધાવું. મધિવાની સાથે કાળાશ પડતો પીશાબ, વારંવાર પીશાબની હાજત. મંદુમેદ (નં. ૧૧ ખાસ ઉપાય). મૂત્રાશય હીનશક્તિ થવો. મૂત્રાશયમાં પથરી. મૂત્રાશયના વરમમાં આ ખાસ ઉપાય છે.

નં. ૧૧: પીશાબ બંધ થઈ જવો-રચાવો જ નહિ. આ ઔષધ મૂત્રલ છે. પીશાબમાં રેતી જતી, પથરી દેખાવી, ઈંટાળાજેવા રંગનો પીશાબ થવો. મંદુમેદમાં થતો અતિપ્રમાણુ પીશાબ. પીશાબમાં પિત્ત અતિશય હોવું (નં. ૫). શાકેરીઓ પીશાબ અથવા મંદુમેદ. ઉંઘમાં પીશાબ થઈ જવો. પીશાબ નીકળવો નહિ.

નં. ૧૨: પીશાબમાં પડે જવું. યુરિક એસિડની લાક રેતી

હોય તો ભાગેલા ભાગોને સંધાનમાં મદદ કરે છે; પૃષ્ઠદંડ વાંકો થયે હોય અથવા સોંટા-ચંગ હોય તો ત્યાં પણ નં. ૧ અપાય છે, અને અસ્થિના વ્યાધિમાત્રમાં વચ્ચે વચ્ચે આ આપવાનું હોય છે; હાડકાના ભાગમાં વાગ્યું હોય તો ત્યાં નં. ૧ તથા નં. ૩નાં પોતાં મૂકવાથી વહેતો આરામ થાય છે. હાડકાના વ્યાધિમાત્રમાં નં. ૧૨ વપરાય છે. નં. ૧૨ને મધ્યુરી પછી નહિ આપવો. પ્રથમ ભૂમિકા પછી અને ખાસ કરી દીર્ઘ સમયના વ્યાધિમાં નં. ૧૨ અપાય છે.

નં. ૧૨: કમરનો દુઃખાવો, હાડકાં પર પડતાં ચાંદાં, હાડકાંમાંથી થતું પીગો દુર્ગંધ મારવો પરમિતિત પદાર્થ નીકળતો હોય ત્યાં સર્વમાં આ ઔષધ સૂચવાય છે. નળની અવ્યવસ્થામાં અપાય છે. એની પછી નં. ૨ અપાય છે (ખાસ કરીને પાડેનું હોય અને ૨૪ આણુવી હોય ત્યાં).

નં. ૩: હાડકાના ભાગમાં પગડ લાગી હોય તો, નાકનાં અસ્થિમાંથી રસ ઝરતો હોય સારે, તથા નાનાં છોકરાંના માથાપર લોહી-ભરેલા ટ્યુમર થાય છે તેમાં અપાય છે.

નં. ૬: અસ્થિ ક્ષીણ થઈ જતાં હોય ત્યાં નં. ૬, નં. ૧ની સાથે અપાય છે.

નં. ૪: વરમનાં ચિન્હોમાટે નં. ૧ની સાથે આ અપાય છે.

(ઘા) ઠાઠાનાં અસ્થિનો વ્યાધિ. (Hip-Disease)

આ વ્યાધિ કમરના ઠાઠાનાં અસ્થિના સાંધાનો વ્યાધિ છે અને એમાં એ સાંધાની વચ્ચે રહેલા દોમંગ પદાર્થનો તથા અસ્થિનો વરમ થાય છે. સાધારણ રીતે આ વ્યાધિ ખાસકરતે થાય છે. એની શરૂઆત અતિગુપ્તપણે થાય છે અને આરંભમાં ધૂંટણમાં વેદના થાય છે અથવા પ્રસ્તુત સાંધામાં નળગાઈ લાગે છે. પછી એ અસ્થિ લાંબુ થાય છે અને સુકાય છે. વ્યાધિ વધે છે તેમ સાંધામાં વેદના થાય છે, અને વેદના નીચે ઉતરતી જાય છે એટલે ધૂંટણ, ધૂંટી તથા પગના ભાગમાં જણાય છે અને તીવ્ર થતી જાય છે. બ્લેડ, આદિ પણ સાથે આવે છે. સાંધામાં પર થાય છે, અસ્થિનો ચાંદાં પડી કાય થાય છે અને તે અસ્થિ જે આરંભમાં લાંબું થયું હતું તે હવે હમેશને માટે ટુંકું થઈ જાય છે.

આ વ્યાધિની ચિકિત્સા ૩૮, ૩૯મી ક્રમમાં છે અર્થાત્ નં. ૪, ૫, ૧૨, ૨ કમપ્રમાણે વ્યાધિની અવસ્થાપ્રમાણે અપાય છે. એ ઉપરાંત નં. ૧ તથા નં. ૩નો ઉપર (અ) માં કહ્યા પ્રમાણે,

ઉપયોગ કરાય છે. અસ્થિ સહે તો સંજાને નં. ૧ વધતો અટકાવે છે.

(ક) દંત્યકીયુ. (Lambago)

કમરના ભાગમાં પાડગ વાનો સખત દુખાવો થાય છે તેનું નામ દંત્યકીયુ છે. આ સાથે ઘણી વાર સખત જ્વર આવે છે પણ મુખ્ય ચિન્હ કમરનો દુખાવો છે. આની ચિકિત્સામાં નં. ૪, ૩, ૧ અપાય છે. તેમાં જ્વરમટે તથા વેદનામાટે નં. ૪ અપાય છે. આયકો વગેરે સાચવાથી જો એ ગિયતિ થઈ હોય તો નં. ૩, નં. ૪ની સાથે વાસકરત્ની અપાય છે. નં. ૧ વચ્ચે વચ્ચે અપાય છે. (આ સાથે સંધિવા તથા ન્યુરલજીઆ-પ્રકરણ ૬, ૭ તથા વાતચૂર્ણ પરિશિષ્ટ ૧ જોવાં.)

(ગ) ગળાના પૃષ્ઠમાં, પીઠમાં તથા પગમાં થતી વેદનાઓ.

જે વેદનાઓ આલતાં થાય છે અથવા આલવાથી-ગતિથી વધે છે અને ગતિ ન કરવાથી સારું લાગે છે તેમાં નં. ૪ અને પંજીથી નં. ૫ જોઈએ છે જે વેદનામાં ખોડા ખોડા આવવું પડે છે તથા જેમાં સામાન્ય મહેનત કે કસરત કરવાથી સારું લાગે છે અને થાકથી અથવા લાસુ આવવાથી જે વધે છે અને આવવાનો આરભ કરતાં જ જે સૌથી વધારે લાગે છે તેમાં નં. ૬ વપરાય છે.

જેમાં બહાર મારી ગયાનું લાન થાય છે, અથવા કીડી ચાલતી હોય તેવું લાન થાય છે અથવા હાર બગ્ગ મુક્યુ હોય તેવું લાન થાય છે તેમાં નં. ૧ વપરાય છે. આ વેદના રક્તિએ અને જેથી ગ્રહેવાથી વધે છે. નં. ૩ પણ પ્રસંગે અજમાવવો આમાં પડે છે (નં. ૧ની પંજી).

ભાલા વોચાતા હોય તેવી, રક્તી રક્તિને અને એક રથાનેથી બીજી રથાને જથ્થાતી વેદનાઓ નં. ૮ને સૂચવે છે.

પૃષ્ઠની વેદનાઓ જેમાં કંઠણ પદાર્થપર સુવાથી આરામ લાગે છે તેમાં નં. ૯ વપરાય છે.

સાંજના ભાગમાં વધતી, ગરમ ઓરડામાં વધતી અને ખુલ્લી દવામાં ગરમ પડતી વેદના નં. ૭ને સૂચવે છે.

મજ્જતન્તુની અવ્યવસ્થાથી થતી વેદનામાં નં. ૬ અને નં. ૮ ઓપાય છે અને તે એ બેનાં ચિન્હોપમાણે અપાય છે.

ધૂંટણની ઢાકણીની નીચે લગાવું પાણી નં. ૧ અને છેવટે નં. ૧૨ વાપરવાથી મટે છે.

રસોળીમાટે નં. ૧ ઉપાયરૂપ છે.

સાથેટિકા નામનો વ્યાધિ કમરથી તે ધૂંટણસુની જથ્થાત છે તેમાં

નં. ૮ તથા નં. ૬ અપાય છે. એ વ્યાધિ મનમતનુભો છે માટે તે પ્રકરણમાં જોવું.

---

(૮) આખના મજબત્તનુના નિકારમા નં. ૬ અને મોલીયાને માટે નં. ૧ તથા નં. ૩ આ બે ઔષધની મોલીયા થતો અટકે છે અને કોઈ કોઈ વાર કદાવરો પડતો નથી પણ એમ ને એમ પણ મની જાય છે.

પ્રકરણ ૨૬.

કાનના સામાન્ય વ્યાધિઓ.

નં. ૪ — વરમના ચિન્હો કાનમા થયા હોય છે તો તેમાટે તથા કાનમા ગટન જરના હોય તથા બગતરા થતી હોય તો તેમાટે આ અપાય છે કાનમાં અનાજ સહાયા જ કરતા હોય તો તેમાટે નં. ૪ અને નં. ૫ છે, પણ સ્વદમ મજબત્તનુની નમળ થતી તેમ થતુ હોય તો નં. ૬ છે હૃદયનો પ્રવેગ ધમકારો કાનમા સહાયાય તે અટકે એવી કે કાનમાં થતા ધમકારાથી હૃદયના ધમકારા ગણી શકાય તો આ ચિન્હ નં. ૪ને ખાસ જગ્ય છે કાનમાંથી લોહી નીકળતુ હોય, એ ભાગ માંચજેવો રાતો અગરા કાળો દેખાય, ૫૩ નીચના છતાં વેદના આગી નહિ થાય, વેદના ગી રડીને ની હોય તો તે સર્વ નં. ૪ને સૂચવે છે. રાત્રીને લીધે કાનના દુખાવામાં નં. ૪ અકસીર ઉપાય છે

કાન પાકવો — આમાં નં. ૧૨ અને ૫૩થી નં. ૨ અપાય છે. ખાવામાં આપવાની સાથે કાન સાફ કરી એ આસને અદર ધુકવાં અથવા પાણીમાં નાંખી તેનાં દીપા પાડવા.

બહેરાસ — વિનિધ કારણથી એ થાય છે. તેમાટે નં. ૫, ૭, ૬, ૮, ૧૨, ૩ અને ૯ ખીજ ચિન્હો હિરથી તથા તેના કારણનો નિર્ણય કરી જે અનુકૂળ જણાય તે વાપરનામાં આને છે, ધણુમાં નં. ૫ તથા ૫૩ નં. ૮ આપી જોવાથી લાભ થાય છે.

કાનનો દુખાવો. — સામાન્ય દુખાવામાટે નં. ૮ અને ૬ છે, અને કૃમિને લીધે થતો હોય તો નં. ૧૦ છે.

પ્રકરણ ૨૭.

રક્તાશય અને રક્તવાહિની શિરાઓના વ્યાધિઓ.

નાડીનો વેગ મં થાય તથા નાડી નમળી જણાય તો નં. ૬. ૧૪

એનો હુમલો ન થાય તેમાટે આપ્યા કરવાનું હોય છે.

નં. ૮: તાણુ અને આંચકી આવે છે તો તેમાટે આ અપાય છે. ઉના પાણીમાં વારંવાર આ આપવું પડે છે.

નં. ૯: વચ્ચે વચ્ચે અને ખાસ કરીને જેને દુરાચારથી આ બ્યાધિ લાગુ થયો હોય અથવા જેનો શરીરબાંધો બહુ દુર્બલ હોય તેને

નં. ૧૨: જે તાણુ અથવા આંચકી રાત્રિએ જ વધારે આવતી હોય અથવા પૂર્ણિમાના સંધિમાં આવતી હોય તેને માટે નં. ૮ને બદલે આ અપાય છે.

નં. ૧૦: કૃમિથી થતા ફેફસામાં આ ખાસ આપધ છે.

ડો. સુરધર આ બ્યાધિમાટે નં. ૫, નં. ૯, નં. ૧૦, નં. ૬ અને નં. ૮નો ચિન્હોપ્રમાણે ઉપગ્રોમ કરવા સૂચવે છે.

(અ) સનિપાત.

આ એક ચિન્હ છે અને તેની ચિકિત્સા આ પ્રમાણે છે.—

નં. ૪. જ્વરસંદિત સનિપાત હોય તોતેમાં.

નં. ૬. જમે તે વખત વાનો આળો થઈ આવે કે જેમાં દરદી ઉડી ઉડીને દોડે, જમે તે હવે તો તેમાં તથા મુરસાનિપાતમાં આ અપાય છે. એનાથી લાભ નહિ થાય નો નં. ૬ આપવો. દાર પીવાથી થતો સનિપાત તે મુરસાનિપાત છે.

આ બ્યાધિઆ ઉપરાંત મગજના પડદાનો વરમ (Meningitis) (નં. ૧૧ ખામ આપધ છે, નં. ૪ તથા નં. ૧૧ વારા ફરતી આપવા, પછી વરમની દ્વિતીય બૃમિકા થાય ત્યારે નં. ૫ અને નં. ૧૧ વારા ફરતી, નં. ૧ દિવસમાં એક બે વાર), મગજનો વરમ, (Inflammation of the Brain, એમાં જોખતાં આપધો નં. ૪, ૫, ૬, ૯, ૧) માંડપણ (Insanity, નં. ૬), મગજ પોચું પડી જવું (softening of the Brain), મગજનું ડોળાવું (Concussion of the Brain, નં. ૬), મગજનું દબાવું (Compression of the Brain) વગેરે વિવિધ બ્યાધિઓ થાય છે. પણ તેનું નિદાન કુશલ અનુભવી ડાક્ટર જ કરી શકે છે તેથી તેનું પ્રતિપાદન આ લઘુ ગ્રંથમાં અરથાન ગણ્યું છે. એ બ્યાધિની ચિકિત્સા પણ અનુભવીને હાથે જ કરાવવી કેમકે એમાં દવા આપવા ઉપરાંત બીજી ઘણી સાવધાનતા અને માવજત કરવાની હોય છે.

(ક) પગે પરમેવો થયા કરવો, રાત્રિએ પરમેવો થવો.

આ એક ચિન્હ છે અને તે સામાન્ય રૂપમાં હોય ત્યાંસુધી અને માટે કાંઈ પણ કુત્તેબ રહેતું નથી પણ કેટલાક માણુગોને હાથે અને પગે-પગને તળીએ-એટલો બધો પરમેવો વારંવાર થયા કરે છે કે કોઈ પણ પદાર્થને તે સ્પર્શ કરી શકતા નથી. જેને તે હાથમાં લે છે તેના પર ડાઘા પડે છે. આવી સ્થિતિ હોય તો તેને માટે ચિકિત્સા કરવાની રહે છે. તેમ જ શિયાળામાં રાત્રિએ પરમેવો થાય અને તેસાથે નમગાઇ લાગે તથા ખીજે ખાસ વ્યાધિ અથવા તેનું કારણ નહિ દેખાય તો તેની ચિકિત્સા નીચે પ્રમાણે થાય છે. આ ખંને ચિન્હોની ચિકિત્સા એક જ છે. નં. ૧૨ એ પ્રધાન ઔષધ છે. એ થોડા દિવસ આપી જતેવું અને એથી જો નહિ આરામ થાય તો જ નં. ૯ અજમાવી જતેવો. (નમગાઇમાટે નં. ૧ છે.)

(સ્વ) અફીણનું વ્યસન.

નં. ૧૦:-આ ઔષધના સુખ ડોઝ ત્વચાની અદર પીચકારીથી આપવામાં આવતાં અફીણ ખાવાનો ઇચ્છા ઓછી થઈ જાય છે. નં. ૧૦-નું પ્રમાણ ધીમે ધીમે વધારતાં જવું પડે છે. બે એક માસમાં એ વ્યસન મટી જાય છે. આ જ પ્રમાણે નં. ૬ પણ એ વ્યસન છોડાવવામાં મોટું ઉપયોગી ઔષધ છે નં. ૬ ડાનું વાપરવું.

પ્રકરણ ૨૯.

ત્વચાના વ્યાધિઓ

કેટલાક ત્વચાના વ્યાધિઓ જેવા કે શીતલા, ઓરી, રતવા વગેરે, પૂર્વે વર્ણન કરાયા છે તેથી અત્ર તે શિવાયના ખીજાનું વર્ણન કરવાનું રહે છે. એનાં વિવિધ નામો એલોપથીસરથા આપે છે અર્થાત્ ઘણાં વિભાગો પાડે છે. એ બધા વિભાગ અત્ર ચિકિત્સામાટે જાણવાની જરૂર નથી. અત્ર નીચેના નિયમપ્રમાણે ચિકિત્સા કરાય છે.

(અ) સામાન્યચિકિત્સા.

જુઓ પરિશિષ્ટ ૧-ત્વચાચૂર્ણ.

‘નં. ૪ —ત્વચાના બધા વ્યાધિઓમાં આરંભમાં આ અપાય છે. વ્યારે ત્વચાપર લાલાશ દેખાય છે, દાદ થાય છે ત્યારે, વરમના આરંભમાં.

નં. ૫ —વરમની ખીજ બૂમિકામાં. શરીરના ગમે તે ભાગમાં ફાલી વગેરે થાય છે કે જેમાંથી ધોળો અને ઘટ્ટ રસ નીકળે છે ત્યારે

તે દશામાં આ ઐષધ છે. મસા, ખીલ, આંટણુ, દુધની પોપડી (જે નાનાં બાલકોને બાઝે છે અને જેમાં દુધાજીવી પોપડી ઉખડે છે તે) નં. ૫ને સૂચવે છે.

નં. ૭—વરમની તૃતીય જૃમિકા કે બ્યારે અંદરથી પીળો, ચીકણો પદાર્થ નીકળે છે. જે ફેલ્લી, ફેલ્લા વગેરેમાંથી આવેલ રસ નીકળતો હોય તેમાં નં. ૭ અપાય છે. ત્યાર ઉપર ચીકણા લાગતી હોય તો તે, તથા પાતળી પીળી પોપડી ઉખડતી હોય તો તે નં. ૭ને સૂચવે છે. આમડી ઉખડી જવામાં અને નવી સારી આમડી આણુવામાં આ દારૂ ઉપયોગી છે. જે ફેલ્લી વગેરે એકદમ શમી જાય તેમાટે નં. ૭ જે નખ બરાબર વધે નહિ, આમડી ઉખડ્યા કરે, સૂકું ખરું જાયું, અને ખોરા એ નં. ૭થી મટે છે.

નં. ૮—ધુખ્મ અથવા એળમાટે. જનુદંશજીવાં ચક્રામાં.

નં. ૯—સર્વ જાતની ફેલ્લી, એકદમ, મોતીયા (Tessiclos) કે જેમાં અંદરથી પાણીમાત્ર નીકળતું હોય તે નં. ૯ને સૂચવે છે. છબનો દેખાવ સ્વચ્છ છતાં આસપાસ પાણીના પરપોરા દેખાય તો તે નં. ૯ને સૂચવે છે. આમડી ફેલ લાગે અને ચીંગ પડે તથા ઘણું પાણી ઝરે તો તે નં. ૯ને સૂચવે છે. મીઠાની નૂતતા અથવા અધિકતાથી થતા વ્યાધિઓમાત્ર નં. ૯ને સૂચવે છે. જનુના ડંખથી થતા રોગ નં. ૯ને સૂચવે છે.

નં. ૧૦—બ્યારે અંદરથી કીમજીવાં પીળો અથવા મધના રંગનો રસ નીકળતો હોય ત્યારે. ખટારાનાં ચિન્હો નં. ૧૦ને સૂચવે છે.

નં. ૬—ખજુ વગેરે મ્હોટકમાં લોહીમાત્ર નીકળતું હોય તો તે નં. ૬ને સૂચવે છે. પાણીજીવું લોહીમાત્ર નીકળતું હોય તો તે, એળ આવતી હોય તો તે નં. ૬ અથવા નં. ૮ને સૂચવે છે.

નં. ૧૧—જેમાંથી ધટ્ટ સ્વચ્છ રસ નીકળતો હોય તે નં. ૧૧ના પ્રદેશનાં છે. જેમાં એળ બહુ આવતી હોય તો તેમા પણ આ ધટ્ટનું નં. ૬ની સાથે અપાય છે. રોકાકુલસ પ્રકૃતિવાળાને પણ આ આપવાનો રોગ છે અતિશય એવું.

નં. ૧૨—પરને તળીરે ચળ આવતી હોય તો તેમાં પીળું પર નીકળતું હોય તો તે નં. ૧૨ને દર્શાવે છે.

નં. ૧૨—પર અથવા લોહીમિશ્રિત પર, લાગેલા નખ, પગને પર સેવો, નાનાં બાલકોને માથે થતો પરચેવો એઆદિ નં. ૧૨ને સૂચવે છે.

નં. ૧૧—પીળો પાણીજીવો રસ બ્યારે નીકળે ત્યારે.

નં. ૩:—ગીરા, ફાટ પડી જવી, ચામડી ફાટી જવી, કઠણ ધારવાળા ફોડલા—એ સર્વ નં. ૩ને સૂચવે છે.

ઉપદંશ જેને થયો હોય, સ્કોફ્યુસા જેને હોય, તેને માટે તેના ખામ ઉપાયો કરતા રહેવું. તેમને થયેલા ત્વચાના વ્યાધિઓ મટવા યથા કઠિન છે. બીજા પણ ત્વચાના વ્યાધિઓ એક બે દિવસમાં સાફ મરી જતા નથી પણ વધારે સમય દવા લેવી પડે છે.

(આ) વિશેષચિકિત્સા.

શીગવા, શિશ્વર્ય નં. ૬. ચળ, હુખસ—નં. ૬ તથા નં. ૮. દરાઝ ધાધગ, દાદર—નં. ૫, નં. ૧૦. મસા—નં. ૫, ૧૧. આંટણુ—નં. ૫. ટાકથી ચતા ફોડલા—નં. ૪, ૬. સુકું ખરજતું નં. ૭, લીલું ખરજતું—નં. ૫, ૧૨, ૨; ચળમાટે નં. ૮. ખીસ—નં. ૫. રક્ષીપદ (Elephantiasis) નં. ૫. ખસ — નં. ૧૨. (આમાં જન્મીને મારનાર કોઈ ઔષધ બહાર ચોપડવાની જરૂર છે. ખસના પૂર્વરૂપમાટે નં. ૯)—આઆદિ વ્યાધિમાં આ પ્રમાણે ચિકિત્સા થાય છે પણ તે ઉપરના સામાન્ય નિયમથી જલ્દી શકાય તેમ છે.

ગડ, ગુમકુ અને પાકું. (Abscess, Boil & Carbuncle).

આ ત્રણેમાં બેદ છે છતાં એની ચિકિત્સા એક જ છે કેમકે આ શાસ્ત્રના નિયમપ્રમાણે તે એક જ જાતના હારની ન્યૂનતાથી થાય છે. એમાં જે ઔષધ આપવામાં આવે છે તે વરમના નિયમથી જ આપવામાં આવે છે અને તે નીચેપ્રમાણે —

નં. ૪:—પ્રથમની બૃમિકામાં, વરમમાટે. જે આરંભમાં જ નં. ૪ અને નં. ૫ વારફરતી અંદર બહાર અપાય છે તો બીજા ઔષધની ઘણી વાર જરૂર રહેતી નથી.

નં. ૫:—વરમની દ્વિતીય બૃમિકા, તેમાં થતા મોઝામાટે. ૫૨ થતા પૂર્વ આ આપવામાં આવે છે.

નં. ૧૨:—નં. ૫ પાછી, પાકપર ગટે છે ત્યારે વહેવું પાકી જાય તેમાટે આ અપાય છે. એ ખાવામાં આપવું, તેમ જ પોટીસ સુકવામાં આવે તેમાં પણ એ નાંખી પોટીસ સુકવાં, તેમ જ પાણીમાં બહાર ચોપડવું. આ ઔષધથી ઘણીખરી વાર તો ગડ પણ પાકીને પુટી જાય છે અને સ્વચ્છી ફોડવાની જરૂર રહેતી નથી, પણ વખતે તેમ નહિ થાય તો શસ્ત્રથી ફોડવા જરૂર રહે છે. જ્યાંસુધી ૫૨ નીકળી નર્યું નહિ હોય ત્યાંસુધી આ નં. ૧૨ આપ્યા કરવું. પાકવાની વેદના (ગટકા) માટે નં. ૪ અપાય છે. નમ્યું પાકવું હોય ત્યાં નં. ૧૨

તો, તેમાં, પણ નં. ૬ છે. પેદુમાં ભાર લાગે અને રજોદર્શનનો નિરોધ થાય તો, તેમાં નં. ૭ છે. આથી ચતાં બીજાં ચિન્હોમાં તેને જોઈ તે, તે ઔષધ અપાય છે. સાધારણ રીતે નં. ૮ અને નં. ૪ નો ખપ પડે છે.

સપીડાર્તવ (Dysmenorrhoea):—ગર્ભસ્થાન આગળ અને પેદુના ભાગમાં તીવ્ર શુષ્કતા રજોદર્શન ચતા પૂર્વે થાય છે અને ડોઢ ડોઢ વાર રજોદર્શન થયા પછી પણ ચાલુ રહે છે તેનું નામ સપીડાર્તવ છે. આમાં સાધારણ રીતે ચુંકજેવું થાય છે પણ તેસાથે ડોઢને ઉમકા આવે છે, માથું દુઃખે છે વગેરે થાય છે. પ્રત્યેક રજોદર્શનસમયે આપું થાય છે અને તે વધતું જાય છે. આમ થવાનાં મુખ્ય કારણો આ પ્રમાણે છે: ગર્ભસ્થાનમાં ડોઢ વસ્તુ નડતી આવે છે તો આમ થાય છે, રક્તવહનના માર્ગના સ્નાયુઓ સંકોચાઈ જાય છે તો પીડા થાય છે અથવા તો ગર્ભના ભાગમાં લોહીનો વધારો જમાવ થાય છે તોપણ પીડા થાય છે. આ શિવાય અન્ય હેતુઓ પણ હોય છે તેની તપાસ કરાવી ચોકરી કરવી પડે છે. ધણાંખરાંમાં તો છેલ્લાં બે કારણો જ હોય છે અત્રે તેથી એની ચિકિત્સામાં નં. ૮ અને નં. ૪ મુખ્ય છે. નં. ૮ સ્નાયુને વિકાસ કરનાર ઔષધ છે, અને નં. ૪ લોહીના થયેલો જમાવ હોય તો તેને ત્રોડે છે. મત્તમતન્તુની નખખાઈવાળી સ્ત્રીઓને નં. ૬ પ્રસંગે ઔષધરૂપ થઈ પડે છે. ગર્ભસ્થાન કઠણ થઈ જવાથી થતો દુઃખાવો નં. ૬ને સૂચવે છે. આ ઉપરાંત લોહીના વર્ણપ્રમાણે નં. ૫ વગેરે પણ પ્રસંગે અપાય છે. છતાં સાધારણ ચિકિત્સા આ છે કે નં. ૪ રજોદર્શન પૂર્વે આપવું શરૂ કરવું, દુઃખાવો દેખાય ત્યારે નં. ૪ અને નં. ૮ વારાફરતી આપવા જે એકથી મટે તો બીજા ઔષધને પછી છોડી દેવું. પુનઃ બીજો માસે આપું નહિ થાય તેમાં બે રજોદર્શનની વચ્ચેના સમયમાં વચ્ચે વચ્ચે તે ગુણરૂપ જણાયતું ઔષધ લીધા કરવું.

આ શિવાય નં. ૧, નં. ૬, નં. ૧૧ અને નં. ૧૨ પણ પ્રસંગે આ પ્રમાણે વાપરવામાં આવે છે.

નં. ૧:—રજોદર્શનસમયે પ્રસવના જેવી વેદના થવી અને તે-સાથે પીડનો, દુઃખાવો, ચકરી, સંભોગેચ્છા અને ધન ધન. ચતી શિરો-વેદના જે આ નંબરને સૂચવે છે.

નં. ૬:—રજોદર્શન ઔષ્ણ નીકળવું તથા વર્ણ કાળું હોવું અને રજોદર્શન ચતા પૂર્વે કપાળના ભાગમાં વેદના થવી; ઓઠપર બરો મૂ-

તરી ગયો હોય તેવું જણાયું અને ઉનાળામાં ખરજ આવવી; યોનિ-પ્રદેશમાં દોહ થયો અને ગર્ભસ્થાનમાં બળતરા સાથે વાંદકાપજોવી વેદના થવી અતિઉદાત્તી, અતિશય રજસૂનો પ્રગટ 'માસ પૂરો' થતા પૂર્વે થયો તથા ફાડી નાખે તેવો માથાનો દુખાવો અને ધૂનરી છૂટવી.

નં. ૧૧: રજોદર્શન સાથે પેદુમાં ચુંક નાંખવી સવારમાં પેદુમાં દુઃખવું. નસકોરી બહુ જોરમાં પુટવી.

નં. ૧૨: રજોદર્શન થતાં આખું શરીર બરફજેવું ટાડું થઈ જવું અતિઆર્તવ (Menorrhagia), લોહીવા:—આમાં નીકળતું રજમ્ અતિપ્રમાણમાં હોય છે. એની ચિકિત્સા ઉપર આપેલી સામાન્ય ચિકિત્સામાં દર્શાવાઈ છે તે પ્રમાણે જોઈને કવવાની છે. સાધારણ રીતે નં. ૪, ૬, ૫, ૩નાં ઔષધ આપવામાં આવે છે, અને તે નીકળતા રજસૂના વર્ણવગેરેથી નિશ્ચય કરી આપવાં.

(૬) ગર્ભાશય અને સ્ત્રીઅંડસંબધી વ્યાધિઓ.

ગર્ભાશયસંબધના વ્યાપારની અન્યવસ્થામાં નં. ૯ પ્રથમ આપવું આવે છે. ગર્ભાશયની અન્યવસ્થાની ચિકિત્સા નીચેપ્રમાણે થાય છે—

ગર્ભાશયનો વરમ (Metritis) તથા સ્ત્રીઅંડવદ્ધિ (Ovaritis), એ બનેમાં વરમની ચિકિત્સા કરવામાં આવે છે. એનું નિદાન તથા ચિકિત્સા કુશલ ડાક્ટરપાસે કરાવવાં એ સારું છે.

ગર્ભાશયમંશ (Prolapsus of the uterus) તથા તેનું વળી જવું (Version, flexion)—આ પણ મોટા વ્યાધિઓ છે. એની ચિકિત્સામાં મુખ્યપણે નં. ૩ અને નં. ૧ વપરાય છે. આ આપવા તથા તેસાથે બીજી યશી વ્યવસ્થા જે રાખવાની હોય છે તેમણે કુશલ અનુભવી પુરૂષની એમાં સલાહ લેવી.

(૭) સગર્ભાના તથા સુતિકાના વ્યાધિઓ.

જુઓ પરિશિષ્ટ ૧-સગર્ભાચૂલું.

અગર્ભા સ્થિતિનું પ્રધાન ઔષધ નં. ૯ છે એટલે કે સગર્ભા-દર્શામાં જે સામાન્ય અન્યવસ્થા દેખાય તેમાં નં. ૯નો પ્રથમ પ્રયોગ કરી જોવો ઘટે છે. કેાઈ સગર્ભા સ્ત્રીને પ્રથમ માસોમાં તેા કેાઈને પાછલા માસોમાં અભાવો પડે છે, અત્ર ખવાતું નથી, ઉલટી થાય છે વગેરે, તેમાં પ્રથમ નં. ૯ આપી જોવો અને તેથી આરામ નહિ થાયે તેા ઉલટીની સામાન્ય ચિકિત્સા પૂર્વે આપેલી છે તે તપાસી ઘટે તે ઔષધ આપવું. સગર્ભાદર્શામાં યોનિકંડુ વગેરે દેખાય તેા તેમાં પણ પ્રથમ નં. ૯ આપી જોવો અને પછી બીજા ત્વચાના રોગની માફક જરૂર જણાય તેા ચિકિત્સા કરવી.

(૭) પ્રદરચૂર્ણ.

સર્વ પ્રકારના પ્રદરના સ્ત્રીવ્યાધિમાં એ વપરાય છે. એ ઉપરાંત સ્ત્રીઓને માટે આ ચૂર્ણ ઘણી રીતે સારું છે. જે જે ગ્રેઇન દવા તથા તથા કલાકે આરામ થતા સુધી આપવી.

(૮) સગર્ભાચૂર્ણ.

સગર્ભા સ્ત્રીને સુખપૂર્વક પ્રસવ થવામાટે, ખાળકનું શરીર પુષ્ટિ પામે તથા નીરોગ રહે તેમાટે એ ચૂર્ણ વપરાય છે. આ ચૂર્ણ ગર્ભસાવ થતા અટકાવે છે. સગર્ભાને પાંચમો માસ જેસતાં જન્મતા પૂર્વે અને પછી ચાર આઠ ગ્રેઇન આ ચૂર્ણ રોજ આપવું.

(૯) ત્વચાચૂર્ણ.

ત્વચાના ઘણા ખરા સામાન્ય રોગોપર અને ખાસ કરીને લીકું ખરજવું, ખીલ, દોષી, રતવા, કુધની પોપડી ઇલાદિમાં એ વપરાય છે. તથા તથા ગ્રેઇન દવા દિવસમાં તથા વાર રોવી અને વેસેલાઇન અથવા શીમાં કાલવી ઓના મલમ કરી ચોપડવો.

(૧૦) પ્રમેહચૂર્ણ.

પ્રમેહ, ગ્લીટ, પ્રદર, આપુરપના જનનેન્દ્રિયાંથી કાઢ પથુ ભાતનો પ્રદાર્થ નીકળવો ઇલાદિમાં એ વપરાય છે. પાંચ ગ્રેઇન આ ચૂર્ણ લઈ છ આંસ પાણીમાં નાખી તેને થોડે થોડે અંતરે પીધા કરવું અને એટલું આખા દિવસમાં પૂરું કરવું. તેમ જ ૩૦ ગ્રેઇન ચૂર્ણ જે આંસ પાણીમાં નાખી તેવડે એ ભાગોને ધોવા.

(૧૧) અશક્તિચૂર્ણ.

આ ટોનિક ચૂર્ણ છે અને નબળાઈ આણુતાર સર્વ વ્યાધિમાં વપરાય છે. જ્યારે વગેરે મટી ગયા પછી અથવા ગમે તે અન્ય કારણથી નબળાઈ જણાય તો તેમાં એ આપાય છે. મગજ ખાલી પડી જાય તો તેમાં થયુ એ ઉત્તમ અસર કરે છે. તથા તથા ગ્રેઇન દવા દિવસમાં તથા વાર લેવી.

(૧૨) પુષ્ટિચૂર્ણ.

નપુંસકપણું, જનનેન્દ્રિયનું વીર્યહીનપણું, અકાલજરા ઇલાદિમાં એ વપરાય છે. આખા શરીરના અવયવોના વ્યાપારને એ પુષ્ટિ આપે છે તથા શરીરના અને ખાસ કરી વીર્યના બાંધને દૃઢ કરે છે.

પરિશિષ્ટ ૨

આ પરિશિષ્ટમાં વિવિધ વ્યાધિ તથા વ્યાધિરૂપ ચિન્હોમાટે કયાં કયાં ઔષધનો ખાપ પડે છે તે અંકરાદિ ક્રમથી જણાવવામાં આવ્યું છે. જ્યાં એકથી વધારે ઔષધ જોઈએ છે ત્યાં તે સર્વ ભૂમિકાક્રમથી જણાવવામાં આવ્યાં છે. એ દર્શાવેલાં ઔષધો તે તે વ્યાધિમાં વિવિધ ભૂમિકાએ ઉપયોગમાં લેવાય છે. આથી તે તે વ્યાધિમાં કયાં કયાં ઔષધનું મુખ્યપણું ચિંતન કરવાનું રહે છે તે આ પરિશિષ્ટમાં દષ્ટિ નાંખતાં જ સમજાય છે. જેને વિશેષ સમજણ નહિ પડતી હોય તેવો પુરૂષ પણ સામાન્ય વ્યાધિમાં અત્રે જતાવેલાં ઔષધોને ક્રમવાર આપી શકે તો તેને પણ અત્યંત સમજમાં અનુકૂળ અસર કરનાર ઔષધ જડી આવવા સંભવ રહે છે કારણ એ સામાન્ય વ્યાધિમાં જે ક્રમથી એ ઔષધોના ઉપયોગનો સંભવ આવે છે તે ક્રમ પ્રમાણે જ અત્રે દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. જો તે ત્યાં સુધી પૂરતો વિચાર કરી જ ઔષધ લેવું આપવું ઉચિત છે છતાં પ્રસંગપરત્વે કુશલ પુરૂષોને પણ આમ અજમાયસમાટે ઔષધ આપવું પડે છે. આ ઔષધો વિષય નથી તથા એની અસર તરત જ થાય છે તેથી જ આ પ્રકારનો પ્રયોગ એમાં થઈ શકે છે.

જ્યાં — આ ચિન્હ હોય છે ત્યાં તેની પૂર્વનાં ઔષધો મુખ્યપણે આરંભમાં આપવાનાં હોય છે. જ્યાં નં. ૪ ખીજ નખર પછી (—૪) મૂકેલો હોય છે ત્યાં એવું સમજવાનું છે કે એ નં. ૪ની પૂર્વે જે ઔષધો લખ્યાં છે તેમાંથી ગમે તે આપવામાં આવે તો તેની સાથે નં. ૪ વારાફરતી લેવાનો છે.

આ દ્વિતીય પરિશિષ્ટમાં તથા હવે પછી આપવામાં આવતા તૃતીય પરિશિષ્ટમાં જતાવેલાં ઔષધો પ્રસંગવશાત્ હોમાંઆપથીના પ્રવિગ પ્રમાણે દર્શાવવામાં આવ્યાં છે તેથી એ ચિકિત્સામાં અને ગ્રંથમાં આ-ચેલી ચિકિત્સામાં કોઈ કોઈ પ્રસંગે શેર જણાય તો તેથી આશ્ચર્ય પામવા સરખું નથી. આ બારે ઔષધોનો ઉપયોગ જોને તેટલો સ્પષ્ટ કરવા આ જ્ઞાન પણ અપેક્ષિત છે અને જેમને આજેના ગ્રંથ જોવાની અનુકૂલતા નહિ હોય તેમની સુગમતા અર્થે પણ આ પરિશિષ્ટે ઉપયોગનાં છે.

ક્રમ ૯.

કિપ્પેરિઆ ૫,-૧, ૩, ૪.

કગનો યજ્ઞ જલુ ૬, ૯.

તાણુ (જુઓ આંચકા).

તાળવું ૪, ૧૦.

ત્રિદોષ ૪,-૯, ૫

થાક (માનસિક) ૬,-૧

થાક (શારીરિક) ૪.

થુલીયું ૫, ૬,-૯.

દંશ ૯.

દળડાઈ જલુ ૪,-૫, ૧૨, ૩, ૩.

દમ ૪,-૫, ૯, ૧૧, ૮, ૭,-૬.

દાઝલુ ૫,-૨.

દાઝલુ (માયાપર) ૫,-૨, ૧,-૧૦.

દાંત ૧, ૩, ૧૨.

દાંત આનવા ૧, ૩, ૧, ૮, ૯,-૪.

દાંત કકડાવવા ૪,-૬.

દુધ ઝાણું આવલુ ૧.

દુધની પોપડી બાજવી ૧, ૨, ૧૦.

દુધ વધલુ ૧૧.

દર નહિ દેખાલુ ૯.

દેખાલુ (અરપદ) ૬, ૧, ૮.

ધનુર ધાલુ ૮.

નખ ૭, ૧૨, ૧૦.

નજલો (પગનો) ૧૦,-૧૧.

નગળાઈ ૧, ૬.

નમ્દેરી પુટલા કરવી ૪, ૬.

નાક ૬, ૧૦, ૧.

નાકમાં ઊડ ૧૦,-૬, ૧૦, ૨.

નાડીવેગ ૪,-૬, ૭.

નેત્રદર્પણનો વરમ ૪,-૫.

ન્યૂરેક્ષ્ઝઆ ૮,-૯, ૪, ૭, ૫,

૬, ૧૨,-૧.

પદાધાત ૬, ૮, ૧.

,, બાલકનો ૬, ૧. .

પગ આળા રહેવા ૧૦.

પગનો નજલો ૧૦,-૧૧.

પરમેવો ૧, ૧૨, ૧૦,-૪, ૭.

,, (વધારે થવો) ૧૨, ૧.

પર ૬,-૧૨.

પરવાળા ફાલ્લા ૨, ૧૨.

પાકું ૬,-૫, ૧૨, ૨.

પાંડુરોગ ૧,-૪, ૬, ૯, ૧૦, ૫.

પારેલીસિસ ૬, ૮, ૧.

પિત્ત ૧૧, ૧૦, ૫.

પિત્તને લીધે પેદુમાં દુઃખલું ૧૧.

પિત્તપથરી ૧,-૯, ૧૦.

પીશામની અવ્યવસ્થા ૧૦, ૧૧,

૫, ૯, ૬, ૧, ૪.

પીશામ ઉધમાં થઈ જવો ૬,-

-૧૦,-૪, ૧.

,, એવળ્યુમેન જલુ ૧, ૪, ૫, ૬.

,, ઝાડો થવો અથવા નહીં રચાવો

૪, ૧,-૮.

,, બધો નીકળી નહિ શકવો ૮,

-૧,-૪.

,, રેકી નહિ શકવો ૬, ૪, ૧૦.

,, વારવાર થવો ૯, ૪, ૧૧,-૬.

પૃષ્ઠ ૧, ૪, ૮, ૧૦, ૩.

પૃષ્ઠવેના ૪,-૩, ૯, ૫.

પેદુના સામાન્ય બ્યાધિઓ ૧, ૫, ૭.

પેરિટોનાઈટિસ ૪,-૫, ૬.

પ્રદર ૫,-૯, ૭, ૧, ૬.

પ્રમેહ ૧૦, ૫, ૭, ૯, ૨, ૧,-૬.

પ્રમેહ (જીર્ણ) ૯.

પ્લીહવિકાર ૬, ૪, ૧૦.

ફૂફેલા ૯,-૫, ૧, ૨.

,, ટાકને લીધે ૧૧, ૬, ૫.

શીકું પડવું (ચહેરાવું) ૧, ૬, ૯.
 ફેફસે ૧૦, ૫, -૪, ૮, ૬.
 ફેર આવવા ૪, ૧૧, ૧૦, ૫, ૬.
 ફોલ્લા ૫, -૨, ૧૧, ૬, ૧૦.
 „ પડે ૨, ૧૨.
 ફોલ્લી ૫, ૧.
 બગાસાં આચા કરવાં ૬, -૮.
 બધોકોશ ૪, ૬, ૫, ૭, ૧૦, ૧૧,
 ૩, ૧૨.
 „ ૬, -૫, ૩, ૭, ૧૧, ૧૨,
 ૧૦, ૪.
 બરોળવિકાર ૬, ૪, ૧૦.
 બળખામાં લોહી ૪.
 બળતરા થવી ૫, ૬, ૧૦, ૬.
 બહેર મારી જવું ૧, -૬.
 બેઘુદિ ૬, -૯.
 બ્રેકન શીવર ૪, ૬, ૯, ૫.
 બુખ (અતિશય) ૬, ૧૦, ૧.
 બૂરી નસોનો વરમ ૪, -૫, ૬.
 બૂરી નસ પ્રુથવી ૩.
 બંશ (ગુદા આદિનો) ૩.
 બ્રમ (બ્રાન્તિ) ૬, ૧૧, ૯.
 મગજના પડદાનો વરમ ૪, -૧, -૯.
 મગ્ગતનુ ૬, ૮, ૬, ૧૨.
 મગ્ગરનુ ૧, -૧૦, ૬.
 „ વળી જવી ૧, -૧૦, ૩.
 મધુમેહ ૧૧, -૭, ૬, -૧૦.
 મરડો ૫, ૪, ૬, ૨, ૮.
 મસ્તિષ્કજ્વર ૪, ૬, ૯, ૫.
 મસ્તિષ્ક ડોળાવું ૪, -૬, ૮.
 મસ્તિષ્કનો વરમ ૪, -૯, ૫.
 માથામાં અવાજ થવા કરવો ૪, -૬,
 ૮, ૯.
 માયું દુઃખવું ૪, ૬, ૧૦, ૧૧.
 „ વાને લીધે ૪, ૫, ૬, ૭, ૮,
 ૧, ૧૨.

માલકું જોવું ૮, -૧૦.
 મુખ ૫, ૧૧, ૬.
 મૂત્રનળ ૬.
 મૂત્રપિંડ ૪, ૫, ૭, ૬, -૧.
 મૂત્રપ્રલયમાં પાપાણુ ૧૦, -૧૧, ૧, ૮
 મૂર્છા ૬.
 મોટી ઉધરસ ૮, -૭, ૫, ૧, ૬, ૬, -૪.
 મોટીઆ ફોલ્લા ૬, ૧૧, -૬.
 મોનીઆ ૬, ૧૨, ૩.
 મોં આવવું ૫, -૬.
 યકૃત ૧૧, ૯, ૫.
 યસોશીવર ૧૧, -૬, ૪.
 યોનિગ્રંથ ૪, ૮, -૧.
 રક્તવાહિનીનો વિકાસ ૨, ૪.
 રક્તસ્રાવ ૪, ૫, ૬, ૬, ૩.
 રક્તભિસરણુ ૪, -૯, ૬.
 રતવા ૧૧.
 „ ફોલ્લા થવા ૫, -૭, ૪.
 રસોળી ૧, -૪, ૨, ૨.
 રત્રે ભવ લાગવો ૬, ૧.
 રીમિટ્ટ જ્વર ૧૧, ૯, -૭, ૧૦.
 રચિ ૧૦, -૪, ૬, -૧.
 લખતાં હાથ ધુન્વા ૮, ૬.
 લચક ૪, -૫.
 લાગણી અતિશય થવાની પ્રકૃતિ ૬.
 લેડ દ્રાવક ૧૧.
 લોહી લેડી જવું ૧, ૪, ૬, ૬, ૧૦, ૫.
 લોહી ગંધાવું ૬.
 લોહીનું ફરવું ૪, -૯, ૬.
 લોહીનો સંચય ૪, -૫.
 લોહી ભરેલા ટ્યુમર ૩.
 લોહીમાં ગદા બાજવા ૫, ૬.
 લંગડાપણું ૪, ૫, ૬.

દ્યુતીગીઆ ૧, -૧૦.

વસાધ ૪.

વા (સાંધામાં) ૧૦.

„ (રનાયુભાગમાં) ૪, ૧, ૫, ૭,
૬, ૯, -૧૦.

વા ભરાવો (જહરમાં) ૮, -૪, ૯,
૧૦, ૭, ૬, ૫, ૩.

વાળ ૭, -૯, ૬, ૧૧.

વૃષ્ણ ૩, ૯.

વૃષ્ણકોશનો ઇડીમા ૯, ૧૧.

„ માં જળ ભરણું ૧, ૧૦.

„ દિ ૫.

વેદના ૪, -૬, ૧, ૭, ૮, ૯, ૧૦, ૫.

„ (જહરમાં) ૪, -૬, ૮, ૯, ૫,
૭, ૧૦, ૧૧.

વંધ્યાદોષ ૧૦, -૬.

વ્યાધિ મટયા પછી ૧.

વળમાં સૂડો ૬.

આકિતરીનપણું ૬, ૧, ૪.

સારદી ૪, ૯, ૬, ૧.

સારમાળ પ્રકૃતિ ૬.

સારીની ઉચ્છૃતા ૪, ૭, ૬.

સારીર શુકાણું ૧.

શિયાળાની ઉધરસ ૯, -૪, ૧.

સિરોવેદના ૪, ૯, ૧૦, ૧૧.

શીતળા (સૈયડ) ૫, ૯, ૨, -૭, ૬.

શોટ સાધટ ૯.

આસ હુંકા થવો ૬, ૪.

આસ (દુર્ગેષ મારતો) ૬, -૧૦.

આસનસિકાણું મુખ બધે થવું ૮.

આસનગત વિકાર ૮, ૪.

સખતયધજ્યુ (કાષ્ઠભાગનું) ૧૨, ૩.

સગભાની સમારતી માંદગી ૯, ૫,
૪, ૧૦, ૧૧.

સગ્રે થવો ૬.

સસણી ૪.

મગખમ-વેળમ ૪, -૫, ૯, ૭, ૧,
૨, ૧૦.

સાદ બેઠી જવો ૪, -૫, ૭, -૬.

સાંધાનો સોળો ૧, ૧૦.

સાગેટિકા ૬, ૮, -૧૨, ૧૧.

સારણ ગાંઠ ૩, ૬, ૧, -૪.

સુકતાન ૧, -૪, ૬, ૯, ૧૦, ૫.

સુખી ૯, ૧૧.

સૂતિકાની પ્રસવ પછીની વેદના ૮,
૩, ૬, -૪.

સૂતિકાનવર ૬, -૫.

„ માં તાણુ ૬, ૮, ૧.

સોળો ૫, ૯, ૧૨, ૩, ૧૧.

સનિપાત ૪, ૯, ૬.

રક્તર્ષ ૫, -૬.

રોક્ષપ્રપસ વિકારો ૧૦, -૧, ૫.

ઓ અંડવેદના ૪, ૭, ૮.

રૂર્તિ આછી થવી ૬, -૭.

હડખાઈ ઉધરસ ૮, -૭, ૫, ૯, ૧,
૬, -૪.

હાડકાના બાધિ બુઝો અરિથ.

હાથ દુખવા ૬, ૮, ૧, ૧૨.

હીરરીઓ ૬.

હૃદયની ફડક ૪, ૬, ૫, ૮, ૯, ૧૦.

હૃદય પડનો વરમ ૪, ૫, ૯.

હૃદયવૃદ્ધિ ૩, ૬.

હૃદયચળ ૬, ૮, ૪.

હેડકી ૮, -૧૦.

પરિશિષ્ટ ૩.

વિવિધ વ્યાધિચિન્તોમાં કયું ઔષધ આપવાનું હોય છે તેનું દષ્ટિ નાંખતાં જ લાભ થવા આ તૃતીય પરિશિષ્ટ છે. દ્વિતીય પરિશિષ્ટની માફક આ પરિશિષ્ટમાં ભૂમિત્તક્રમપ્રમાણે આ ૧૧ ગોઠવણમાં નથી આવ્યાં, પણ વિવિધ ચિન્હોને વિગતવાર ક્ષણી તેને માટે ઉપયોગી થનાર ઔષધ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. અથમાં જે ક્રમથી તૃતીય ભાગમાં પ્રતિપાદન છે તે કરતાં આ ભાગમાં પ્રતિપાદનનો ભેદ છે અને તે એ કે મત્તકથી આરબી છેક નીચેના ભાગસુધી ક્રમવાર જવામાં આવ્યું છે, અને આ પરિશિષ્ટના અંતમાં ખાસીએનું પણ અક્રાન્તિક્રમથી વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. નિદા, જ્વર આદિનું તે તે સ્થળે પ્રતિપાદન આપવા ઉપરાંત પૃથક્ પૃથક્ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે દ્વિતીય પરિશિષ્ટમાં જણાવ્યું છે તેમ આ પરિશિષ્ટમાં જે ચિકિત્સા દર્શાવી છે તે પ્રધાનપણે ડા. ડબ્લ્યુ અને ધૈરિક તથા ડા. શેનનના અથને આધારે દર્શાવી છે તેથી પ્રસંગવશાત્ મુવિગ પ્રમાણે કન્વમાં આવેલી છે એ લક્ષમાં રાખવું ઉચિત છે. ઔષધની પાવર, રેઝા વગેરેનું જે પ્રતિપાદન આ અંથના પ્રથમ ભાગમાં કરેલું છે તે જ અત્ર પણ અમત્ત સેવાનું છે.

માનસિક ચિન્હો.

અવાજ નહિ સહન થવો ૬, ૧૨, ૫.

આપઘાત કરવાની વૃત્તિ ૧૧.

આરામ લાગવો ઉઘવાથી ૪.

આશપરહિત મન ૧૦.

કેદાસી લાગવી ૯.

ક્રોધપણું ૧૧.

બેક સ્થાનેથી બીજો સ્થાને ચીજો

ફેરવ ફેરવ કરે ૮.

એકાએક બેસુદ્ધ ચર્ચ જવું ૨.

એકાએક સ્મૃતિ જતી રહેવી ૨.

ગાંડપણ ૪, ૬, ૧૨.

જીવનું નહિ ગમવું ૧૨.

દીલા ઢળ થઇ ગયેલા લાગવું ૩,

૨, ૬, ૯.

ધનનાશનો મિથ્યા ભય થવો ૩.

ધ્યાન અસ્થિર રહેવું ૧૦.

નજીવી વાતમાં ચીડાવું ૧૦.

„ વાત મોટી લાગવી ૪.

નાચવા ગાવાનું મન થવા કરવું ૯.

નિશ્ચિન્હ થઇ જવું ૯.

પાછળની આસર.

ચીડાવાની ૧.

નાઉમેદ થવાની ૧.

ભયની ૬.

શોકની ૧, ૬.

ગીઝાણી યથેચ્છે ૧૧.
 જરૂરના વસ્તુને લીધે ૭.
 ખટાશની ટુંકી થતી ૧૦.
 ખાલી (જરૂર) હોય તેવું બાન થ
 વું ૧૦, ૬.
 ખાધાથી સાફ લાગવું ૬.
 અરખીવાળા પદાર્થ નહિ પચવા ૫.
 આંત્ર પડવાં ૧૦, ૬.
 મુઠ પિત્તને લીધે ૧૧, ૭, ૮.
 જરૂરના ખાડાપર લાલ ડાઘા ૯.
 તૃપ્ત અતિશય ૭, ૯, ૨.
 „ દાઢા પાણીની ૪, ૬.
 „ નહીં લામથી ૭.
 „ આંજરે ૧૧.
 દુઃખાવે (જરૂરના)
 ઉંડાણમાં થતો ૭.
 કૃમિને લીધે ૧૦.
 ખાધાથી આછો થતો ૬, ૧.
 અરખીથી અથવા બેવડ વગવાથી
 આછો થતો ૮. '
 દખાણથી વધતો ૪.
 ભયથી „ ૬.
 રહી રહીને થતો ૮.
 શરીરથી વધતો ૪.
 ધાવ ધાવ કર્યા કરે ૧.
 પિત્તવિકાર ૧૧.
 „ ધોળા ચરવાળી છબાચે ૫.
 પેટ ભરેલું લાગ્યા કરવું ૭.
 „ ભારે „ „ ૧૧.
 પેટમાં વળતરા ૭, ૨.
 બૂખ અતિશય ૬, ૧૨, ૧, ૯.
 „ મરી જવી ૪, ૫, ૧૧, ૯,
 ૧૦, ૭, ૬.

લોહી પડવું ૪, ૫.
 વરમ (જરૂરના) ૪, ૫.
 „ શુષ્ક ૭.
 „ (અતિશય ઉંડું ખાવાથી થ-
 વેલો) ૫
 વસ્ત્ર બેગીને પડેરી નહિ શકાય
 ૪, ૧૧.
 શ્વાસ દુર્ગંધવાળો ૬, ૯.
 સોરાવણ (જરૂર) ૧૦.
 હેડી ૮, ૩, ૯.

આંતરકું, પેકું અને દસ્ત.
 અનિમાર (લુઓ દસ્ત).
 આંતરડાની નખગાઈથી ૪.
 નાડુરેથી ૨, ૧.
 કમગાસાવે ૧૦.
 ખટાશથી થયેલો ૧૦.
 અગ્નીવાળા આદારથી થયેલો ૧
 દગલો થઈ જવો (દરદી) ૬.
 પિત્તનો ૧૧.
 બધેકોશ (વારાફરતી) ૯.
 ભયથી થયેલો ૬.
 બેજવાળી દવાથી થયેલો ૧૧, ૧.
 મેખમ ખાંડથી ૨.
 મેવાથી વધતો ૧.
 વેદના ચિનાનો ૬.
 શરીરથી થયેલો ૪.
 શીતલા જાળીનો ૧૨, ૫.
 અમિત થઈ જવો (દરદી) ૬,
 અર્શ:
 અતિશય વેદના ૧૨, ૬.
 અંદરના ૭, ૩.
 આંધળા ૭, ૩.

ગટકા ભરતા ૯
 ચળ આવવી ૬.
 (અર્થ) (અર્થ) ૧
 ખતા ૯.
 રત્ન નીકળતા ૧.
 સોહી પડતા ૪, ૫, ૩.
 બાડકાપ થયું ૮
 સુએતા ૪.
 માતરડામા કુ ખાવો ૧૦.
 હાલેરા ૪, ૬, ૭.
 „ વટ ૮.
 મિ (આતરડામા) ૧૦, ૪, ૧.
 „ જીયા ૧૦, ૧, ૪.
 „ લામા ૧૦.
 ધિકની વાસ આવવી ૭.
 પ્રયોશી ૧૨.
 વચરવુ, દસ્ત થયા પગી ૯.
 પાંદા ૨, ૧૨
 યુક (યુક્ત)
 કૃમિને લીધે ૧૦, ૧૨
 ખાતા ૧.
 જમણા પડખાથી શર થતી ૧૧
 નાભિથી શર થઇ પ્રસરવી ૮.
 બાલકોને ૧, ૮, ૧૦.
 સેડ કાવિક ૧૧.
 વચ્ચે વચ્ચે વધતી ૮.
 „ „ રથાન બદલતી ૧૨.
 વાડ કાપ થતી ૧૧
 વચ્ચે લીધે ૧૦, ૮, ૭, ૧૧
 મધુ છટવો ૮.
 દિશાપટિસ ૪, ૫, ૧૧.
 દસ્ત
 અર્થના ૪, ૧.

દસ્ત અતિશય ૪, ૧
 અભાનમા થવો ૯.
 હિના પટપટ બોલતા ૧
 એકાએક થવા, ૧૦.
 કટકે કટકે થવો ૮
 કંઈ ૯, ૧૧, ૧.
 કરાજવુ પડે ૧૦.
 કાગાશ પડતો ૧૧, ૬
 કાળો ૭
 કીમજેવા રમતો ૧૦.
 ખાટો જંધાતો ૧૦.
 ખાતા ખાતા થવો ૬.
 ગાંઠવાગો ૧૧
 ચીકણો ૭, ૫, ૯, ૨, ૧
 છાશ જેવો ૬.
 થોડો થઇ અદર જતો રહેતો ૧૨.
 થોડો થવો ૧૦.
 કુ ખાવો થવો ૪.
 ધોળો ૫, ૯, ૧૦.
 નરમ, સવારમા ૧૧, ૯
 „ „ ટક બીને ૧૧.
 પડે પડતુ ૨, ૧.
 પાણી જેવો ૪, ૯, ૧૧, ૨, ૮,
 ૭, ૧.
 પાણી જેવો શીથલાળો ૯.
 પિત્તના દસ્ત ૧૧.
 પીળો ૭
 શેદા જેવો ૧૦.
 બળથી થતો ૮.
 બહાર કાઢી નહિ સકવો ૯, ૩.
 „ „ „ „ (નરમ છ-
 તા) ૧૧.
 રોકી નહિ સકવો ૧૦.

આ ઔષધો મળવાનાં સ્થાન.

વરોદરા : ડૉ. પી. દી. રેશમવાળા, અમદાવાદી પોળને નાકે.
 " . ડૉ. પી. પરિતત્તી કપની, અમદાવાદી પોળની સામે
 લાવનગર મ રા ચંપકલાલ મગનલાલ, આશુદ્ધગયનો વડો, રાણીકા.
 મુરત કીનખાળવાળો બ્રધર્સ, વાણીઆગેરી, મળીધરપુરા
 લાવ.

૭૧થી ૬૨ મુધીના	૧ ઔષધના	૩ ૦-૭-૦
" , ,	"	૨ ૦-૪-૦
૬૩ના	"	૩ ૦-૧૦-૦
૭૦ના	"	૩ ૧-૦-૦
૧૦૦૧ તથા ૨૦૦૧ના	"	૩ ૩-૦-૦
પરિણિતમાં દર્શાવેલા ચૂર્ણના,	"	૩ ૦-૧૦-૦

તા. ૬. આ અથ અચકાર પામેથી તથા ઉપર લખેલાં ચર્ચ મથમેથી મળી રાકે

ગુજરાતી લાપામાં સર્વોત્તમ માસિકો.

શ્રીમહાકાવ્ય	વાર્ષિક લવાજમ	૩ ૨-૦-૦
શ્રીમદ્ભગવત્	" "	૩ ૧-૮-૦
શ્રીમદ્ભગવત્	" "	૩ ૧-૮-૦
શ્રીમદ્ભગવત્	" "	૩ ૧-૮-૦
શ્રીમદ્ભગવત્	" "	૩ ૧-૦-૦

આ માસિકોના આદેશ થવા છતાં સગળનોએ તેના સ્વરૂપમાં પાને લાં નામ નોધાવવાં - યન્યાપક , , બહાડીને આપે, વરોદરા.

ડૉક્ટર. પી. રેશમવાળાની જગત્- પ્રસિદ્ધ દવાઓ.

તાવની અકસીર ગોળીઓ.

ગોળી ૧૦૦નો રૂ. ૧-૦-૦ તથા ગોળી ૫૦નો રૂ. ૦-૧૦-૦.

આ દવાથી ગમે તેવા ઝેરી, ટાઢીઓ, એકાંતરીઓ, રોજી
ન્દો, તથા ચાથીઓ તેમ જ જગલી તાવ અવશ્ય મટે છે.
હજારો દરદીઓ ઉપર અજમાવ્યા પછી જ આ દવા ખદાર મૂકેલી છે

ખસનો મલમ—ITCH-BALM

આ દવાથી ગમે તેવી ખસ, ખુજલી, કોહ, વા, વગેરે મટે છે
ખસના ફાદલા ત્રીજો દિવસે બીગડા વળી મગી જાય છે જેના હજારો
સરદીશીકેટો છે કી ૩-૦-૪-૦

VITALIZOR—વાઇટેલાઇઝર.

આ દવાથી હર્ણજવર, અશક્તિ, ગાડપણ, પાકુરોગ, અનર્થ,
ધાતુની નબળાઇ, બધકોશ, લોહીના વ્યાધિઓ, આમડીનાં દગ્દો, કમ
તાકાત, નપુસકત્વ, ધાતુક્ષય, પીશાબમાં જતી ધાત, કપવાયુ, પક્ષાધાત,
ઉન્માદ, વિરભરણશક્તિ, દમ, હાડણુ, અતિસાર વગેરે મટે છે

સ્ત્રીઓના પ્રદર, આર્તવ, પ્રસુતિની અશક્તિ, ઝાડા, સ્તિકાજવર
વગેરે મટે છે જે સ્ત્રીઓને બાવકો ગરમી, રતવા, વિરદોટક, વગેરેથી
હવતા નથી તેને ગર્ભ ધારણના વખતમાં આ દવાના મેવનથી
નીરાગી સુદર બાલક આવે છે જેના સરદીશીકેટો મળેલાં છે માટે
એક વાર ડૉ. પી. રેશમવાળાની વાઇટેલાઇઝર વાપરી ખાતરી
કરી લો ૧-૪-૦.

બાલ-હવન—BAL-JIVAN.

આ દવાથી બાલકોને તાવ, ઝાડો, ઉનગી, ઉવરસ, ઉટાગીયુ,
શ્વાસ, વરાધ, રતવા, ખુજલો, વા, કોહ, મટે છે, શરીર સુદર તથા
સુરોબિત થાય છે દાંત જતદી આવે છે, અને તે વખતે ઝાડા, ઉ-
લારી, તાવ કે બીજી કોઇ દરદ થતુ નથી. કી ૦-૨૦-૦ સામગી
લેનારને કીકમત બાવથી આપવામા આવે છે

ન મટે તો પૈસા પાછા

દરાંજનો અકસીર મલમ.

આ મલમથી લગભગ ૨૦ વર્ષની જુની કાળી તેમ જ લાન
દરાંજ મટે છે. બળતરા બળેતી નથી ને તરત જ આરામ થાય છે
કિંમત ૦-૪-૦ નમૂનો દોઢ આનાની મીકાટ મોખવાગને મક્કત મો
કલવામાં આવે છે

PLAGUE-CURE & BUBO-OINT- MENT

પ્લેગ ક્યુર તથા ગાંઠનો મલમ.

આ દવાથી એકડે ૮૦થી ૮૦૦૦થી આરામ થશે છે તેનું
ઝેર વધારે વ્યાપી ગયું હોય તોપણ તે આપવાથી એકડે ૪૦થી ૪૫
માણસોને પણ મરતું છે આ દવાનો અમારા દવાખાનામાં લાગે
અનુભવ લીધા પછી ખહાર મૂકેલી છે કિંમત રૂ ૨-૦-૦

કફસીરપ COUGH-SYRUP.

આ દવાથી ગમે તેવી જુની ખાસી, શ્વાસ, દમ, ઉટાગીયું, હા
ફળું, ફેફસાંની નળગાંઠ, શ્વેત જ્વર મટે છે, લોહી વધે છે, શરીર
મજબુત થાય છે ૫૧ રૂ ૦-૦-૧૨-૦.

IODISED SARSAPARILLA.

આયોડાઈઝડ સારસાપરીલા.

આ દવાથી સધિવા, રાજ્ય, કમરનો વા, વિંદોટક, રતવા, ખસ,
ખુજની, કાઠ, મટે છે. કાચુ રસાયન ખાધામાં આવેતું હોય તેનું ઝેર
આ દવા નાબુદ કરે છે તથા લોહી સુધારી શરીર સુદર કરે છે કાચો
પારો, સાંભવ, હડતાલ વગેરેથી થયેલું દુખ મટે છે કિંમત રૂ ૧-૪-૦,
મોગી શીશીના રૂ ૨-૦-૦.

પ્લેગ—પ્રીવેન્ટિવ.

આ દવાના સેવનથી જ્યાં ઝેરી રોગો જેવા કે પ્લેગ, કોલેરા,
મરડો, કાચ, ખજીયા, અઝખા, ઝેરી તાવ વગેરે આલતા હોય ત્યાં
રહેવાથી તથા તેના દરદીઓની સારવારમાં આવવાથી તે ઝેરી રોગની
અસર થતી નથી કિંમત રૂ ૦-૮-૦

દત્ત-મજન—રૂ ૦-૨-૬ તથા રૂ ૦-૪-૦,

હીનીંગ પામ રૂ ૦-૮-૦ થી રૂ ૦-૨-૦ સુધી

તાવની ગળી દવા રૂ ૨-૦-૦, નાની શીશી રૂ ૧-૦-૦,

વિછીની દવા રૂ ૦-૪-૦

ડૉ. પી. રેશમવાળા.

ડૉ. હવનરસાયન ઓપધાલય, મડોદરા.

BHAVAN'S LIBRARY, BOMBAY-7.

N.B.—This book is issued only for one week till_____

This book should be returned within a fortnight from
the date last marked below :

Date	Date	Date
------	------	------